

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

10 ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Рівень стандарту

УДК [37.016:94(477)](075.3)
Г51

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 31.05.2018 № 551)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Гісем О. В.
Г51 Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закл.
загал. серед. освіти / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Харків :
Вид-во «Ранок», 2018. — 240 с. : іл.
ISBN 978-617-09-4340-8.

УДК [37.016:94(477)](075.3)

Інтернет-підтримка

Електронні матеріали до підручника
розміщено на сайті
interactive.ranok.com.ua

ISBN 978-617-09-4340-8

© Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2018
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2018

Шановні десятикласники і десятикласниці!

У 10 класі ви продовжите вивчати курс історії України. Запорукою успішної роботи на уроках і вдома є вміння працювати з підручником. Перш ніж розпочати роботу, необхідно за змістом підручника ознайомитися з його структурою. Весь матеріал об'єднано в шість розділів, кожен із яких містить декілька параграфів, що, у свою чергу, складаються з окремих пунктів. У тексті ви зустрінете виділені слова й дати. Звертайте на них особливу увагу і намагайтеся запам'ятати. Історія України, як ви вже знаєте, має власну термінологію, яку необхідно розуміти. Для цього на полях розміщені визначення всіх важливих понять і термінів. Розглядаючи ілюстрації, звертайте увагу на підписи, які пояснюють зміст зображеного. Схеми розкриють зв'язки між складовими історичних явищ, пояснять їхні особливості тощо.

Наприкінці кожного параграфа наведено **висновки**, які допоможуть вам визначити розглянуті в ньому провідні ідеї. Після них пропонуються **запитання та завдання**, спрямовані на формування різних умінь і навичок. Звертайте увагу на умовні позначення, розташовані поряд. Вони підкажуть вам, що і як необхідно виконувати.

У кінці підручника ви знайдете словник основних термінів, а на форзацах — хронологічну таблицю й плани-схеми для самостійної роботи з підручником та додатковою літературою.

Підручник містить **електронний додаток**. У ньому зібрано матеріал, який більш повно розкриває деякі питання навчального курсу. Також тут наведено фрагменти історичних документів із запитаннями до них та відомості про видатних українських діячів і діячок цього періоду. Крім того, в електронному додатку ви знайдете рекомендації до практичних робіт і необхідні матеріали для їх проведення. Підсумувати матеріал розділу можна за допомогою **запитань і завдань на узагальнення**. **Тестові завдання**, що виконуються в режимі онлайн, дозволять вам здійснити самоперевірку рівня набутих знань і підготуватися до тематичного оцінювання.

Усі ці матеріали розміщені за електронною адресою *interactive.ranok.com.ua*.

Система символів, що супроводжують окремі рубрики, полегшить вашу роботу з підручником.

▶▶ **Пригадайте** — запитання, подані в цій рубриці, допоможуть вам пригадати раніше вивчений матеріал і краще зрозуміти новий.

Цікаві факти — тут ви знайдете чимало цікавих історичних фактів, пов'язаних зі змістом параграфа.

Словник — саме тут пояснюються наведені в тексті нові поняття й терміни.

Висновки — у цій рубриці подано стислий виклад провідних думок, розкритих у тексті параграфа.

Запитання та завдання — ця рубрика містить запитання й завдання до параграфів, розподілені на чотири групи:

◆ *Перевірте, як ви запам'ятали* — за допомогою цих запитань ви зможете здійснити самоперевірку й дізнатися, чи добре ви запам'ятали основні факти з розглянутого матеріалу.

▲ *Подумайте і дайте відповідь* — запитання цієї рубрики дозволять вам осмислити прочитане.

✦ *Виконайте завдання* — виконання цих практичних завдань розвиватиме ваші навчальні вміння (працювати з історичною картою, складати плани, таблиці тощо).

★ *Творче завдання* — тут ви знайдете багато цікавих завдань, що виконуються за допомогою ресурсів Інтернету та додаткової літератури за вказівкою вчителя/вчительки або з метою поглибити свої знання.

Ця позначка на полях означає, що матеріал до цього пункту параграфа розміщено на сайті в електронній частині підручника.

Із повагою, автори

§ 1. Вступ

- ▶ **1.** Який період історії України ви вивчали минулого року? Назвіть його хронологічні межі. **2.** Які події Нової історії України кінця XVIII — початку XX ст. ви вважаєте найважливішими? Поясніть свою точку зору. **3.** Яким був регіональний поділ та адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій на початку XX ст.? **4.** Яку політику здійснювали імперські уряди щодо українського населення на початку XX ст.? **5.** Назвіть основні тенденції соціально-економічного, політичного і культурного розвитку світу та України на межі XIX—XX ст.

1 **Новітня доба в історії України.** Історія України, як ви вже знаєте, поділяється на **історичні періоди** — етапи її політичного, соціально-економічного і культурного розвитку. Вони, у свою чергу, характеризуються визначними подіями та явищами, історичними процесами, діяльністю видатних людей тощо. Ви вже ознайомилися з подіями Давньої, Середньовічної та Нової історії України. Цього навчального року ви розпочнете вивчення **Новітньої історії України**.

«Коротке XX століття» — так називають цей період, оскільки його події розпочинаються 1914 р. «Коротке XX століття» було дуже складним для України та нашого народу. Викликана Першою світовою війною криза призвела до величезних втрат, спричинила революцію та повалення самодержавства в Російській імперії, а також розпад Австро-Угорської імперії. Українська революція, яка розпочалася в 1917 р., сприяла відродженню української державності. Хоча вона й завершилася поразкою, її уроки мали важливе значення для подальшої визвольної боротьби українського народу. Після поразки Української революції Україна була розчленована між сусідами (радянська Росія, Румунія, Польща, Чехословаччина). На більшій частині її території був нав'язаний

Новітня історія України — період вітчизняної історії після Нової історії, що охоплює події, які відбувалися в 1914 р. — на початку XXI ст.

Періоди історії України

Давня історія	Середньовічна історія	Нова історія		Новітня історія	
		I період	II період	I період	II період
Близько 1 млн років тому — V ст. н. е.	V — кінець XV ст.	XVI—XVIII ст.	Кінець XVIII — початок XX ст.	1914—1945 рр.	1945 р. — початок XXI ст.

? Який період історії України ви вивчатимете цього року?

Політичний режим — сукупність методів, за допомогою яких здійснюється державна влада в суспільстві.

Тоталітарний режим — політичний лад, за якого державна влада зосереджується в руках певної групи (найчастіше політичної партії), що знищує демократичні свободи, цілком підпорядковує всі сфери життя своїм інтересам та утримує контроль над суспільством методами терору, політичного й духовного пригнічення.

більшовицький **тоталітарний політичний режим**.

Період існування комуністичного тоталітарного режиму став важким випробуванням для українського народу. Про події, пов'язані з утвердженням та існуванням комуністичного тоталітарного режиму на території України, ви дізнаєтеся за сторінками підручника.

2 **Територія і населення України напередодні Першої світової війни.** Напередодні Першої світової війни український народ залишався під владою Російської та Австро-Угорської імперій. Територія етнічних українських земель дорівнювала 690 тис. км². Із них близько 80 % становила Наддніпрянська Україна, що входила до складу Російської імперії. На її території було створено дев'ять **губерній**. Водночас значна частина українства проживала за їх межами. Вони заселяли також великі райони Чорноморської губернії, Кубанської області, області Війська Донського, Курської, Воронежської, Мінської, Холмської та Гродненської губерній.

Під владою Австро-Угорщини перебували західноукраїнські землі (Східна Галичина, Північна Україна, Закарпаття), що становило близько 20 % етнічних українських земель. Адміністративний і конституційний устрій Австрії та Угорщини, об'єднаних особою монарха, суттєво відрізнявся. Кожна країна у складі імперії мала окремий парламент: Австрія — у Відні, Угорщина — у Будапешті. Землі Австрії були поділені на 17 адміністративних одиниць, що мали автономію у внутрішніх справах та окремі місцеві законодавчі органи, а Угорщина, незважаючи на неоднорідність етнічного складу, існувала як єдина централізована держава. Галичина й Буковина мали статус **коронних країв** Австрії, а Закарпаття входило до складу Королівства Угорщини.

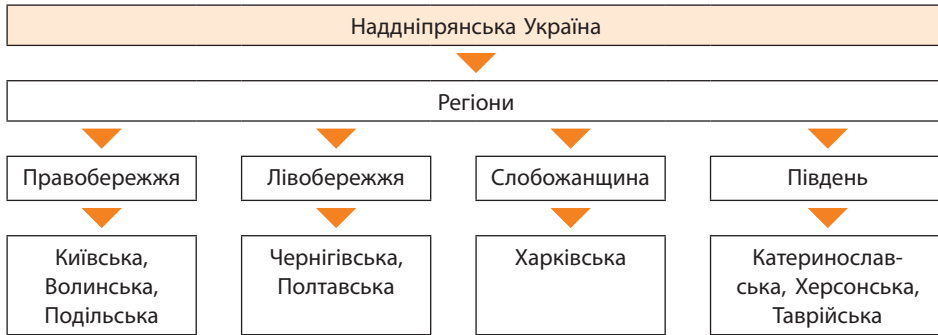
Загальна кількість населення Наддніпрянської України на 1913 р. дорівнювала 32,2 млн осіб. Із них українське населення становило 72 %, російське та білоруське — 13,1 %, єврейське — 8 %.

Губернія — основна територіально-адміністративна одиниця в Росії у XVIII — на початку XX ст.; поділялася на повіти.

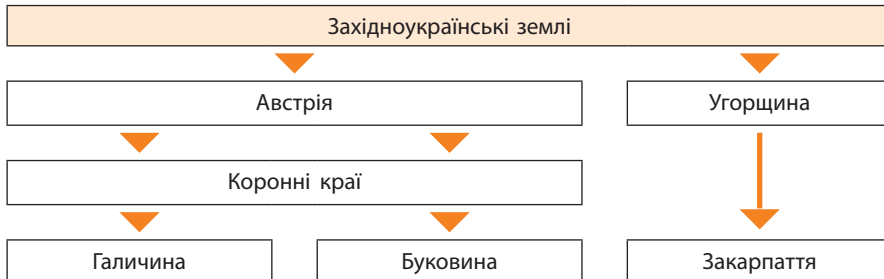
Коронний край — адміністративно-територіальна одиниця Австрійської (від 1867 р. — Австро-Угорської) імперії у XVIII — на початку XX ст.

Населення західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини, за переписом 1910 р., становило 6,2 млн осіб. Із них українці склали 68 %, поляки — 13,6 %, євреї — 13,5 %. У Наддніпрянщині російська імперська

Адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ українських земель у складі Російської імперії напередодні Першої світової війни

Адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ українських земель у складі Австро-Угорської імперії напередодні Першої світової війни

влада продовжувала здійснювати політику **русифікації**, що охоплювала всі сфери економічного, політичного та культурного життя краю. Надзвичайно високий рівень русифікації населення спостерігався у великих містах і промислових центрах. За переписом 1897 р., у Києві 54,4 % жителів становило російське населення і лише 22,1 % — українське, в Одесі українці у складі населення міста не перевищували 16 %. Така сама тенденція простежувалася щодо частки українського населення у промислових центрах Слобідської (у Харкові українці становили 25 % населення) та Південної України.

У Львові, за переписом 1920 р., частка польського населення серед населення дорівнювала 53,8 %, єврейського — 25 %, українського — 20 %. Проте, незважаючи на це, Львів, за

Русифікація — тут: сукупність дій та заходів царського уряду в Російській імперії, спрямованих на звуження й витіснення на другорядні ролі національних мов, культури, історії з одночасним висуненням на провідні позиції російської мови, культури, історії. Знайшла своє продовження і в період СРСР.

Денаціоналізація — втрата національних особливостей культури, звичаїв, побуту, мови тощо.

образним висловом І. Франка, продовжував залишатися «серцем руського народу».

Близько 85 % населення тогочасної України проживало в сільській

місцевості. Між містом і селом існували глибокі мовні відмінності. Село зберігало українські мовно-культурні традиції. На західноукраїнських землях місцеве українство зазнавало **денаціоналізації** від політики онімечування, що поєднувалася з полонізацією в Галичині, румунізацією в Буковині та мадяризацією в Закарпатті. Територія Галичини включала Східну Галичину, заселену переважно українським населенням, і Західну Галичину, де більшість становило польське населення. У Буковині північна частина краю (Чернівецький округ) була переважно українською, а південна (Сучавський округ) — румунською. У складі Австро-Угорщини, що була конституційною монархією, західні українці мали певні можливості для участі в суспільно-політичному житті країни.

i

! **Висновки.** Цього року ви розпочнете вивчення Новітньої історії України й ознайомитеся з подіями, що відбувалися на її землях у 1914—1945 рр.

▶ У 1920—1930-ті рр. на більшій частині території України було встановлено тоталітарний політичний режим.

▶ Напередодні Першої світової війни українські землі, як і раніше, перебували у складі Російської та Австро-Угорської імперій, де відповідно зазнавали русифікації та денаціоналізації. Адміністративно-територіальний поділ, запроваджений ними, не враховував особливостей розселення українського населення.

? **Запитання та завдання**

1. Якими є хронологічні межі періоду Новітньої історії України? 2. Що таке тоталітарний режим? 3. Якою була загальна територія етнічних українських земель напередодні Першої світової війни? 4. Скільки губерній було створено російською владою на території Наддніпрянщини? 5. Яка частка українських земель перебувала в цей час під владою Австро-Угорщини? 6. Що таке русифікація?

▶ 7. Що ви знаєте про особливості періоду історії України, який будете вивчати цього року? 8. Охарактеризуйте територію та населення України напередодні Першої світової війни.

★ 9. Покажіть на карті атласу основні регіони українських земель та їхню адміністративно-територіальну належність напередодні Першої світової війни. 10. Визначте, у складі якого регіону та адміністративно-територіального утворення перебував населений пункт, де ви живете.

§2. Перша світова війна та український національний рух

- ▶ 1. Які держави належали до Антанти та Центральних держав? Якою була мета цих угруповань? 2. Які політичні партії діяли в Наддніпрянській та Західній Україні на початку ХХ ст.? 3. Порівняйте програми цих партій на майбутнє України.

1 **Україна в геополітичних планах країн Антанти та Центральних держав.** 28 червня 1914 р. в Сараєві сербський націоналіст Гаврило Принцип убив наступника австро-угорського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда. 28 липня 1914 р. Австро-Угорщина оголосила війну Сербії. Це запустило ланцюгову реакцію, яка призвела до розгортання Першої світової війни. Її спричинило протистояння держав — учасниць двох угруповань: **Центральних держав** (Австро-Угорщина, Німеччина, Італія) та **Антанти** (Велика Британія, Франція, Росія). Кожна з країн прагнула досягти своїх **геополітичних** інтересів. Україна в них також посідала помітне місце через своє вигідне географічне положення та ресурси.

Німеччина сподівалася розчленувати Росію й оволодіти Польщею, Литвою, країнами Балтії, Білорусією та Україною. Особлива роль у цих планах відводилася українським землям, оскільки саме вони мали стати відправним пунктом для подальшого завоювання Німеччиною світового простору. Територію України командування німецької армії вважало одним із головних театрів воєнних дій. Прагнучи ослабити Росію в геополітичному плані, німецькі політики прихильно ставилися до можливої незалежності України. Останню вони вважали плацдармом для здійснення Росією зовнішньополітичної експансії на Балкани та до Передньої Азії. Унаслідок цього втрата України, на їхню думку, призведе до краху великодержавницької політики російської влади. Україна також приваблювала Німеччину своїм економічним потенціалом.

Австро-Угорщина здавна змагалася з Росією за гегемонію (першість) у слов'янському світі. Австрійські Габсбурги, які проводили більш ліберальну національно-культурну політику стосовно слов'ян, сподівалися розширити свої володіння за рахунок Балканських держав, а також Холмщини, Підляшшя, Волині й Поділля, які перебували у складі Росії. Австро-Угорщина заявляла, що землі, заселені українським народом, мають бути об'єднані в окрему українську автономну область у складі імперії. Крім цього, розглядалися варіанти віддати українські землі

Світова війна — глобальне протистояння союзів держав із застосуванням зброї, що охоплює велику частину світу.

Геополітика — політологічна концепція, за якою зовнішня політика держав визначається географічними чинниками (розташуванням країни, природними ресурсами, кліматом тощо).

Німецька карта світу в 1914 р.

Російський плакат 1914 р.

? Визначте за наведеними карикатурами, яку роль відігравала пропаганда в роки Першої світової війни.

Німеччині, створити з них **санітарний кордон** проти впливів Росії або передати їх відновленій Польській державі.

Росія, приховуючи свої експансіоністські наміри, заявляла про прагнення захистити Сербію від агресії Австро-Угорщини. Одночасно із цим проголошувалася необхідність звільнення з-під влади Габсбургів «єдинокровних братів-русинів» західноукраїнських земель й «возз'єднання уярмленої Русі» з Росією на засадах етнографічної спільності. Прагнучи оволодіти Галичиною, Буковиною й Закарпаттям, російська влада мала намір відсунути кордони імперії за Карпатські перевали.

Румунія висувала претензії на Буковину й Хотинщину, які вважала своєю історичною спадщиною як колишні володіння Молдавського князівства. Ці території їй обіцяли одночасно Росія й Австро-Угорщина. Румунія після дворічних вагань обрала бік Антанти.

Польське керівництво сподівалося, що після поразки Росії у війні воно відновить свою державу й приєднає до неї Східну Галичину, а можливо, і Правобережну Україну як «історично польські землі».

i

2 Становище українства в Російській та Австро-Угорській імперіях на початку війни. Територія розселення українського народу на початку

війни була поділена Російською та Австро-Угорською імперіями, що належали до ворожих угруповань. Обидві держави вважали українців, у складі свого населення ненадійною групою, яка

Репресії — заходи державного примусу, покарання, у тому числі за ідейні переконання, нерідко позасудовим шляхом.

i

може стати на бік противника, і здійснювали щодо них **репресії**.

3 Ставлення до війни політичних сил, що діяли в Наддніпрянській Україні. На початку Першої світової війни російська влада в Наддніпрян-

ській Україні, як і в інших регіонах імперії, розгорнула широку пропагандистську кампанію. Війну оголосили «оборонною», оскільки вона велася для захисту «вітчизни» від «пруських варварів», а також для захисту братів-слов'ян. Ця пропаганда мала позитивні результати. На початку війни значна частина міського населення й селянства Наддніпрянщини підтримували урядову політику, не усвідомлюючи, що на їхні плечі ляже весь тягар війни.

Загальноросійські партії чорносотенців, октябристів, кадетів і права частина соціал-демократів та есерів загалом підтримували офіційний урядовий курс. Ліва частина соціал-демократів (більшовики, очолювані В. Леніним) виступали за поразку Росії у війні, оскільки це мало наблизити революцію й повалення царизму.

Серед громадсько-політичних діячів Наддніпрянщини у ставленні до війни сформувалося три основні орієнтації — поміркована, нейтральна та радикальна. Так, один із лідерів українських соціал-демократів С. Петлюра опублікував у московському журналі «Украинская жизнь» статтю, де закликав народи Росії і, зокрема, українців виконати свій громадянський обов'язок перед державою, що дасть їм можливість у майбутньому розраховувати на «відповідні права». 10 серпня 1914 р. в Києві галицькі й буковинські емігранти-москвофіли заснували «*Карпато-руський визвольний комітет*». Його члени активно допомагали встановленню російської влади в Галичині. Товариство українських поступовців посіло нейтральну позицію, а із 1916 р. взагалі виступило проти війни та підтримки будь-якої з воюючих сторін.

i

4

Заснування та діяльність Союзу визволення України. 14 серпня 1914 р.

у Львові українські політичні емігранти-наддніпрянці створили самостійницьку українську політичну організацію **Союз визволення України (СВУ)**. Його засновниками стали члени УСДРП (Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук), УСДС (О. Скоропис-Йолтуховський), українських есерів (Ю. Бачинський), інших партій та організацій. Першим головою СВУ став **Д. Донцов**. СВУ опублікував відозву «До українського народу в Росії» та звернення «До громадської думки Європи», а програму діяльності виклав у «Нашій платформі». У ній було проголошено, що реалізацію своїх національних прав українське населення має пов'язувати з поразкою Росії у війні. Союз виступав за відокремлення України від Росії та створення на її землях конституційної монархії під протекторатом Австрії.

СВУ вважав себе представником інтересів України перед Австро-Угорщиною, Німеччиною та іншими європейськими державами. Прагнувши сформувати коаліцію з противників Росії, представники Союзу вели

відкриті або таємні переговори з офіційними державними урядовцями різних країн та російськими політичними емігрантами.

На гроші, надані урядами Німеччини та Австро-Угорщини, СВУ, що перебрався зі Львова до Відня, а потім до Берліна, розгорнув велику агітаційно-пропагандистську роботу. Його діячі виступали з доповідями в Австро-Угорщині, Німеччині, Болгарії, друкували статті. Масштабну роботу серед солдатів-українців, мобілізованих до російської армії, СВУ розпочав у таборах для військовополонених. Одним із важливих здобутків Союзу стало видання науково-популярних брошур із минулого та сучасного України українською, німецькою, болгарською, турецькою, румунською, чеською, хорватською, італійською та шведською мовами.

i

5 **Український рух на західноукраїнських землях.** Із початком війни в суспільно-політичному житті Австро-Угорщини відбулися суттєві зміни. Міжпартійна боротьба, гострі національно-політичні дискусії та болючі національні образи відійшли на другий план в умовах емоційного піднесення, спричиненого війною. Лідери українського руху вважали, що для реалізації національних вимог свого населення необхідно проявляти максимальну лояльність і вірнопідданість австрійській владі та імператору. Уже в перші дні війни українські політичні рухи Галичини та Буковини поспішили визначитися, на чиєму вони боці.

1 серпня 1914 р. у Львові було засновано **Головну українську раду (ГУР)**, до якої увійшли представники українських партій: Національно-демократичної, Радикальної та Соціал-демократичної. Головою ГУР обрали голову УНДП та Українського парламентарного представництва **К. Левицького**. ГУР мала взяти на себе функції єдиного представницького органу українців. **3 серпня** її керівники оприлюднили звернення, у якому окреслили свою позицію у війні. Того ж дня «Союз українських парламентарних і соймових послів з Буковини» також оприлюднив свій

маніфест «До українського народу на Буковині», де заявив, що «спільно з усіма народами сеї гарної держави ми радо принесемо всяку жертву за нашого цісаря, за славну Габсбурзьку монархію».

Про свою проавстрійську позицію на початку війни заявила в Галичині греко-католицька церква. Митрополит **А. Шептицький** і кероване ним духовенство, що були для галицьких українців безперечним авторитетом у церковному й суспільно-політичному житті, дотримувалися чіткої австрофільської та антиросійської політики.

5 травня 1915 р. у Відні ГУР було реорганізовано в **Загальну українську раду (ЗУР)**. До неї увійшли 34 де-

Кость Левицький

легати від українських політичних партій Галичини й Буковини, а також представники СБУ. Очолив ЗУР К. Левицький. Своєю метою вона проголосила боротьбу за побудову самостійної Української держави на території підросійської Наддніпрянської України та запровадження територіально-національної автономії на українських землях у складі Австро-Угорщини. Завдяки наполяганням ЗУР німецька та австро-угорська влада дозволила організувати окремі табори для українських військовополонених. У них створювали бібліотеки, школи, церкви, що мали сприяти вихованню української національної самосвідомості й ненависті до Російської імперії, яка була поневолювачем їхньої Батьківщини.

На початку листопада 1916 р. австро-угорська влада надала широку автономію Галичині без поділу на українську й польську частини, як прагнула ЗУР. Було оголошено про створення самостійного Польського королівства з польських земель, відвойованих у Російській імперії. ЗУР склала свої повноваження. Після цього провідну роль в українському русі стало відігравати Українське парламентарне представництво в австрійському рейхстазі, очолюване **Ю. Романчуком**.

i

6 **Створення українських добровольчих військових формувань.** Західно-українські політики розуміли, що заяви про підтримку дій австрійського уряду у війні мають супроводжуватися реальними заходами. Разом із цим, усвідомлюючи, що війна змінить геополітичну ситуацію в Європі, вони намагалися використати її для реалізації своїх планів.

На початку серпня 1914 р. Головна українська рада заявила про необхідність формувати полки українських добровольців у складі австрійської армії під назвою **Українські січові стрільці (УСС)**.

i

! **Висновки.** Держави — головні учасниці Першої світової війни мали свої геополітичні плани стосовно України, але їх об'єднував загарбницький характер. Жодна з країн не цікавилася прагненнями українського народу.

► В умовах початку війни українські політичні діячі виробили свою позицію до неї і заявляли про інтереси українства.

► У складі австро-угорської армії в роки війни були сформовані добровольчі українські підрозділи в Галичині та Буковині. Найвідомішим із них став легіон Українських січових стрільців.

? **Запитання та завдання**

1. Що таке геополітика? 2. Коли утворився Союз визволення України? 3. Хто став головою Головної української ради? 4. Коли виникла Загальна українська рада?

5. Яка роль відводилася Україні в геополітичних планах країн Антанти та Центральних держав? 6. Як було засновано СБУ? Якою була його діяльність у роки

війни? **7.** Визначте особливості українського руху в Західній Україні на початку війни.

- ★ **8.** Покажіть на карті атласу територіальні претензії воюючих сторін на території України й назвіть країну, що їх висувала. **9.** Проведіть дискусію за проблемним питанням: яку перспективу відкривали для українського руху позиції його діячів на початку Першої світової війни. **10.** Складіть таблицю «Україна в планах країн Антанти та Центральних держав».

Держава	Плани щодо українських земель

- ★ **11.** Упродовж вивчення розділу за додатковими джерелами підготуйте навчальний проект на тему «Культурно-просвітницька діяльність Українських січових стрільців» у роки Першої світової війни.

§ 3. Воєнні дії на території України в 1914—1915 рр.

- ▶▶ **1.** Якими були основні театри воєнних дій у Першій світовій війні? **2.** Які фронти існували в Європі в період війни? **3.** Як розгорталися воєнні дії на Східному фронті в 1914—1915 рр.?

1 **Воєнні дії на українських землях у серпні 1914 — березні 1915 р.** Воєнні дії в 1914 р. на українських землях розпочалися грандіозною **Галицькою битвою (18 серпня — 11 вересня 1914 р.)**. Російські війська Південно-Західного фронту в прикордонних боях зупинили просування австро-угорської армії і, розгорнувши наступ, 21 серпня взяли Львів, а наступного дня — Галич. Розвиваючи наступ, російська армія оточила й блокувала добре укріплену фортецю Перемишль і вийшла до річки Віслока, що за 80 км від Кракова. У результаті Галицької битви російські війська оволоділи Східною Галичиною, Північною Буковиною та вийшли на Карпатські перевали.

Російські солдати радіють перемозі в Галицькій битві. 1914 р.

? Чим була викликана зображена реакція на Галицьку битву?

Після Галицької битви ситуація на Півдні загострилася внаслідок вступу у війну Османської імперії на боці Центральних держав. До Чорного моря через Дарданелли увійшли німецькі крейсери «Гебен» і «Бреслау». У жовтні 1914 р., потіснивши британсько-французьку ескадру, вони обстріляли Севастополь, Одесу, Феодосію та Новоросійськ.

Після Галицької битви ситуація на Півдні загострилася внаслідок вступу у війну Османської імперії на боці Центральних держав. До Чорного моря через Дарданелли увійшли німецькі крейсери «Гебен» і «Бреслау». У жовтні 1914 р., потіснивши британсько-французьку ескадру, вони обстріляли Севастополь, Одесу, Феодосію та Новоросійськ.

Наприкінці осені та протягом зими 1914 р. точилася боротьба російської та австро-угорської армій

за **Карпатські перевали**. Завдяки допомозі німецьких військ австро-угорці завадили російській армії подолати перевали. Воєнна кампанія 1914 р. завершилася для Росії перемогою. Німецький план «блискавичної війни» провалився. Значну роль у цьому відіграла боротьба на Східному фронті, що примусила Центральні держави спрямувати сюди значні сили.

У 1915 р. Центральні держави головний удар вирішили завдати на Східному фронті, щоб вивести з війни Росію. У лютому австро-угорська армія примусила російські війська залишити Чернівці. Одночасно із цим тривали запеклі бої російської армії в Карпатах. **22 березня 1915 р.** російська армія оволоділа **Перемишлем**. Унаслідок капітуляції гарнізону фортеці в полоні опинилися 120 тис. солдатів австро-угорської армії. Ця подія стала останнім успіхом російської армії в кампанії 1914—1915 рр.

2 **Російська окупаційна політика в Західній Україні в 1914—1915 рр.** На території **окупованих** західноукраїнських земель російська влада утворила тимчасове військове Галицько-Буковинське **генерал-губернаторство**. Воно проіснувало із серпня 1914 до червня 1915 р. (евакуйовані окупаційні органи діяли до липня 1916 р.). Генерал-губернаторство поділялося на чотири губернії — Львівську, Перемишльську, Тернопільську та Чернівецьку.

Керівником окупаційної адміністрації став чорносотенець граф Г. Бобринський. Головною метою своєї діяльності на цій посаді він вважав швидке включення західноукраїнських земель до складу Російської імперії за тісної співпраці з місцевими москвофілами та їхніми установами. Г. Бобринський заявляв: «Східна Галичина і Лемківщина — споконвічна корінна частина єдиної великої Русі; у цих землях корінне населення завжди було російським, устрій їх через це має ґрунтуватися на російських засадах». Виходячи з таких ідей, окупанти почали закривати українську пресу, заборонили видавати книги українською мовою, припинили діяльність українських партій, «Просвіт» та інших культурно-освітніх і громадських організацій. Розгорнулася реорганізація шкіл за російським зразком і переведення їх на російську мову навчання. Адміністрація генерал-губернаторства

Окупація — тимчасове захоплення збройними силами однієї держави території держави-противника.

Генерал-губернаторство — у Російській імперії 1775—1917 рр.: велика адміністративно-територіальна одиниця, до складу якої входили кілька губерній. Створювалося російським урядом переважно для боротьби з національно-визвольним рухом, протестами поневолених народів для проведення уніфікації всіх сторін життя відповідно до імперських порядків. На території генерал-губернаторства фактично встановлювався стан військової диктатури.

Депортація — примусове, за наказом органів державної влади, виселення осіб або груп населення, а інколи й народів за межі постійного проживання.

застосовувала до неблагонадійних осіб **депортації**. У 1914—1915 рр., як стверджував Г. Бобринський, за його розпорядженнями з краю до Сибіру та інших віддалених районів було вислано 10 тис. осіб і переселено 2364 особи. Також набуло поширення взяття заручників.

Крім українських, у генерал-губернаторстві заборонялася діяльність польських, єврейських та німецьких культурних і громадських організацій. Переслідувань зазнала греко-католицька церква. За розпорядженнями російської адміністрації греко-католицьких священників заарештовували й висилали до Сибіру. 19 вересня 1914 р. було ув'язнено й митрополита А. Шептицького, якого згодом вивезли до Росії. Замість греко-католицьких до краю завозили православних священників і створювали православні парафії зі школами при них.

i

3 **Воєнні дії на українських землях навесні—восени 1915 р. Політика австрійської влади після повернення в Західну Україну.** Німецьке та австро-угорське командування, реалізуючи план розгрому російської армії, навесні 1915 р. перекинуло із Західного на Східний фронт значні сили. Головний удар мав відбутися в Галичині. **30 квітня 1915 р.** в районі міст **Горлице** та **Громник** німецько-австрійська армія розпочала масову артилерійську підготовку, яка тривала майже добу, а після цього перейшла в наступ. Російські армії через нестачу озброєння та боеприпасів відступили. Протягом травня 1915 р. вони залишили Перемишль і відійшли за Дністер, у червні втратили Львів, а до кінця місяця — більшу частину Галичини.

У жовтні 1915 р. відступ російської армії завершився на лінії Чернівці—Тернопіль—Дубно—Пінськ—Барановичі—Двінськ—Рига. Ав-

Біженці — люди, що залишають місце свого проживання під час війни або стихійного лиха.

стро-німецьке командування не змогло досягти своєї мети й вивести Росію з війни, однак завдало їй відчутних втрат. Водночас російська армія залишила

Північну Буковину, Східну Галичину, Підляшшя, Холмщину, Берестейщину й Західну Волинь. Відступаючи, вона дотримувалася тактики «спаленої землі» — мости, будівлі, залізниці було зруйновано. На Схід вивозилися матеріальні й культурні цінності. Значна кількість населення змушена була залишити свої оселі. Так, лише в Київському комітеті допомоги біженцям у 1915 р. було зареєстровано 12 тис. **біженців** із Галичини.

4 **Участь Українських січових стрільців у воєнних діях 1914—1915 рр.** Українські січові стрільці, незважаючи на їх нечисленність, відіграли помітну роль у бойових діях Першої світової війни. Командування австро-угорської армії використало їх в осінній кампанії 1914 р. в гірських боях на перевалах Карпат. **25 вересня** в районі Сянока в бою

за **Ужоцький перевал** прийняв бойове хрещення перший із підрозділів легіону — сотня О. Семенюка.

У бою з кубанськими козаками загинуло 22 січові стрільці. Командування австро-угорської армії, не враховуючи думку українських старшин, поділило решту легіону на окремі розвідувальні групи по 20 стрільців у кожній і наказало їм збирати інформацію в тилах російської армії. Після невдалих спроб перетнути лінію фронту більшість груп, зазнавши втрат, повернулася назад. Після провалу цього плану 7 жовтня всі сотні УСС зайняли лінію оборони на Бескидах.

У першій половині жовтня січові стрільці брали участь у контрнаступі австро-угорської армії через Карпатські перевали в напрямку на Стрий, Миколаїв і Львів. На початку листопада російська армія перейшла в контрнаступ, намагаючись прорватися в Закарпаття. 3—5 листопада 1914 р. в запеклих боях під Синьовидним сотні УСС не лише відстояли свої позиції, а й завдали значних втрат противнику.

У грудні 1914 — січні 1915 р. сотні УСС здійснювали охоронно-розвідувальну службу на перевалах Карпат. На початку січня разом з австро-угорськими військами вони перейшли в наступ. У люті морози, долаючи вкриті глибоким снігом круті схили, вони зайняли Славське й Лавочне. На початку березня стрільці вийшли в район гори Маківки.

28 квітня — 2 травня 1915 р. сотні УСС брали участь у бою за **гору Маківка** поблизу Славського. Це місце було ключовим пунктом оборони австрійської Південної армії, оскільки не давало російським підрозділам пробитися долинами річок до Тухлі й Славського. Січовики в запеклих сутичках захищали свої позиції. Кілька разів гора переходила з рук у руки. 3 травня через значні втрати австрійське командування вивело звідти УСС, а наступного дня російська армія захопила Маківку. У бою загинуло 42 стрільці, 76 осіб було поранено й 35 осіб потрапило в полон. Найвідомішою розвідницею УСС, що відзначилася в боях на горі Маківка, захопивши в полон російських солдатів та важливі документи, стала **Олена (Ярема) Кузь**.

30 травня — 1 червня 1915 р. УСС під час наступу німецько-австрійської армії вели бої з російськими військами під **Болеховом**. **Наприкінці червня** вони брали участь у боях за **Галич**. 21 серпня 1915 р. у складі 55-ї австрійської дивізії було створено Перший полк УСС як самостійну військову одиницю. Його комендантом став **Г. Коссак**.

У вересні-жовтні 1915 р. УСС вели бої з російськими військами в подільських степах між річками Серет та Стріпа. Запеклий бій, що перевершував усі попередні,

Олена (Ярема) Кузь

відбувся **9 жовтня — 9 листопада 1915 р.** поблизу села **Семиківці** на Стріпі. Він завершився перемогою австро-угорської армії. Втрати УСС становили 40 осіб загиблими, 80 пораненими і понад 100 полоненими. В одному зі звітів німецького командування за цей період зазначалося, що українські стрільці — «найкращий відділ з усієї австро-угорської армії». Незабаром після Семиківського бою полк УСС відвели в тил, де він перебував до травня 1916 р.

i

! **Висновки.** У 1914—1915 рр. Західна Україна стала одним із важливих театрів воєнних дій Першої світової війни. Тут у 1914 р. розгорнулася грандіозна Галицька битва, а в 1915 р. — успішний наступ австро-німецьких військ. На кінець 1915 р. обидві воюючі сторони зазнали значних втрат і не змогли реалізувати свої стратегічні плани. Війна набула позиційного характеру.

▶ У результаті бойових дій у 1914—1915 рр. західноукраїнські землі спочатку перебували під російською окупаційною владою, а потім повернулися під австрійську.

▶ У складі австро-угорської армії в роки війни було створено легіон (полк) УСС. Своєю стійкістю та відвагою в бойових операціях він здобув визнання в командування.

? **Запитання та завдання**

1. Коли відбулася Галицька битва? 2. Яка подія стала останнім воєнним успіхом російської армії на Східному фронті в 1915 р.? 3. Хто очолював Галицько-Буковинське генерал-губернаторство? 4. Коли відбувся бій за гору Маківка? 5. Після якого бою полк УСС відвели в тил?
6. Охарактеризуйте перебіг подій Першої світової війни на території України в серпні 1914 — березні 1915 р. 7. Як відбувалися бойові дії на українських землях навесні—восени 1915 р.? 8. Охарактеризуйте бойовий шлях легіону (полку) УСС у 1914—1915 рр.
9. Простежте за картою атласу перебіг воєнних дій на території України в 1914—1915 рр. 10. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть питання: чому перетворення Західної України на театр воєнних дій стало трагедією для українського населення краю?
11. Львівська газета «Діло» 2 травня 1915 р. про бій УСС під Маківкою повідомляла: «Маківка — це перший визначний етап на тому шляху, по яким українська нація зі стану пасивності переходила до стану активності. Битва на Маківці — це перша велика спроба галицьких українців стати найактивнішим чинником історії, стати ковалями й творцями своєї будучини». Поясніть, як ви розумієте це твердження. Чи згодні ви з ним? Чому? 12. Підготуйте повідомлення про життєвий шлях Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного) після Першої світової війни. 13. За допомогою пошукових систем Інтернету знайдіть інформацію про участь жіноцтва в бойових діях Першої світової війни у складі легіону УСС та представте її класу.

§ 4. Воєнні дії на території України в 1916 — на початку 1917 р.

- ▶ 1. Як розгорталися воєнні дії на Східному фронті в 1916—1917 рр.? 2. Яким було ставлення населення й політиків до війни на її початку?

1 **Воєнні дії на українських землях у 1916 — на початку 1917 р.** Найактивніше воєнні дії на Східному фронті відбувалися в 1916 р. У цей час головнокомандувачем російських армій Південно-Західного фронту став **О. Брусилов**. Досконало вивчивши ситуацію, він розробив наступальну операцію, яка тривала протягом **4 червня — 20 вересня 1916 р.** й увійшла в історію як **Брусиловський прорив**. Він розпочався масованим артилерійським обстрілом австро-угорських позицій по всій лінії фронту, що тривав від 8 до 48 годин. Після цього російські армії загальною кількістю понад **639 тис.** осіб перейшли в наступ проти **475 тис.** вояків австро-угорської армії. Незабаром вони прорвали оборону, і австро-угорські війська почали відступати. Російська армія взяла Луцьк, а пізніше — Чернівці. Брусиловський прорив дозволив російським військам просунути до **120 км** уперед на лінії фронту в **340 км** та оволодіти територією площею **2,5 км²**. Вони частково відвоювали Західну Волинь, Східну Галичину й Північну Буковину. Однак розвинути наступ російські війська не змогли, оскільки були зупинені **11** німецькими дивізіями, які перекинули сюди із Західного фронту.

На початку вересня 1916 р. фронт стабілізувався на лінії Киселин—Золочів—Бережани—Галич—Станіслав—Ворохта. Австро-німецька та російська армії були неспроможні вести наступальні дії через нестачу зброї, боєприпасів, одягу, продовольства та значні людські втрати. Наприкінці 1916 р. на фронтах Першої світової війни знову почалася позиційна війна. Південно-Західний фронт у такому стані перебував до червня 1917 р.

УСС на вишколі.
Розвадів, 1916 р.

2 **Участь УСС у подіях війни 1916 — початку 1917 р.** З березня 1916 р. полком УСС командував підполковник А. Варивода. Стрільці у складі 55-ї австрійської дивізії утримували позицію в окопах уздовж західного берега річки Стріпи, коли розпочався Брусилівський прорив. У серпні 1916 р. в позиційних боях під Потуторами полк зазнав поразки та відступив. Полк УСС було розформовано, а замість нього створено два курені — бойовий і резервний, який одразу ж відправили в тил. **29—30 вересня 1916 р.** вони були оточені російською армією в районі **гори Лисоня** під Бережанами й розгромлені.

У жовтні 1916 р. залишки полку УСС відвели до Пісочного й Розвадова на Львівщині, де розміщувався навчальний центр для новобранців і фронтовиків, що поверталися до легіону після поранень. Там відбувалося переформування й відродження полку. У його складі було створено окрему Гуцульську сотню кількістю 180 стрільців. Новим командантом полку УСС у грудні 1916 р. було призначено австрійського офіцера майора **Ф. Кікаля**. У лютому 1917 р. полк повернувся на фронт і зайняв ділянку оборони під Бережанами.

i

У вересні 1916 — лютому 1917 р., перебуваючи на Волині, полкові старшини на чолі з Д. Вітовським розгорнули масштабну культурно-освітню діяльність. Австрійська влада направила їх до Ковеля, Луцька й Володимира-Волинського, де вони мали організувати комісаріати для набору рекрутів до армії, оскільки місцеве населення до австрійської влади ставилося вороже. Також за короткий час на Волині було засновано 46 сільських шкіл і прийнято на навчання 800 селянських дітей. 16 старшин і стрільців працювали в них учителями.

3 **Політика Росії та Австро-Угорщини в Західній Україні.** На території Західної Волині, Східної Галичини та Північної Буковини, відвоєваних в Австро-Угорщини в результаті Брусилівського прориву, російська влада відновила «Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни». Воно існувало в липні 1916 — лютому 1917 р. та складалося із Чернівецької та Тернопільської губерній. Очолював його генерал **Ф. Трепов**. Головним завданням підпорядкована йому адміністрація вважала забезпечення потреб армії, фронту та «уникнення всякої політичної тенденції при управлінні краєм». Щодо українства політика в цей період була не такою жорсткою, як попереднього разу. Навіть видавалися дозволи на відкриття українських шкіл. Однак викладання в школах польською, єврейською, німецькою та іншими мовами заборонялося. У церковній політиці підтримку мала виключно православна церква.

Пошук винних у воєнних поразках спричинив восени 1916 р. другу хвилю переслідувань австро-угорською владою українського населення. Відбувалися нові масові **інтернування** до концентраційних таборів звинувачених у «москвофільстві» українців. Така ситуація тривала до 7 травня 1917 р., коли за рішенням імператора концентраційні табори було закрито, а заарештованих звільнено.

4 Життя на фронті та в тилу в роки війни. Посилення економічної, соціальної та політичної кризи в Російській та Австро-Угорській імперіях.

Із першого дня війна безупинно точилася на українських землях. Не маючи власної державності, українці були змушені воювати один проти одного в арміях ворожих держав, які ігнорували їхні національні інтереси. Із Наддніпрянської України в роки війни до російської армії було мобілізовано 3,5 млн осіб, а із Західної України до армії Австро-Угорщини — понад 250 тис. осіб. У селянських господарствах України залишилися менше 39 % працездатного населення, на промислових підприємствах — близько 70 % робітництва.

Потребам фронту підпорядкували промислові підприємства України й залізничний транспорт. Різко зменшилося забезпечення товарами народного споживання через скорочення виробництва підприємствами легкої та харчової промисловості. Життєвий рівень більшості верств населення знизився. Величезних збитків війна завдала населенню прикордонних територій України. Так, у деяких повітах Волині в 1915—1916 рр. господарське життя майже припинилося. Відбувалися постійні реквізиції зерна й худоби. Військова та цивільна влада часто використовувала селянство прифронтових районів для примусового риття окопів, будівництва оборонних укріплень, спорудження мостів, відновлення шляхів сполучення тощо.

Серед населення України набуло поширення таке явище, як біженство. Наприкінці 1915 р. у столиці Австрії було вже 137 тис. осіб, що тікали із Західної України. Масштаби переселенських процесів змусили австрійських урядовців організувати спеціальні табори для українських

Інтернування — затримання до закінчення війни громадян, військ, суден тощо іншої держави, що перебуває в стані війни, поселення їх у певному місці в умовах обмеженої свободи.

Біженці в очікуванні роздачі їжі. Полтавська губернія

? Яку інформацію про становище біженців у Російській імперії в роки війни можна отримати за ілюстрацією?

біженців, потік яких, за словами сучасника, «зростав, як повінь, — постійно й нагально». В Австрії для них створили табори у Вольфсбергу, Гмюнді та Гредігу. У них люди жили в досить непоганих умовах: бараки мали опалення, електричне освітлення, каналізацію, водогін. Існували лікарні, централізовані кухні, їдальні, банно-пральні споруди, школи, церкви. Таким чином, система таборів для воєнних біженців стала добре організованим кроком австрійської влади, який, незважаючи на певні незручності, забезпечив гарантований державою захист для українства із прифронтових регіонів.

Проблема переміщених осіб стала великим лихом і для населення прифронтових територій України, що перебувало під російською владою. При цьому ставлення до біженців із боку вищого російського командування було вкрай жорстоким.

Після прориву в травні 1915 р. німецько-австрійськими військами фронту між Горлице та Громником російські війська отримали наказ, що залишена територія «має бути перетворена на пустелю, тобто звільнена як від населення, так і від усього, що могло становити для ворога певну цінність». Потім розпочалося масове виселення із цих земель. Чимало людей залишали свої оселі. Вони рухалися залізницями, возами або пішки. Нестача харчів, одягу, взуття й епідемії спричиняли значну смертність, особливо серед людей похилого віку та дітей.

У Києві, Харкові та інших великих містах Наддніпрянщини діяли Комітети допомоги біженцям. Таборів для переселенців влада не створювала. Основні потоки осіб, що тікали від війни, спрямовувалися до центральних губерній Росії. У січні 1916 р. там було зареєстровано 2,7 млн осіб.

Ставлення населення до війни змінилося. Якщо на її початку панували патріотичні настрої, то із часом люди втрачали розуміння сенсу війни. Солдати армій почали усвідомлювати, що вони є заручниками політики своїх урядів.

На початку 1917 р. в соціально-економічному житті країн — учасниць війни посилювалися кризові явища.

i

Висновки. На початку 1917 р. становище держав, які брали участь у війні, погіршилося. Загальне напруження в суспільстві поступово переростало в кризу, яка наближала соціальний вибух.

► У 1916 р. тривав бойовий шлях легіону Українських січових стрільців, який супроводжувався і успіхами, і поразками.

► Політика російської влади, як і австрійської щодо українства, незважаючи на деякі послаблення, залишалася репресивною.

? Запитання та завдання

- ◆ 1. Якими були втрати австро-угорської та російської армій на вересень 1916 р.? 2. Чиєю перемогою завершився бій УСС із російською армією в районі гори Лисоня в 1916 р.? 3. Яку назву мав друкований орган полку УСС? 4. Що таке інтернування? 5. Якою була кількість мобілізованих із Наддніпрянщини до російської армії в роки війни? 6. Назвіть табори для українських біженців, створені австрійською владою.
- ★ 7. Як відбувалися бойові дії на українських землях у 1916 — на початку 1917 р.? 8. Охарактеризуйте участь УСС у подіях війни 1916 — початку 1917 р. 9. Порівняйте політику, яка здійснювалася російською владою на окупованих землях у 1914—1915 рр. та в 1916 — на початку 1917 р. 10. Охарактеризуйте політику Австро-Угорщини в Західній Україні в цей період. 11. Визначте особливості життя на фронті та в тилу в період війни. 12. Наведіть факти, що свідчать про посилення економічної, соціальної і політичної кризи в Росії та Австро-Угорщині.
- ★ 13. Простежте за картою атласу перебіг воєнних дій на території України в 1916 — на початку 1917 р. 14. Проведіть дискусію за проблемним питанням: Українські січові стрільці: значення участі українського підрозділу в подіях Першої світової війни. 15. Складіть таблицю «Посилення кризи в Росії та Австро-Угорщині в роки війни».

Сфера життя	Прояви кризи
Економічна	
Соціальна	
Політична	

- ★ 16. Обґрунтуйте або спростуйте твердження, що розгортання воєнних дій на Південно-Західному фронті в 1916 — на початку 1917 р. призвело до посилення кризових явищ у житті воюючих держав.

Практичне заняття

Перша світова війна як виклик людському виживанню.

Повсякденне життя на фронті та в тилу

Завдання для узагальнення знань і підготовки до тематичного оцінювання за розділом I «Україна в роки Першої світової війни»

§ 5. Розгортання Української революції в березні—травні 1917 р.

- 1. Що таке революція? 2. Яку мету боротьби декларували українські політичні партії Наддніпрянщини на початку ХХ ст. у своїх програмових документах? 3. Наведіть факти, що свідчать про формування соціально-економічної та політичної кризи в Російській імперії наприкінці 1916 — на початку 1917 р.

1 Початок Російської революції та Україна. На початку 1917 р. серед населення Російської імперії почало ширитися невдоволення Першою світовою війною. **8 березня 1917 р. в Петрограді** розпочалася революція, у результаті якої в Росії було повалено самодержавство. Сформувався **Тимчасовий уряд** — орган виконавчої влади, що мав управляти Росією до скликання Установчих зборів, які визначають форму її державного ладу. У країні виникло двовладдя.

В Україні Тимчасовий уряд передав виконавчу владу повітовим і губерньським комісарам, якими стали голови земських управ. Також формувалася система рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, яких в Україні в цей період налічувалося близько 250—300. Із них 180 рад було зосереджено на Донбасі та у великих промислових центрах. За партійним складом у них переважали російські ліві — есери та меншовики. Однак поступово, у міру погіршення ситуації, у них зростав вплив більшовиків.

15 березня в Петрограді місцеві українці утворили **Тимчасовий український революційний комітет**, провели демонстрацію під національними прапорами й оприлюднили відозву до українських громадян, студентів, робітників та українських офіцерів зі своїми вимогами.

i

13—17 березня в Києві відповідно до отриманих інструкцій Тимчасового уряду сформувалася Губернська рада об'єднаних громадських організацій із представників міської, земської та губернської управ, Земського союзу, Союзу міст, Військово-промислового комітету та інших організацій. У руках утвореного нею Виконавчого комітету протягом перших трьох місяців революції влада перебувала в Києві.

Періодизація Української революції 1917—1921 рр.

Період	Зміст
Березень 1917 — квітень 1918 р.	Діяльність УЦР. Утворення Української Народної Республіки та проголошення її незалежності. Перша війна більшовицької Росії з УНР
29 квітня — 14 грудня 1918 р.	Правління гетьмана П. Скоропадського
Грудень 1918 — листопад 1921 р.	Директорія УНР. Боротьба за збереження незалежності української державності та її поразка. Розподіл українських земель між сусідніми державами

Революційне піднесення сприяло активізації різних суспільно-політичних сил в Україні. Серед них був український національний рух, розгортання якого призвело до початку **Української революції 1917—1921 рр.** Вона стала однією з найважливіших подій історії України цього періоду, поєднавши в собі **соціальну й національну революції**, у ході яких долався важкий шлях до власної **національної держави**. Русійськими силами революції стали представники різних верств населення — селяни, робітники, солдати, інтелігенція, підприємці тощо, прихильні до ідеалів українського національно-визвольного руху.

2 **Утворення Української Центральної Ради.** 16—17 березня члени Товариства українських поступовців (ТУП) також скористалися інструкціями Тимчасового уряду й за зразком міських або губернських рад створили представницький орган київських українських громадських організацій — **Українську Центральну Раду (УЦР)** для координації національного руху. **20 березня 1917 р.** було сформовано керівництво УЦР. Цю дату вважають днем заснування УЦР. Головою заочно обрали **Михайла Грушевського**, який повернувся до Києва із заслання. До УЦР увійшли представники ТУП, українських політичних партій, православного духовенства, кооперативних, студентських, наукових і культурно-освітніх організацій.

На початку своєї діяльності УЦР була лише об'єднанням відомих українських громадсько-політичних діячів, однією з-понад 50 організацій, що виникли в Києві на початку революції. Перший склад УЦР у березні 1917 р. становив 94 особи. Серед них було дев'ять жінок — Л. Яновська, Л. Старицька-Черняхівська, Л. Скрипник, С. Русова, О. Пащенко, В. О' Коннор-Вілінська, В. Нечаївська, З. Мирна та М.-І. Грушевська. Із часом УЦР перетворилася на справжній представницький орган народу України.

Українська революція 1917—1921 рр. — перебіг подій, що характеризують національно-визвольну боротьбу українського народу за відновлення своєї державності. Назва була запроваджена учасниками подій.

Соціальна революція — докорінний переворот у соціально-економічному й політичному житті суспільства, спосіб переходу від одного якісного устрою суспільства до іншого, який забезпечує його поступальний розвиток.

Національна революція — докорінні якісні зміни суспільного життя з метою створення умов, необхідних для повноцінного розвитку певної національної спільноти.

Національна держава — тип держави, яка є формою самоорганізації на певній суверенній території. Ідеалом національної держави є мононаціональна держава, у якій усі жителі належать до однієї нації, мають одну мову, культуру, звичаї, систему цінностей тощо.

Михайло Грушевський

Марія-Іванна Грушевська

Уже на першому засіданні М. Грушевський запропонував зібрати Всеукраїнський національний конгрес та обрати на ньому новий склад УЦР із представників усіх регіонів України. 22 березня УЦР звернулася з відозвою до українського народу, де було сформульовано її тогочасну політичну програму.

Основна роль в обґрунтуванні ідеї надання Україні **національно-територіальної автономії** в перебудованій на федеративну демократичну республіку Російській державі належала М. Грушевському. Цьому він присвятив надруковані в 1917 р. брошури «Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії та федерації», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Звідки пішло українство і до чого воно йде». М. Грушевський розглядав національно-територіальну автономію України

як територіальне об'єднання всіх етнічних українських земель на основі широкого демократичного громадського самоврядування. Об'єднання

самостійно вирішуватиме всі свої справи — економічні, культурні, політичні, утримуватиме військо, розпоряджатиметься своїми дорогами, доходами, землями, природними ресурсами, матиме власне законодавство, адміністрацію й суд. У федерації М. Грушевський вбачав об'єднання в одній

союзній (федеративній) державі кількох національних. Саме федералізм він вважав можливою й реальною формою впорядкування національно-державного розвитку українського та інших народів Російської держави.

i

3 **Політичні партії в боротьбі за вплив на населення.** Революція сприяла поживленню суспільно-політичного життя в Україні. Активізувалася діяльність політичних партій. На українських землях, як і раніше, діяли загальноросійські партії — октябристи, кадети, соціал-демократи (більшовики та меншовики), есери, чорносотенні організації.

Активно розгорталася формування й відновлення діяльності українських політичних партій. **25—26 березня 1917 р.** колишні члени Української демократично-радикальної партії та ТУП утворили **Союз українських автономістів-федералістів (СУАФ)**. Його метою було досягти легальним шляхом національно-територіальної автономії України у складі демократичної Російської республіки. У червні 1917 р. Союз був переіменований на **Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ)**. За своєю

спрямованістю це була центристська, ліберально-демократична партія. Її керівниками стали **Д. Дорошенко** та **С. Єфремов**.

17—19 квітня 1917 р. в Києві відбулася конференція **Української соціал-демократичної партії (УСДП)**, на якій було відновлено її діяльність як цілісної організації. Есдеки, як їх називали, були лівою соціал-демократичною партією. Із моменту свого виникнення УСДП завжди виступала за автономію України. Лідерами партії були **В. Винниченко** і **С. Петлюра**. 17—18 квітня 1917 р. в Києві було скликано установчий з'їзд **Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР)**, яких називали українськими есерами. Учасники з'їзду заявили, що партія боротиметься за негайне втілення в життя національно-територіальної автономії України та передачу землі селянству. За своєю спрямованістю це була ліва народницька партія. Очолювала цю партію студентська молодь — **М. Ковалевський**, **П. Христюк**, **М. Шраг** та інші. Саме із цією партією пов'язав свою політичну діяльність **М. Грушевський**.

i

4 **Розвиток українського руху. Всеукраїнський національний конгрес (з'їзд).** Із розгортанням революції вагомим чинником суспільно-політичного життя ставав український національний рух. Одним із перших публічних його проявів став Перший кооперативний з'їзд Київщини, що відбувся 27—29 березня 1917 р. в Києві. З'їзд ухвалив резолюцію про територіальну автономію України у складі демократичної федеративної республіки Росії.

29 березня в Києві міська влада організувала «День свята революції» — масову маніфестацію, у якій взяли участь понад 100 тис. осіб. 1 квітня в Києві була проведена «українська маніфестація» — самостійна акція українських громадсько-політичних сил. На площі Святої Софії відбулося перше публічне українське віче, що висловилося за територіальну автономію України у складі федеративної Росії.

Учасники віча вимагали, щоб Тимчасовий уряд видав декларацію про запровадження автономії України, призначав на посади губернських і повітових комісарів лише тих, хто володіє українською мовою, запровадив українську мову в школах, судах і державних установах тощо. Віче закликала УЦР невідкладно зібрати Всеукраїнський національний конгрес (з'їзд) для поповнення її складу представниками від українських губерній, профспілок, партійних організацій українців тощо, а також виробити умови запровадження національно-територіальної автономії України.

19—21 квітня 1917 р. в Києві працював **Український національний конгрес (з'їзд)**, у якому взяли участь 900 (за іншими джерелами — 700 або 1500) представників українських політичних, громадських,

Делегати збираються на засіданнях Українського національного конгресу в Києві. Квітень 1917 р.

? Що із зображеного підтверджує, що Український національний конгрес став важливою подією для громадськості?

На конгресі було також розглянуто питання негайної організації Крайової ради як адміністративно-територіального органу влади в Україні. Було визначено, що ініціатором його формування має стати УЦР. Для того щоб називатися крайовим органом влади, УЦР надали право збільшити свій склад на 15 % і включити до нього представників національних меншин.

Отже, УЦР фактично перетворилася з київської на загальноукраїнську організацію. Оцінюючи рішення конгресу, один із його учасників П. Христюк писав: «Національним конгресом закінчився період Української революції — національно-культурницький і підготовчий — і почався другий період національно-політичної боротьби».

«Українізація» армії — процес утворення українських національних збройних формувань із частин російської армії в роки революції.

«Вільне козацтво» — українські добровільні військово-міліційні формування, створені для захисту інтересів народу й охорони правопорядку в Україні в 1917—1918 рр.

профспілкових, робітничих, селянських, культурних, військових організацій, дев'яти українських організацій Кубані та Галичини. Конгрес поклав в основу тогочасного державного будівництва України ідею її національно-територіальної автономії у складі демократичної Російської федерації. Цю ідею підтримали всі українські політичні партії.

В останній день роботи конгресу було обрано новий склад УЦР. До неї мало увійти 150 депутатів. Дві третини мандатів надавали територіям (губерніям і містам), одну третину — організаціям. На конгресі було обрано 118 членів УЦР. Її головою, на підставі таємного голосування, став М. Грушевський. Його заступниками обрали В. Винниченка та С. Єфремова.

5 Початок «українізації» армії. Революційне піднесення поширилося на солдатські маси й сприяло зростанню їхньої національної свідомості. Зокрема, стала відбуватися «українізація» армії.

Центром «українізації» армійських частин став Київ. У роки війни тут проходив військово службу заснов-

ник українського націоналізму **М. Міхновський**. Саме він першим запропонував ідею створення українських національних збройних сил. У квітні 1917 р. на Київщині були сформовані перші українські добровільні підрозділи, що дістали назву «**Вільне козацтво**».

! **Висновки.** Початок Української революції став одним із проявів піднесення національно-визвольного руху пригноблених народів, що розпочався в різних регіонах колишньої Російської імперії після повалення самодержавства.

▶ Головним змістом діяльності УЦР на початковому етапі Української революції стало домагання національно-територіальної автономії України у складі демократичної федеративної Російської республіки. Курс УЦР визначали українські політичні партії, що становили її основу.

▶ Державотворчий курс УЦР здобув підтримку на Всеукраїнському національному конгресі.

▶ Національне піднесення перших місяців революції сприяло розгортанню «українізації» армії.

? **Запитання та завдання**

1. Де й коли було утворено Тимчасовий український революційний комітет?
- ◆ 2. Яка подія була визнана датою створення УЦР? 3. Із якою українською політичною партією після початку революції пов'язав свою політичну діяльність М. Грушевський? 4. Коли відбувся Всеукраїнський національний конгрес? 5. Що таке «українізація» армії? 6. Що таке «Вільне козацтво»?
- ▲ 7. У чому полягав вплив подій у Петрограді на розгортання революції в Україні? 8. Охарактеризуйте особливості утворення складу та програми УЦР. 9. Якими є передумови, причини, рушійні сили та періодизація Української революції 1917—1921 рр.? 10. Які факти свідчать про активізацію діяльності українських політичних партій у роки революції? 11. Проаналізуйте діяльність Всеукраїнського національного конгресу.
- ★ 12. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть питання: якими були характерні риси початкового етапу Української революції. 13. Розпочніть складання таблиці «Події Української революції 1917—1921 рр.».

Період	Основні події	Підсумки періоду

- ★ 14. Оцінюючи результати роботи Українського національного конгресу, В. Винниченко писав: «Конгрес був першим кроком відродження нації по шляху державності. Будучи одночасно сильним організуючим і агітаційним засобом, він став першим підготовчим етапом у творенні як ідеї Української держави, так і в частковому переведенні її в життя». Поясніть, як ви розумієте це твердження. 15. Упродовж вивчення розділу виконайте навчальний проект на тему «Питання суверенності, соборності й територіальної цілісності України під час революції у світлі історичних джерел».

§ 6. Проголошення автономії України

- 1. Якою була мета діяльності УЦР? 2. Коли утворився Тимчасовий уряд? 3. Назвіть українські політичні партії, що діяли в Україні на початку революції.

1 **I Універсал УЦР. Утворення Генерального Секретаріату.** 26 травня 1917 р. УЦР направила до Петрограда делегацію, очолювану В. Винниченком, для переговорів із Тимчасовим урядом та Радою робітничих і солдатських депутатів. Планувалося вирішити питання про автономію України, утворення на основі УЦР крайового органу влади, заснування посади комісара України при Тимчасовому уряді, «українізацію» фронтових частин тощо. Тимчасовий уряд повідомив, що не може визнати УЦР виразницею волі всього українського народу, а розв'язання питання автономії України належить Всеросійським Установчим зборам.

10 червня 1917 р. в Києві розпочався I Всеукраїнський селянський з'їзд, який схвалив діяльність УЦР, спрямовану на здобуття автономії України. Було обрано Всеукраїнську раду селянських депутатів, яка увійшла до складу УЦР.

Через кілька днів УЦР зібралася в оновленому складі (141 особа, у тому числі вісім жінок). В ухваленому рішенні зазначалася необхідність «приступити до негайного закладання фундаменту автономного ладу в Україні» та підготувати із цієї нагоди спеціальний **універсал**.

18—23 червня 1917 р. у Києві зібрався II Всеукраїнський військовий з'їзд (2308 делегатів). Вони засудили політику Тимчасового уряду щодо України, запропонували УЦР більше не звертатися до нього й «негайно приступити до твердої організації краю... цебто до фактичного переведення в життя підвалин автономного ладу». З'їзд обрав Всеукраїнську раду військових депутатів, яка увійшла до складу УЦР.

23 червня 1917 р. В. Винниченко оголосив «Універсал Української Центральної Ради до українського народу на Україні й поза нею суцього». У ньому було проголошено автономію України.

В Україні I **Універсал** УЦР зустріли загалом схвально. Однак виконками Рад робітничих і солдатських депутатів на спільному засіданні в Києві ухвалили резолюцію, у якій засуджувалося проголошення авто-

номії України до скликання Всеросійських Установчих зборів. У Петрограді переважало несприйняття цього кроку. Голова Тимчасового уряду Г. Львов закликав українців: «Не йдіть необачним шляхом розпорошення сил визволеної Росії, не відривайтеся від загальної

Універсал — розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру. Кваліфікується також як урочиста грамота, декларація, маніфест. Універсалами називали й маніфести УЦР, що виконували функції основних тимчасових документів конституційного характеру.

батьківщини...». Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів також виступала проти проголошення УЦР автономії України й закликала її очікувати Установчих зборів.

28 червня 1917 р. на засіданні Комітету УЦР було сформовано перший уряд автономної України під назвою **Генеральний Секретаріат**. Його очолив **В. Винниченко**. До складу уряду входили генеральний писар **П. Христюк** і сім генеральних секретарів: **Х. Барановський** (фінанси), **С. Єфремов** (міжнаціональні справи), **М. Стасюк** (продовольчі справи), **Б. Мартос** (земельні справи), **С. Петлюра** (військові справи), **В. Садовський** (судові справи), **І. Стещенко** (народна освіта). За партійною належністю у складі першого уряду УЦР переважали соціал-демократи.

Склад першого Генерального Секретаріату. 1917 р. Верхній ряд (зліва направо): П. Христюк, М. Стасюк, Б. Мартос. Нижній ряд: І. Стещенко, Х. Барановський, В. Винниченко, С. Єфремов, С. Петлюра

? Назвіть посади зображених осіб у Генеральному Секретаріаті.

2 **II Універсал УЦР та його наслідки.** Влітку 1917 р. російська армія здійснила невдалу наступальну операцію на Південно-Західному фронті. Це поглибило політичну кризу в країні. Тимчасовий уряд, шукаючи підтримки, спробував урегулювати відносини з УЦР. **11—12 липня** в Києві відбулися переговори делегації Тимчасового уряду у складі **О. Керенського, М. Терещенка, М. Некрасова** та **І. Церетелі** з керівництвом УЦР із приводу ситуації, що склалася після проголошення I Універсалу. Делегація заявила, що Тимчасовий уряд не заперечуватиме автономії України, однак просить утриматися від публічного оголошення цього й залишити прийняття рішення Всеросійським Установчим зборам.

Компроміс був викладений у двох документах різної форми, але майже однакового змісту — постанові Тимчасового уряду «Про національно-політичне становище України» та II Універсалі УЦР. За ним Тимчасовий уряд, не очікуючи Установчих зборів, визнавав УЦР крайовим органом влади за умови її поповнення представниками національних меншин, а УЦР зобов'язувалася самочинно не проголошувати автономії України. Разом із представниками національних меншин УЦР мала підготувати закон про автономію України, який буде затверджений Установчими зборами. Російські представники погодилися, що УЦР виділить зі свого складу Генеральний Секретаріат, який буде затверджений Тимчасовим урядом як вищий орган виконавчої влади в Україні.

«Українізації» військових частин не чинили опору, однак вона мала відбуватися під контролем російського командування.

У Петрограді обговорення результатів переговорів у Києві спричинило кризу в Тимчасовому уряді та його відставку. **16—17 липня 1917 р.** на вулицях Петрограда відбулися сутички між урядовими силами та прибічниками більшовиків, які спробували захопити владу. Протистояння завершилося перемогою уряду й переходом більшовиків на нелегальне становище. Липнева криза Тимчасового уряду завершилася створенням його нового складу на чолі з О. Керенським.

16 липня 1917 р. після отримання УЦР постанови Тимчасового уряду про затвердження Генерального Секретаріату, згідно з попередньою домовленістю, було ухвалено й оголошено **II Універсал**. На основі цих документів Україна набула статусу окремого територіально-адміністративного утворення із власним представництвом. Для розв'язання питань, що виникали між сесіями, УЦР утворила Малу Раду. Головою її президії став М. Грушевський.

Проте компроміс між Тимчасовим урядом та УЦР і, як результат, поява II Універсалу не влаштували жодну зі сторін. Учасники переговорів звинувачували одне одного у зраді національних інтересів. У ніч із **17 на 18 липня 1917 р.** в Києві підняли повстання прибічники самостійності України.

У червні 1917 р. на військовому розподільчому пункті Києва близько 5 тис. солдатів-українців проголосили себе Другим українським полком імені Павла Полуботка. Його керівники разом із членами УЦР, не задоволені діяльністю керівництва, планували збройним шляхом захопити владу в Києві й примусити УЦР проголосити незалежність України. На ранок 18 липня полуботківці роззброїли кілька частин київського гарнізону, захопили штаб міліції, військову комендатуру, арсенал, банк, скарбницю та інтендантські склади. УЦР та українські політичні партії засудили дії полуботківців. Їх виступ було придушено.

28 липня 1917 р. УЦР затвердила «Статут вищого управління України», що визначав основи діяльності адміністрації краю та її відносини з Тимчасовим урядом. Повноваження Генерального Секретаріату поширювалися на Київську, Волинську, Подільську, Полтавську, частину Чернігівської, Харківську, Херсонську, частину Таврійської та Катеринославську губернії. Генеральний Секретаріат, який формувала УЦР, був їй підзвітний, але затверджував його Тимчасовий уряд. Усі урядові установи в Україні підпорядковувалися владі Генерального Секретаріату, усі невиборні адміністративні посади в Україні призначалися Генеральним Секретаріатом. Він зобов'язувався подавати на затвердження Тимчасового уряду всі законопроекти та обчислення витрат на потреби України, ухвалені УЦР.

Для схвалення «Статуту» до Тимчасового уряду було відправлено делегацію, очолювану В. Винниченком.

У Петрограді не погодилися із цим документом, стверджуючи, що сформульовані в ньому повноваження місцевого урядового органу значно перевищували загальноприйняті для того часу межі прав органів управління автономних утворень. Не дочекавшись відповіді, українська делегація повернулася до Києва. Через деякий час Тимчасовий уряд, відхиливши «Статут», затвердив «Тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату Тимчасового уряду в Україні», згідно з якою повноваження Генерального Секретаріату поширювалися лише на Київську, Волинську, Подільську, Полтавську й частину Чернігівської губерній. Генеральний Секретаріат ставав органом Тимчасового уряду, а не УЦР. Із його повноважень вилучалися військові, продовольчі справи, шляхи сполучення, пошта, телеграф, право призначення на урядові посади в Україні. Тимчасовий уряд міг підтримувати зв'язки з місцевими органами влади в Україні без узгодження з Генеральним Секретаріатом. Кількість генеральних секретарів зменшувалася з 14 до дев'яти осіб. Усі ініціативи Генерального Секретаріату і кандидатів на посади в його складі затверджував Тимчасовий уряд. Фактично Генеральний Секретаріат мав стати не крайовим урядом, а органом центрального уряду для місцевого управління.

На засіданні УЦР «Інструкцію» розцінили як прояв недовіри українській демократії. Разом із тим більшість депутатів не підтримала пропозиції розриву з Росією. Було вирішено не приймати «Інструкцію», а взяти її до відома та чекати на подальші події.

Склад УЦР у серпні 1917 — березні 1918 р. налічував 655 осіб, у тому числі 14 жінок.

Зінаїда Мірна.
Член УЦР

3 **Політична криза в серпні-вересні 1917 р.** Тимчасовий уряд не зміг налагодити ефективне управління державою після повалення самодержавства. Поразки на фронті, поширення анархії та насильства, самочинне захоплення землі селянством, виступи робітництва, вимоги надання автономії Україні, незалежності Польщі та Фінляндії, спроби захоплення влади більшовиками в Петрограді, катастрофічний спад виробництва, інфляція тощо — такою була загальна ситуація, що склалася в країні. Усе це свідчило про наближення загальнонаціональної кризи. Намагаючись її уникнути, О. Керенський у **серпні 1917 р.** скликав у Москві Державну нараду, на якій верховний головнокомандувач генерал **Л. Корнілов** запропонував для наведення порядку в країні встановити військовий стан

і запровадити смертну кару в тилу. О. Керенський не підтримав цю пропозицію, і тому Л. Корнілов вирішив діяти самостійно. **7 вересня 1917 р.** він надіслав до уряду телеграму з вимогою передати йому всю владу. Війська мали встановити контроль над Петроградом. Командування Південно-Західного й Румунського фронтів, штаби Київського та Одеського військових округів взяли владу в Україні. О. Керенський оголосив Л. Корнілова зрадником і закликав усі революційні сили захистити демократію.

9 вересня УЦР звернулася до населення з відозвою, у якій закликала згуртуватися для боротьби з контрреволюційним виступом, підкресливши, що єдина законна влада в Росії — Тимчасовий уряд, а в Україні — УЦР та її Генеральний Секретаріат. Для боротьби із заколотниками УЦР створила Комітет порятунку революції. **«Корніловський заколот»** було придушено. Це сприяло зростанню впливу серед населення більшовиків, які найбільш активно протистояли контрреволюції. Для боротьби з нею більшовики сформували й озброїли за дозволом Тимчасового уряду загони Червоної гвардії. Розпочався процес **більшовизації рад**, який полягав у посиленні їхнього впливу в цих організаціях і під час прийняття рішень, що відповідали їхньому політичному курсу. 21 вересня 1917 р. Київська рада робітничих і солдатських депутатів уперше більшістю голосів підтримала більшовицьку резолюцію. Це змінило політичні настрої в середовищі робітництва й солдатів міста на користь більшовиків. В умовах поглиблення загальнонаціональної кризи більшовики взяли курс на підготовку збройного повстання та захоплення влади.

4 **Продовження «українізації» армії. З'їзд народів Росії.** Улітку-восени 1917 р. тривав процес «українізації» армії. Його прискоренню сприяв наказ командувача Південно-Західного фронту про «українізацію» 34-го армійського корпусу 7-ї російської армії. Підрозділ дістав назву **Першого Українського корпусу** та став однією з перших українських військових частин, створених на Південно-Західному фронті в 1917 р. Його очолив генерал-лейтенант **П. Скоропадський** — нащадок давнього гетьманського роду.

5 **Загострення відносин УЦР і Тимчасового уряду.** Після придушення заколоту генерала Л. Корнілова Тимчасовий уряд не зміг стабілізувати ситуацію на землях колишньої Російської імперії. Намагаючись знайти вихід із кризи, Тимчасовий уряд проголосив Росію республікою, призначив на листопад 1917 р. вибори до Установчих зборів і скликав у Петрограді Демократичну нараду із функціями органу, який мав контролювати діяльність уряду до відкриття Установчих зборів.

Українська делегація на Демократичній нараді виступила з власною програмою, схваленою УЦР. Вона, зокрема, передбачала: 1) передачу всієї повноти влади в Україні до УЦР та її Генерального Секретаріа-

ту, сформованого відповідно до «Статуту вищого управління України»; 2) визнання за всіма народами колишньої Російської імперії права на необмежене самовизначення; 3) скликання кожною нацією та краєм, які того домагаються, власних національно-крайових Установчих зборів; 4) скликання Всеросійських Установчих зборів у призначений час без будь-яких зволікань; 5) вживання невідкладних заходів щодо укладання миру й виходу з війни; 6) запровадження державного й крайового контролю за продукцією та її розподілом.

Однак Тимчасовий уряд традиційно відкладав розв'язання питання національно-територіальної автономії та інших питань до Установчих зборів. Розуміючи, що подальша невизначеність лише погіршить ситуацію, 7 жовтня 1917 р. Генеральний Секретаріат одностороннім актом заявив про взяття на себе повноважень щодо управління Україною. Деяко пізніше на засіданні Малої Ради затвердили декларацію Генерального Секретаріату, де визначили характер української державності — «об'єднання всієї української землі і всього українського народу в одній автономній одиниці» — та оголосили про підготовку до скликання Всеукраїнських Установчих зборів. Поглиблення кризи змусило Генеральний Секретаріат звернутися з меморандумом до Тимчасового уряду. У ньому він констатував повний розвал економіки України і вимагав передати йому реальне управління краєм.

У відповідь на це Тимчасовий уряд вирішив терміново викликати до Петрограда членів Генерального Секретаріату для пояснень із приводу рішення УЦР скликати Всеукраїнські Установчі збори. У разі відмови представників України прибути до столиці командувач Київського військового округу (КВО) мав силою розпустити УЦР і Генеральний Секретаріат. В. Винниченко змушений був на чолі української делегації поїхати до Петрограда. Однак у той самий час більшовики здійснили збройне повстання та повалили Тимчасовий уряд.

Висновки. І Універсал УЦР став важливим актом конституційного значення, що утверджував право українського народу на власну державність. Однак ускладнення ситуації в Україні примусило УЦР погодитися на компроміс із Тимчасовим урядом, що спричинило подальше загострення конфлікту між ними.

► Погіршення ситуації призвело до загальнонаціональної кризи. Прибічники наведення порядку в країні спробували здійснити «корніловський заколот», але невдало. Після його придушення виникла нова загроза — прагнення більшовиків захопити владу шляхом збройного повстання. Ситуація в Україні вимагала від УЦР невідкладних заходів для захисту й подальшого формування української державності.

? **Запитання та завдання**

- ◆ 1. Коли було оприлюднено I Універсал УЦР? 2. Хто очолив Генеральний Секретаріат у червні 1917 р.? 3. Коли відбулося повстання полуботківців? 4. Що таке більшовизація рад? 5. Хто став командувачем Першого Українського корпусу?
- ▲ 6. Охарактеризуйте зміст I Універсалу УЦР. 7. Назвіть основні положення компромісу між УЦР та Тимчасовим урядом, закріплені в II Універсалі. 8. Якими були наслідки прийняття II Універсалу? 9. Як вплинув на ситуацію в Україні «корніловський заколот»? 10. У чому полягало загострення відносин між УЦР та Тимчасовим урядом восени 1917 р.?
- ★ 11. Продовжте складання таблиці «Події Української революції 1917—1921 рр.» (с. 29). 12. Проведіть дискусію за проблемним питанням: чи був необхідним компроміс між УЦР та Тимчасовим урядом. 13. Розпочніть складання таблиці «Універсали Української Центральної Ради».

Універсал, дата проголошення	Історичні умови прийняття	Основні положення	Історичне значення

- ★ 14. Підготуйте повідомлення на тему «Внесок представниць українського жіноцтва в діяльність УЦР».

S 7. Проголошення Української Народної Республіки (УНР)

- ▶▶ 1. Хто такі більшовики? Якими були основні засади їхньої політичної програми? 2. Що таке універсал? Що було проголошено I та II Універсалами УЦР? 3. Що таке республіка? Які риси притаманні цій формі державного правління?

1 **Прихід до влади більшовиків у Росії та реакція на це в Україні. 7 листопада 1917 р.** в Петрограді більшовики повалили Тимчасовий уряд. На II Всеросійському з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів було утворено новий російський уряд — **Раду Народних Комісарів (РНК)** на чолі з **В. Ленінін**, а Росію проголошено Республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів (**радянською Росією**). Щоб привернути на свій бік більшість населення країни, більшовики оприлюднили Декрет про мир і Декрет про землю, які відбивали головні прагнення народу в революції. Декрет про мир закликав усі воюючі держави негайно припинити війну та розпочати переговори про справедливий, демократичний мир без будь-яких умов. Декрет про землю скасовував приватну власність на землю, надавав право користування землею всім громадянам Росії.

Захоплення більшовиками влади не було підтримано іншими соціалістичними партіями. У Москві розгорнулися бої між збройними загонами, контрольованими більшовиками, і прибічниками Тимчасового уряду. Вони тривали кілька тижнів і спричинили загибель сотень осіб.

Найбільшу підтримку більшовики мали в Центрально-Промисловому районі, але в інших провінційних містах і на селі їхній вплив був слабким. Збройне протистояння в Москві, на переконання деяких істориків, стало початком громадянської війни в Росії. Поширення влади більшовиків за межами столиці супроводжувалося збройною боротьбою з антибільшовицькими силами. Проте вони були розрізненими та не мали достатньої підготовки, тому не змогли протистояти більшовикам.

Іншою була ситуація в Україні. У Києві Мала Рада УЦР зібралася на закриті засідання, де було створено Крайовий Комітет з охорони революції в Україні, відповідальний перед УЦР. Йому мали підкорятися всі сили революційної демократії та всі органи влади в Україні. У відозві до населення Комітет заявив, що його влада поширюється на дев'ять українських губерній. Однак Крайовий Комітет не зумів організувати свою роботу та передав свої функції Генеральному Секретаріату. Після осуду подій у Петрограді з його складу вийшли більшовики. Комітет також не знайшов спільної мови зі штабом КВО, який підтримував повалений Тимчасовий уряд і мав під своїм командуванням значні сили.

Виникла ситуація, за якої в Києві протистояли одна одній три сили: УЦР і віддані їй збройні формування; прибічники Тимчасового уряду, що групувалися навколо штабу КВО; більшовики, які мали загони Червоної гвардії, керовані військово-революційним комітетом (ревкомом). Вирішення ситуації прискорив штаб КВО, який 10 листопада 1917 р. заарештував більшовицький ревком і почав роззброювати загони Червоної гвардії. У відповідь більшовики утворили новий ревком, і в місті спалахнули бої, що тривали три дні, не визначивши переможця. Тоді 13 листопада в протистояння втрутилися війська УЦР. Вони зайняли ключові пункти й установи міста. Сторонам було запропоновано припинити боротьбу. Спеціальна комісія виробила умови припинення вогню: звільнялися заарештовані члени більшовицького ревкому, штаб КВО мав вивести війська з міста й розформувати добровольчі офіцерські дружини. Таким чином, УЦР узяла владу до своїх рук. Більшовики визнали її крайовим органом влади в Україні. Генеральний Секретаріат призначив командувачем КВО свого представника — підполковника В. Павленка.

i

14 листопада 1917 р. голова Генерального Секретаріату УЦР В. Винниченко розіслав телеграми в усі українські губернії про перехід влади в краї до УЦР. Також було заявлено, що влада Генерального Секретаріату поширюється додатково на території, де більшість населення становили українці: Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Воронежчини. Того ж дня владу УЦР та Генерального Секретаріату було визнано всіма політичними силами.

2 III Універсал УЦР. Проголошення Української Народної Республіки (УНР).

Зазнавши поразки в Києві, більшовики не збиралися відмовлятися від влади в Україні. Упродовж листопада їм вдалося захопити владу в Луганську, деяких районах Донбасу й кількох містах смуги Подільської та Волинської губерній. Також вони мали своє представництво в інших радах, які після падіння Тимчасового уряду взяли владу на місцях у свої руки. 17 листопада 1917 р. на розширеному засіданні рад робітничих і солдатських депутатів у Києві керівник міської організації більшовиків Г. П'ятаков висунув план мирного усунення УЦР від влади. Він пропонував, скориставшись популярністю більшовиків, скликати Всеукраїнський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів, який мав би переобрати й перетворити УЦР на керівний центр рад на зразок російського Центрального виконавчого комітету рад. Цей план був не єдиним.

Тим часом УЦР продовжила курс на розбудову держави. 20 листопада 1917 р. на засіданні Малої Ради було обговорено та прийнято III Універсал — державно-правовий акт, яким було проголошено створення Української Народної Республіки (УНР). Уперше ідею створення УНР висунув М. Грушевський. Він обґрунтовував необхідність цього кроку тим, що Україна вже відійшла від Російської республіки й зберігає з нею лише формальний федеративний зв'язок. М. Грушевський пропонував узаконити цей факт. III Універсал визначав територію УНР, її владні органи й містив широку програму соціально-економічних перетворень:

- ▶ до Установчих зборів уся влада в Україні переходила до УЦР та Генерального Секретаріату; територія УНР визначалася в межах Київщини, Поділля, Волині, Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини, Катеринославщини, Херсонщини, Таврії (без Криму). Остаточні кордони УНР, а також приєднання частини Курщини, Холмщини, Воронежчини, як і суміжних областей, де більшість населення українське, «має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів»;

- ▶ скасовувалося право власності на землю поміщицтва та інших нетрудових господарств; «земля проголошується власністю народу і передається йому без викупу»; проголошувалася необхідність негайного прийняття закону про порядок користування землею;

Мітинг у Києві з нагоди проголошення Української Народної Республіки.
7 листопада 1917 р.

? Як ілюстрація відображає ставлення громадськості до зображеної події?

- ▶ установлювався 8-годинний робочий день для робітництва та державний контроль над виробництвом і розподілом продукції;
- ▶ давалася обіцянка негайно розпочати мирні переговори;
- ▶ заявлялося про необхідність «вжити всіх заходів до закріплення й поширення прав місцевого самоврядування»; проголошувалися свободи слова, друку, віросповідань, зібрань, страйків, недоторканність помешкання, можливість вживання різних місцевих мов на рівні всіх установ; надавалася національно-персональна автономія російського, єврейського, польського та інших народів;
- ▶ вибори до Всеукраїнських Установчих зборів призначалися на 9 січня 1918 р.

Однак положення III Універсалу УЦР були неоднозначно сприйняті в суспільстві: необхідність спрямувати зусилля на допомогу Росії в розбудові нею федеративної держави не подобалася багатьом українським патріотам-самостійникам. Більшість не влаштовували шляхи розв'язання аграрного питання. Прийняття III Універсалу позбавило УЦР підтримки як землевласників, так і селянства.

i

3 **Внутрішня та зовнішня політика УЦР після проголошення УНР.** У внутрішній політиці УЦР у цей період на першому місці була державотворча діяльність. У Малій Раді виникла спеціальна комісія з розробки нових законопроектів. На початку грудня 1917 р. з'явився закон, за яким усі закони й постанови російського уряду та установи з їх повноваженнями, що існували на території України до більшовицького перевороту в Петрограді, залишалися чинними. Право законодавчої ініціативи надавалося лише УЦР та Генеральному Секретаріату. Це стало основою для подальшого державотворчого процесу.

Користуючись правовими нормами своїх попередників, УЦР і Генеральний Секретаріат намагалися наповнити їх новим змістом. Український уряд спеціальним розпорядженням зобов'язав місцеві органи влади вживати заходів щодо недопущення самочинного захоплення землі, інвентарю й вирубування лісів.

Найвагомішим кроком у сфері державного будівництва став закон «Про вибори до Установчих зборів УНР». Водночас було розпочато процес утворення судової системи та системи прокурорського нагляду. Велася робота над проектом конституції УНР та державних символів. Державним гербом було затверджено тризуб князя Володимира Великого.

Створювалася власна фінансова система: було надано чинності закону про випуск державних кредитних білетів УНР, Державної

скарбниці УНР, видано акти з питань оподаткування. Також було законодавчо закріплено 8-годинний робочий день. Тривалість робочого тижня мала становити 48 годин. Регламентувалися праця жінок, неповнолітніх, нічна праця та кількість святкових днів тощо. Однак не було схвалено Державний бюджет й основи економічної політики.

Наприкінці 1917 р. в Києві було сформовано українську військову частину — **Галицько-Буковинський курінь січових стрільців**. Його заснували 22 добровольці-галичани з-поміж військовополонених австро-угорської армії, яких утримували в Дарницькому концтаборі. Поступово, поповнюючись за рахунок утікачів з інших концтаборів, особовий склад куреня досяг 500 осіб. Під час його формування за основу було взято організаційну структуру легіону УСС. Пізніше його перейменували на Курінь січових стрільців, який став одним із кращих військових підрозділів Армії УНР.

У зовнішній політиці УЦР побоювалася можливої окупації УНР та закликала до мирних переговорів щодо припинення війни. До початку переговорів, за переконанням лідерів УНР, усі мають виконувати свої обов'язки на фронті та в тилу.

Із метою покращення керованості військами Генеральний Секретаріат ухвалив рішення про об'єднання Південно-Західного і Румунського фронтів в один **Український фронт**.

Поштовхом до активізації миротворчих зусиль у питанні завершення війни стало укладення Раднаркомом Росії сепаратної угоди про перемир'я з німецьким та австро-угорським командуванням. 1 грудня 1917 р. Генеральний Секретаріат спеціальною ногою до країн-учасниць

Делегація УНР на переговорах у Брест-Литовську. Лютий 1918 р.

? Яку інформацію про участь української делегації в переговорах можна отримати за ілюстрацією?

війни та всіх нейтральних держав оголосив про намір УНР прямувати «дорогою самостійних міжнародних відносин». Генеральний Секретаріат наголошував на необхідності укладення не сепаратного, а загального миру й того, що «мир, який хоче заключити Росія... може мати силу для УНР тільки тоді, коли його умови прийме й підпише правительство УНР». Через три дні український уряд отримав відповідь, де зазначалося, що його представників запрошують до участі в переговорах із Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною про укладання миру, що відбудеться у **Брест-Литовську**.

УЦР установила дипломатичні відносини майже із 20 країнами світу. До Києва прибули військові місії Великої Британії, Франції, Італії, Японії, Румунії, Бельгії та Сербії. До квітня 1918 р. вона мала також міжнародну підтримку Німецької та Австро-Угорської імперій.

Висновки. Лідери УЦР негативно сприйняли більшовицький переворот у Петрограді, що й обумовило подальше протистояння між ними та більшовицькими лідерами Росії.

▶ III Універсал УЦР сприяв появі Української Народної Республіки й оприлюднив політичний курс, яким вона збиралася розвиватися.

▶ Внутрішня та зовнішня політика УНР після проголошення III Універсалу сприяла реалізації сформульованих у ньому засад.

Запитання та завдання

1. Якою була реакція УЦР на більшовицький переворот у Петрограді? 2. Які три сили вели боротьбу за владу в Києві на початку листопада 1917 р.? 3. Коли було проголошено III Універсал УЦР? 4. Як у III Універсалі УЦР планувалося вирішити аграрне питання? 5. Що вважають найвагомішим кроком у сфері державного будівництва УНР після проголошення III Універсалу? 6. Якою була позиція УНР щодо завершення війни?
7. Охарактеризуйте перебіг подій в Україні, що відбувалися після більшовицького перевороту в Петрограді. 8. Чому III Універсал УЦР вважають помітним етапом у державотворенні доби Української революції 1917—1921 рр.? 9. Проаналізуйте внутрішню та зовнішню політику УЦР після проголошення УНР.
10. Покажіть на карті атласу територію УНР. 11. Продовжте складання таблиці «Події Української революції 1917—1921 рр.» (с. 29). 12. Продовжте складання таблиці «Універсали УЦР» (с. 36). 13. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть питання: у чому полягала сутність політичного курсу, запропонованого українському суспільству III Універсалом УЦР.
14. За твердженням В. Винниченка, III Універсал УЦР не мав такого схвалення в суспільстві, як I Універсал. Висловіть свою думку стосовно причин цього.

§8. Перша війна більшовицької Росії з УНР та проголошення незалежності УНР

- ▶▶ 1. Коли і як була встановлена більшовицька влада в Росії? 2. Якими були відносини УНР та більшовиків? 3. Про що йшлося в I, II та III Універсалах УЦР?

Початок агресії більшовицької Росії проти УНР. Проголошення III Універсалу й подальші державотворчі заходи УЦР призвели до розгортання конфлікту з РНК Росії, який УЦР не визнавала урядом усієї

Євгенія Бош

Росії. РНК, у свою чергу, не визнавала УЦР на тій підставі, що вона не проголосила радянську владу в Україні. Також віддані УЦР військові частини активно роззброювали й висилали до Росії загони Червоної гвардії та збільшовизовані частини російської армії. УЦР видала наказ українізованим частинам колишньої російської армії перебазуватися в Україну, де був створений Український фронт під час Першої світової війни, а донським і кубанським козацьким частинам дозволила повернутися через Україну додому. При цьому на всьому фронті діяв режим перемир'я. Упевненості у своїх діях УЦР додавало й те, що населення українських земель підтримувало ті сили, які були представлені в ній. Так, на виборах до Всеросійських Установчих зборів, що відбулися наприкінці листопада — на початку грудня 1917 р., за них проголосувало 75 % виборців, а за більшовиків — лише 10 %.

Спроба більшовиків здійснити силове усунення УЦР внутрішніми силами зазнала невдачі. Більшовицькі підрозділи під керівництвом **Євгенії Бош**, які в ніч з 11 на 12 грудня рухалися з фронту до Києва для захоплення влади, були зупинені біля Жмеринки, роззброєні силами Першого Українського корпусу під командуванням П. Скоропадського й відправлені до радянської Росії. У планах українських більшовиків залишалися мирне усунення УЦР через скликання з'їзду рад і військова допомога з радянської Росії.

Спроба більшовиків здійснити силове усунення УЦР внутрішніми силами зазнала невдачі. Більшовицькі підрозділи під керівництвом **Євгенії Бош**, які в ніч з 11 на 12 грудня рухалися з фронту до Києва для захоплення влади, були зупинені біля Жмеринки, роззброєні силами Першого Українського корпусу під командуванням П. Скоропадського й відправлені до радянської Росії. У планах українських більшовиків залишалися мирне усунення УЦР через скликання з'їзду рад і військова допомога з радянської Росії.

На початку грудня 1917 р. об'єднаний виконком київських рад робітничих і солдатських депутатів офіційно оголосив про скликання Всеукраїнського з'їзду рад. На з'їзд запрошували представників губернських, міських і повітових рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. На той час в Україні діяло понад 300 рад. Норми представництва було розроблено так, що найбільше делегатів мали надіслати ради промислових районів і великих міст, які перебували під впливом більшовиків. Представництво селян усіяко обмежувалося.

Спочатку УЦР не виявила інтересу до цього з'їзду. Проте, усвідомивши загрозу, Генеральний Секретаріат вжив заходів. У найближчі до Києва повіти були розіслані циркуляри з вимогою направити до столиці якомога більше депутатів від селянських спілок та українізованих військових частин. Прибуло понад 2 тис. депутатів, які усунули мандатну комісію й стали самочинно видавати собі депутатські мандати.

Підсумки роботи зі скликання Всеукраїнського з'їзду рад виявилися невтішними для більшовиків. До цього додалося те, що есе-

ро-меншовицький виконком рад Донецько-Криворізького басейну, який не визнавав належність цього регіону УНР, оголосив про скликання власного обласного з'їзду в Харкові. 17 грудня відкрив свою роботу з'їзд у Києві, і прихильників більшовиків на ньому виявилось лише 127 із 2,5 тис. депутатів.

У день відкриття з'їзду УНР отримала телефонограму від РНК Росії. Після заяви про підтвердження права націй на самовизначення й визнання УНР у ній було висунуто категоричні вимоги до УЦР. З'їзд висловив підтримку діям УЦР та її уряду. Він засудив «централістичні наміри... московського (великоруського) правительства, що, доводячи до війни між Московщиною і Україною, загрожують до решти розірвати федеративні зв'язки, до яких прямує українська демократія». Делегати з'їзду рад від українських більшовиків відмежувалися від **ультиматуму** РНК Росії, але залишили засідання, посилаючись на незаконність складу його учасників.

Генеральний Секретаріат невідкладно дав відповідь на вимоги ультиматуму РНК Росії. Радянська сторона висловила категоричне незадоволення відповіддю. Це дало привід для **агресії** російських більшовиків проти України.

Спеціальним рішенням РНК Росії ухвалила: «Вважати Раду в стані війни з нами». «Відповідальність за долю демократичного миру» було покладено на УЦР.

Делегати-більшовики, які залишили з'їзд рад у Києві, приєдналися до з'їзду рад Донецько-Криворізького басейну, під охороною більшовицьких військ із Росії проголосили його Першим Всеукраїнським з'їздом рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів у Харкові. Той факт, що 200 його делегатів представляли лише 89 із 300 рад, не турбував його організаторів. Депутати-більшовики оголосили Україну «республікою рад», зберігши її назву — Українська Народна Республіка, обрали **Центральний виконавчий комітет рад України (ЦВК)** і новий уряд — **Народний Секретаріат** у складі 12 секретарів (головувала Є. Бош). Територія «радянської УНР» обмежувалася губерніями, визначеними «Тимчасовою інструкцією...» Тимчасового уряду.

Фактично події в Харкові, спрямовані на встановлення радянської влади в Україні, стали прикриттям для здійснення агресії більшовицької Росії.

Ультиматум — категоричні вимоги однієї сторони до іншої. Висунання ультиматуму, як правило, супроводжується погрозами.

Агресія — незаконне застосування збройної сили однієї держави проти іншої, порушення суверенітету, територіальної цілісності, позбавлення політичної незалежності.

ЦВК своїм маніфестом оголосив про усунення від влади УЦР та Генерального Секретаріату й створив Крайовий комітет для боротьби з контрреволюцією. Як зазначав В. Винниченко, тепер радянську Росію було позбавлено звинувачень в агресії — «не вона, мовляв, уже тепер вела війну з Україною, а харківський український уряд боровся проти київського, тепер, мовляв, це хатня справа само-го українського народу. Натуральна річ, що це була тільки одна формальність, бо харківський уряд усі директиви одержував з Петрограда і вів військові операції силами російського уряду». Утворення радянського уряду в Харкові сприяло майбутній перемозі більшовизму в Україні.

2 **Перша війна більшовицької Росії з УНР.** Спочатку між київським і харківським урядами розпочалася «**війна декретів**». Генеральний Секретаріат заборонив вивозити хліб до Росії, Народний Секретаріат скасував цю заборону й оголосив нечинними всі постанови Генерального Секретаріату. Потім Народний Секретаріат звернувся до РНК Росії з проханням про військову допомогу в боротьбі з УЦР.

Разом із місцевими загонами Червоної гвардії більшовицькі війська з Росії розгорнули наступ на Київ та інші райони України. Їхня тактика полягала в просуванні лініями залізниць і встановленні контролю над великими промисловими й транспортними центрами. Таке ведення бойових дій дістало назву «**ешелонна війна**». Розпочавши наступ, більшовики сподівалися на допомогу робітничих загонів у цих містах.

УЦР намагалася організувати збройний опір більшовицькій агресії. Було створено Особливий комітет оборони України. Наприкінці грудня Генеральний Секретаріат ухвалив рішення про створення на засадах добровільності та грошового утримання **Армії УНР**. Проте ці заходи були запізними. Перед зовнішньою агресією УЦР виявилася фактично беззбройною. «Українізовані» частини колишньої російської армії на той час у своїй більшості були вже небоєздатними.

Хоча кількість більшовицьких військ була невеликою і вони наступали лише вздовж основних залізниць, протиставити їм було нічого. На захист української справи стала національно свідомою учнівська та студентська молодь. Близько 300 юнаків під загальним командуванням викладача Першої Київської юнацької (юнкерської) школи ім. Б. Хмельницького сотника Аверкія Гончаренка та інші розрізнені підрозділи під станцією **Крути** (на шляху з Чернігова до Києва) **29 січня**

Печатка і герб УНР

1918 р. вступили в нерівний бій із набагато численнішими більшовицькими загонами (6 тис. осіб). Бій тривав 5 годин. Оборонцям вдалося затримати наступ більшовиків на чотири дні й завдати їм відчутних втрат (понад 300 осіб лише вбитими). Загальні втрати українських сил у бою (убиті й поранені) сягали близько 250 осіб. У складі студентської сотні, якою командував сотник Андрій Омельченко (був важко поранений і помер дорогою до Києва), було 10—12 вбитих, 35—40 поранених. 27 юнаків, що потрапили в полон, більшовики розстріляли. Тіла загиблих у березні 1918 р. перепоховали в Києві на Аскольдовій могилі.

У день бою під Крутами в Києві спалахнуло повстання проти УЦР підрозділів місцевого гарнізону й озброєних робітничих дружин заводу «Арсенал». Його організував Київський комітет більшовицької партії. Бої в місті супроводжувалися значними жертвами з обох сторін. Спільними зусиллями загонів «Вільного козацтва», Куреня січових стрільців на чолі з Є. Коновальцем та Гайдамацького коша Слобідської України на чолі з С. Петлюрою було взято центр повстання — завод «Арсенал». Проте це не завадило більшовицьким військам М. Муравйова увійти в місто. Українські сили, стомлені вуличними боями, були не в змозі протистояти російському війську, яке того ж дня зайняло Дарницю й мости через Дніпро. М. Муравйов наказав обстрілювати місто з важкої артилерії, а 8 лютого 1918 р. більшовицькі війська повністю захопили Київ і продовжили свій наступ на Правобережжі.

Бій під Крутами. Художник Л. Перфецький

? Якими художніми засобами автор картини зобразив перебіг бою під Крутами?

3 **IV Універсал УЦР: проголошення незалежності УНР.** Становище УЦР стало критичним. Український уряд був змушений залишити столицю. Ситуація на мирних переговорах у Брест-Литовську ускладнювалася тим, що, хоча українська делегація заявляла про самостійність УНР, формально вона не мала такого статусу й не могла звернутися по допомогу проти більшовицької агресії. Більшовицька російська делегація на переговорах усе відвертіше очікувала можливості замінити делегацію УЦР на радянську українську делегацію.

Під тиском складних обставин М. Грушевський наполіг на проголошенні повної незалежності України. Це було закріплено в **IV Універсали УНР**, проголошеному **22 січня 1918 р.**

Одним із найголовніших завдань було визначено укладення миру з Німеччиною та її союзниками. Для цього до Брест-Литовська була відправлена спеціальна повноважна делегація.

У IV Універсалі УНР містилася низка й соціально-економічних положень. Щодо аграрного питання в ньому зазначалося: «Земельна комісія... вже виробила закон про передачу землі трудовому народу без викупу, прийнявши за основу скасування власності і соціалізацію землі». Проект закону планувалося розглянути й прийняти на найближчому засіданні УЦР, «щоб передача землі в руки трудящих неодмінно відбулася ще до початку весняних робіт». Усі ліси, води й надра конфісковувалися в попередніх власників і переходили у власність держави. Уряду приписувалося «приступити до переведення всіх заводів і фабрик на мирний стан, на вироблення продуктів, потрібних насамперед трудящим масам».

У IV Універсалі також ішлося про необхідність вжити термінових заходів щодо ліквідації безробіття, матеріального забезпечення інвалідів, сиріт, літніх людей та всіх тих, хто постраждав від війни. Було проголошено націоналізацію «найважливіших галузей торгівлі», встановлено монополію держави на зовнішню торгівлю. Усі банки мала контролювати держава.

Підтверджувалися всі демократичні права і свободи громадян, рівність представників різних націй УНР. Усвідомлюючи непевність свого становища, УЦР проголошувала: «Все, чого не встигнемо зробити ми, те довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські Установчі збори». Однак реалізувати основні положення IV Універсалу УЦР так і не змогла.

У день проголошення IV Універсалу УЦР прийняла **Закон про національно-персональну автономію**. Право на автономію автоматично визнавалося за трьома найбільшими національними групами — російською, єврейською й польською. Представники інших народів — білоруського, німецького, молдавського, кримськотатарського, грецького та болгарського — могли отримати це право за умови, якщо їхні петиції в цій справі зберуть щонайменше 10 тис. голосів.

Тим часом наступ більшовицьких військ тривав. **8 лютого 1918 р.** члени Малої Ради й Ради Народних Міністрів залишили Київ, перебравшись спочатку до Житомира, а потім — до Сарн.

Серед основних причин поразки УНР у Першій війні з більшовицькою Росією можна виділити втрату підтримки УЦР у суспільстві. Її нерішучість і незрозумілість кінцевої мети перетворень в аграрному питанні відвернули від неї українське селянство. Більшість робітництва ніколи не була прихильною до неї. У військовій політиці УЦР мало

приділяли уваги створенню регулярної армії. Натомість більшовики зуміли скористатися цими прорахунками.

4 **Перший прихід більшовиків до влади в Україні.** Вступивши в Київ, війська М. Муравйова розгорнули терор і репресії проти діячів українського руху, колишніх офіцерів російської армії, заможних городян і простих людей, яких більшовики зараховували до «ворогів революції». Так, за повідомленнями австрійських джерел, під час **«червоного терору»** муравйовців у Києві було розстріляно близько 5 тис. осіб. Більшовицькі матроси-грабіжники вбили й київського митрополита Володимира (Богоявленського).

«Червоний терор» — масове насильство, яке здійснювали більшовики проти соціальних груп, оголошених «класовими ворогами» або звинувачених у контрреволюційній діяльності.

! **Висновки.** Наприкінці 1917 р. тривала боротьба за владу в Україні вилилася у протистояння Української Народної Республіки, проголошеної УЦР, та радянської Української Народної Республіки, створеної з'їздом рад у Харкові.

► Усвідомлюючи наближення поразки у війні з більшовицькою Росією, керівництво УЦР переглянуло свої погляди на державний статус України, що й обумовило появу IV Універсалу УЦР.

► Зміни, що відбувалися після приходу до влади більшовиків в Україні, дозволяють визначити ці події як більшовицько-російську окупацію.

? **Запитання та завдання**

1. Які вимоги до УЦР висунула РНК Росії у своєму ультиматумі?
2. Що таке ультиматум?
3. Якою була територія радянської УНР?
4. Що таке «війна декретів»?
5. Коли відбувся бій під Крутами?
6. Що проголосив IV Універсал щодо української державності?
7. Охарактеризуйте початковий етап агресії більшовицької Росії проти УНР.
8. Як відбувалася Перша війна більшовицької Росії з УНР?
9. Охарактеризуйте місце IV Універсалу в державотворенні доби Української революції 1917—1921 рр.
10. Чому перший прихід більшовиків до влади в Україні називають більшовицько-російською окупацією?
11. Покажіть на карті атласу події, пов'язані з перебігом Першої війни більшовицької Росії з УНР.
12. Продовжте складання таблиці «Події Української революції 1917—1921 рр.» (с. 29).
13. Завершіть складання таблиці «Універсали УЦР» (с. 36).
14. Проведіть дискусію за проблемним питанням: чому УНР програла в Першій війні з більшовицькою Росією.

- ★ 15. Осмислюючи події першого приходу до влади більшовиків в Україні, тогочасний голова Народного Секретаріату М. Скрипник писав: «Наша трагедія на Україні полягає саме в тому, щоб за допомогою робітничого класу, російського за національністю або русифікованого, що зневажливо ставиться часом навіть до найменшого натяку на українську мову і українську культуру, за допомогою його і силами його завоювати собі селянство і сільський пролетаріат, за національним складом український, який у зв'язку зі складними історичними умовами упереджено й недовірливо ставиться до всього російського, “московського”». Поясніть, як ви розумієте наведену думку. Чи поділяєте ви її? Чому?

§9. Події 1917 р. у Криму

- ▶▶ 1. До якого адміністративно-територіального утворення Російської імперії входив Крим станом на 1914 р.? 2. Як Крим опинився у складі Російської імперії? 3. Якими були особливості кримськотатарського національного руху в другій половині XIX ст.?

1 **Крим напередодні важливих змін.** Станом на 1917 р. Кримський півострів був однією із двох частин Таврійської губернії, разом із материковою Північною Таврією. Населення Таврійської губернії на середину 1916 р. становило понад 2 млн осіб, де проживало до 34 національностей. Із них 35 % становили татари, 33 % — росіяни, 11,8 % — українці. Кількість кримськотатарського народу унаслідок цілеспрямованої політики російської влади за 130 років її панування (1783—1917 рр.) скоротилася з 4 млн до 150 тис. осіб.

У роки Першої світової війни Крим став прифронтовою зоною. Півострів був важливою базою для постачання російської армії, що діяла на турецькому фронті. Звідси на фронт морем перевозили техніку й війська, а в містах Криму розміщувалися численні госпіталі. Значну кількість населення півострова було мобілізовано й відправлено на фронт. Значно скоротилися посівні площі на селі й закрилося чимало підприємств, обсяги торгівлі суттєво впали. Це призвело до зростання невдоволення серед населення Криму.

2 **Крим на початковому етапі революції.** Звістка про повалення самодержавства активізувала суспільно-політичне життя півострова. Найбільш численною і впливовою була загальноросійська партія есерів. Більшовики не відігравали тут помітної ролі: у Криму їх налічувалося не більше двох-трьох десятків осіб. Серед українських партій були популярними українські есери. Існувало два первинні осередки УСДРП.

Серед національних рухів найвпливовішою силою був кримськотатарський. У березні 1917 р. в Сімферополі відбулися загальні збори

мусульман Криму за участю близько 2 тис. осіб. Вони обрали **Тимчасовий кримсько-мусульманський виконавчий комітет (Мусвиконком)** на чолі з **муфтієм Челебі Челебієвим** (Номаном Челебіджіханом).

Мусвиконком не прагнув стати владним органом. Його головним завданням, за висловом одного з організаторів, було «неухильне прагнення організації демократичних кримськотатарських мас, прагнення впровадження серед них свідомого і відданого ставлення до ідей загальноросійської та, зокрема, кримськотатарської революції, прагнення стати в усіх проявах кримськотатарського життя центром не директивним і керівним, а регулюючим і контролюючим».

Навесні-влітку 1917 р. сформувалася **Національна (Народна) партія — Міллі Фірка**. Поява першої кримськотатарської політичної партії стала проявом політизації національного руху. У ній існувало дві течії — прибічників автономії Криму й тих, хто прагнув відновлення незалежної кримськотатарської держави. Партія виступала за скликання парламенту й проголошення Кримської Народної Республіки. Найбільш відомими діячами кримськотатарського національного руху в цей час стали **Челебі Челебієв** та **Джафер Сейдамет**.

У березні 1917 р. в Криму почали виникати ради робітничих і солдатських депутатів. Керували ними популярні загальноросійські партії, як правило, меншовики та есери. Однак представники Мусвиконкому не могли увійти до них, оскільки ради формувалися з робітників, солдатів та матросів.

Так само як УЦР проводила «українізацію» військових підрозділів, де переважали українці, Мусвиконком домігся повернення з фронту кількох кримськотатарських військових частин. Влітку 1917 р. за дозволом Тимчасового уряду виникли перші татарські військові формування, так звані ескадрони.

У липні 1917 р. Мусвиконком відправив делегацію до Києва для врегулювання відносин з УЦР. У доповідній записці було висловлено прохання підтримати

Муфтії — титул представника вищого мусульманського духовенства, що має право роз'яснювати спірні богословсько-юридичні питання.

Челебі Челебієв — один з організаторів першого курултаю, перший голова уряду проголошеної в 1917 р. Кримської Народної Республіки, перший муфтії мусульман Криму, Литви, Польщі й Білорусії

Джафер Сейдамет — кримськотатарський письменник, громадський діяч, один із лідерів та ідеологів національно-визвольного руху кримських татар

встановлення в Криму татарської автономії та бажання приєднати територію півострова до України. Генеральний Секретаріат визнав небажаним порушувати це питання перед Тимчасовим урядом до вирішення питання про територіальну автономію для України.

i

УЦР намагалася сприяти українському руху в Криму. За її підтримки з березня 1917 р. у Севастополі діяла Українська громада, що вела просвітницько-агітаційну роботу серед моряків-українців Чорноморського флоту. Коли УЦР проголосила створення УНР, Крим не було включено до її складу. Це обумовлювалося позицією керівників Центральної Ради, що до УНР входять ті землі, де українці є більшістю серед місцевого населення.

3

Скликання курултаю та проголошення Кримської Народної Республіки.

Мусвиконком не визнав більшовицького перевороту в Петрограді. Його члени виступили за створення на півострові демократичної республіки, вільної від більшовицького впливу. У листопаді 1917 р. було проведено вибори до **курултаю** — Установчих зборів кримських татар.

12 грудня курултай проголосив створення **Кримської Народної Республіки (КНР)**, прийняв її Конституцію та оголосив себе **Кримським національним парламентом** (до скликання Всеукраїнських Установчих зборів). Він також сформував національний уряд (Директорію), який очолив Челебі Челебієв. Так виникла перша у світі мусульманська республіка.

УЦР визнала проголошення КНР як реалізацію прагнень основного суб'єкта самовизначення Криму — кримськотатарського народу.

Реально взяти до своїх рук владу на півострові уряд КНР не зміг. Влада в Криму після більшовицького перевороту в Петрограді перейшла до новоствореної **Ради народних представників** — «тимчасового вищого органу губернської влади». Представники кримських татар й українського населення півострова в її складі становили меншість. Тому під тиском більшості російських депутатів Рада народних представників висловила ся за збереження Криму у складі Росії, проігнорувавши пропозиції про створення Кримської республіки.

i

4

Встановлення влади більшовиків у Криму.

Більшовицька РНК Росії не хотіла визнавати жодної влади над Кримом, крім своєї. За її вказівкою в **ніч на 16 грудня 1917 р.** кримські більшовики здійснили за- колот у **Севастополі**. Вони розігнали міську раду робітничих, матроських і солдатських депутатів й утворили військово-революційний комітет, який став організатором захоплення влади в інших містах півострова.

Таким чином, у Криму склалося протистояння трьох сил, що претендували на владу,— кримськотатарської Директорії, Ради народних представників та Військово-революційного комітету більшовиків.

i

! **Висновки.** Перша світова війна негативно вплинула на життя в Криму і призвела до зростання невдоволення його населення.

▶ На початковому етапі Російської революції 1917 р. на півострові активізувався кримськотатарський національний рух.

▶ Поява курултаю і проголошення ним Кримської Народної Республіки відображали спроби кримськотатарського руху реалізувати свої програмові ідеї. Кримська республіка стала одним із перших у світі проектів демократичної республіки серед мусульманського населення.

▶ Встановлення більшовицької влади стало відображенням намірів кримських більшовиків зробити півострів складовою радянської Росії.

? **Запитання та завдання**

1. Представники скількох національностей населяли Крим станом на середину 1916 р.? 2. Як виник Мусвиконком? 3. Хто такий муфтії? 4. Як називався татарський національний уряд? 5. Що таке Рада народних представників?

▶ 6. Якими були особливості становища Криму напередодні подій 1917 р.? 7. Охарактеризуйте події в Криму на початковому етапі Російської революції 1917 р. 8. Як відбулося виникнення курултаю та Кримської Народної Республіки? 9. Порівняйте, як здійснювалося встановлення більшовицького режиму в УНР та Криму.

★ 10. Складіть розгорнутий план на тему «Події 1917 р. в Криму». 11. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть питання: якими були здобутки і прорахунки кримськотатарського національного руху на півострові в 1917 р.

★ 12. Дж. Сейдамет писав у своїх спогадах: «Ми уважно відстежували структуру національного руху України, заснування Центральної Ради, дії українців по реалізації територіальної автономії і, нарешті, створення національного уряду. Анархія, що підступала звідусіль, наочно доводила безпідставність наших намірів зберегти свою країну на договірній основі з росіянами, із російськими органами влади, — це поставило нас перед необхідністю більш ретельного вивчення національного руху українців». Поясніть, як ви розумієте слова автора. На підставі яких фактів, на вашу думку, він робить висновок про безпідставність намірів домовитися з російською владою й доцільність вивчення досвіду українців?

§ 10. Вигнання більшовиків та розвиток УНР взимку-навесні 1918 р.

▶▶ 1. Як розпочалися мирні переговори представників УЦР із Центральними державами? 2. Чому питання про мир було одним із головних у революції? 3. Що таке сепаратний мир?

1 **Укладення мирного договору УНР із Центральними державами та вигнання більшовиків із її території.** Після проголошення IV Універсалом незалежності УНР остання виступала як рівноправний учасник переговорів у Брест-Литовську. **9 лютого 1918 р.** УНР підписала мирний договір із

Німецькі війська в Києві. Березень 1918 р.

? Яку інформацію про тогочасні події можна отримати за ілюстрацією?

Центральними державами. Він став першим у Новітній історії міжнародним договором, укладеним Україною. Відповідно до договору, стан війни між сторонами протистояння скасовувався, відновлювалися державні кордони України (Холмщина і Підляшшя визнавалися її територією), економічні зв'язки та дипломатичні відносини. Окремо було підписано таємну декларацію з Австро-Угорщиною, за якою заселена українцями частина Галичини (Східна Галичина) об'єднувалася з Буковиною в окремий коронний край імперії. Проте через протести польського населення цю угоду так і не було реалізовано.

Складність ситуації, що виникла в цей час на території УНР, примусила українську делегацію просити негайної допомоги від Німеччини та Австро-Угорщини. Центральні держави погодилися надати допомогу УНР військовою силою й грошовою позицією в обмін на регулярні поставки сільськогосподарської продукції та сировини. Німеччина й Австро-Угорщина мали і власні інтереси: їх не влаштовували більшовицькі прагнення світової революції.

27 лютого 1918 р. 450 тис. німецько-австрійських військ розпочали просування в Україну, наступаючи на Київ. Перед німецько-австрійськими військами, за домовленістю з УЦР, рухалися українські частини. 1 березня більшовики без бою залишили Київ, і населення побачило на вулицях нечисленні загоны українського війська — січових стрільців Є. Ковновальця, гайдамаків С. Петлюри й вояків окремого Запорозького загону К. Прісовського. Наступного дня до Києва залізницею прибула німецька армія, яка 3 березня провела урочистий парад на Софійській площі.

Ставлення населення Києва до німецьких солдатів було неоднозначним. З одного боку, вони уособлювали ворога, з іншого — визволили місто від більшовиків. У Києві встановилися спокій і порядок. Відновили роботу театри, ресторани, магазини тощо. Німецькі солдати, що звикли до обмежень років війни, були приголомшені кількістю й різноманіттям продуктів у магазинах міста. Господарювали німці в Києві з притаманною їм схильністю до порядку. Вони надрукували якісний план міста, на вулицях з'явилися написи німецькою мовою. Місто вкрилося павутинням нових телефонних і телеграфних дротів, які пов'язували німецькі установи. Відкрилися дві нові великі книгарні, де, крім книжкових новинок, продавали свіжі берлінські та віденські газети.

За новим мирним договором, підписаним **3 березня 1918 р.** Росією із Центральними державами у **Брест-Литовську**, Росія визнавала законність влади УЦР на території України, зобов'язувалася вивести з її території війська, припинити агітацію проти УНР й укласти з нею мир.

Більшовики під тиском німецько-австрійських сил поступово залишали Україну. У цій ситуації українські більшовики вирішили перейти до партизанської боротьби в тилу противника.

Участь військ радянської Росії в бойових діях в Україні дала привід німецькому командуванню просунути свої війська значно далі на схід та південь за кордони України, захопивши Белгород, Ростов-на-Дону тощо. Щоб зупинити наступ Німеччини, було підписано угоду про припинення воєнних дій та утворено «нейтральну зону» на ділянці від Рильська до Суджі. Хоча союзники проголошували своєю метою відновлення в Україні законної влади, фактично її територія була окупована. Австро-Угорщина зайняла південь — Західну Волинь, Подільську, Херсонську й Катеринославську губернії, а Німеччина — решту території. У Миколаєві, Маріуполі, Ростові-на-Дону стояли мішані гарнізони. Управління залізницями та водним транспортом контролювало німецьке командування, кам'яною й залізородною промисловістю союзники управляли спільно.

Разом із військами Центральних держав 7 березня 1918 р. до Києва повернулася й УЦР. Проте її появу зустріли без особливого ентузіазму, оскільки попередню політику УЦР загалом не схвалювали. Одночасно її німецько-австрійські союзники не приховували своїх намірів щодо України. Командувач збройних сил Німеччини Е. Людендорф пізніше так визначив їхні головні цілі: «В Україні треба було придушити більшовизм і створити там такі умови, щоб мати можливість отримувати з неї військові вигоди й вивозити хліб і сировину».

i

2

Кримська операція 1918 р. Навесні 1918 р. німецько-австрійські війська звільняли територію України від більшовиків. У цей час полковника Окремого Запорізького загону **П. Болбочана** призначили командиром Кримської групи Армії УНР. Він отримав таємний наказ уряду УНР випередити німецькі війська й захопити Крим. Метою Кримської операції 1918 р. було встановлення на півострові української влади та взяття під контроль Чорноморського флоту.

i

3

Законодавча діяльність УЦР навесні 1918 р. УЦР вела законодавчу діяльність. Запроваджувалася в обіг українська грошова одиниця — гривня й був затверджений новий державний герб. **29 квітня 1918 р.** УЦР прийняла **Конституцію УНР**. Цим документом було визначено органи державної влади й управління в країні та їхні повноваження. Вища законодавча влада належала Всенародним зборам, виконавча — Раді

Народних Міністрів, а судова — Генеральному суду. Місцеве самоврядування здійснювали виборні ради та управи земель, волостей і громад.

i

4 **Загострення кризи у відносинах УЦР та окупаційної адміністрації.** Відносини між УЦР та німецько-австрійським командуванням, що спостерігало за ситуацією в Україні, поступово ускладнювалися. Зокрема, УЦР бачила, що тогочасне українське суспільство не сприймає аграрний курс. Земельний закон, в основі якого була соціалізація землі, призвів до появи значної кількості незадоволених як серед землевласників, так і серед інших груп населення. Разом із тим німецька адміністрація, крім загального несприйняття соціалістичних перетворень, побоювалася, що земельний закон ускладнить отримання нею сільськогосподарської продукції, передбаченої умовами договору. Численні селянські делегації, що прибували з регіонів до Києва, на зустрічах із діячами УЦР виступали проти скасування приватної власності на землю й вимагали скасування закону про землю.

В умовах ослаблення позицій УЦР та активізації незгодних із її діями окупаційна влада стала рішучіше втручатися в усі сфери життя. Зокрема, головнокомандувач німецьких військ в Україні фельдмаршал Г. фон Ейхгорн видав наказ про терміни й початок посівної кампанії, де зазначав, що селянство, яке візьме землю й не зможе її обробити, буде покарано, а врожай належатиме тим, хто засівав землю. У відповідь УЦР висловила протест і заявила, що цей наказ не потрібно виконувати. Реакцією окупаційної адміністрації на наростання анархії стали страти й ув'язнення за вироками військово-польових судів. Намагаючись перешкодити цій практиці, міністр юстиції УНР видав циркуляр, у якому зазначалося, що в Україні існують свої цивільні й польові суди, а тому іноземні військові судові установи тут не мають чинності. Однак німецьке командування це проігнорувало. Ці та інші сутички робили відносини УЦР та окупаційної адміністрації дедалі напруженішими. Для німецького командування стало зрозумілим, що УЦР не зможе забезпечити

регулярне надходження сільськогосподарської продукції з України до Німеччини й Австро-Угорщини. Конфлікт між УЦР та окупаційною адміністрацією став неминучим. У листуванні представників Німеччини та Австро-Угорщини зі своїм керівництвом у цей час дедалі частіше зустрічалася думка про доцільність усунення від влади в Україні УЦР.

Синьожупанна та Сірожупанна дивізії — два українські підрозділи, сформовані заходами СВУ після укладення Брестського мирного договору з військовополонених російської армії, яких утримували в концтаборах Німеччини та Австро-Угорщини, що висловили бажання з патріотичних почуттів служити Україні. Назва походить від кольору уніформи, виданої німцями (синя) та австрійцями (сіра).

26 квітня 1918 р. фельдмаршал Г. фон Ейхгорн видав наказ, який започаткував активну фазу зміни влади в Україні. Він наказав роззброїти **Синьожупанну дивізію**, що прибула до Києва в березні 1918 р., і заарештувати декількох членів УЦР. Фактично цим він створив можливості для успішної зміни влади в Україні.

! **Висновки.** Договір УНР із Центральними державами допоміг УЦР звільнити Україну від більшовиків й одночасно зробив її залежною від німецько-австрійської окупаційної влади.

▶ Кримська операція 1918 р., здійснена полковником П. Болбочаном, стала блискучою військовою кампанією, що мала важливе геополітичне значення й зробила можливим майбутній перехід Чорноморського флоту в підпорядкування України.

▶ Навесні 1918 р. УЦР здійснила важливі законодавчі заходи і, зокрема, прийняла Конституцію УНР. Однак вони залишилися нереалізованими через зміну влади, що відбулася в Україні.

? **Запитання та завдання**

1. Коли УЦР підписала Брестський договір із Центральними державами?
2. Кому належала законодавча влада за Конституцією УНР 1918 р.?
3. Чому німецьке командування в березні 1918 р. вирішило усунути УЦР?
4. Як відбулося відновлення влади УЦР над територією УНР?
5. Чим була важлива законодавча діяльність УЦР навесні 1918 р. для становлення української державності?
6. У чому полягало загострення кризи у відносинах між УЦР та окупаційною адміністрацією?
7. Простежте за картою атласу перебіг звільнення УНР від більшовиків і Кримської операції 1918 р.
8. Продовжте складання таблиці «Події Української революції 1917—1921 рр.» (с. 29).
9. Проведіть дискусію за проблемним питанням: чи могла УЦР уникнути конфлікту з німецько-австрійською адміністрацією.
10. Український політичний діяч, член уряду УНР П. Христюк навесні 1918 р. у спогадах про Українську революцію писав, що в той час німецько-австрійське «військо стало рішальним чинником для внутрішньої політики Республіки спочатку посереднім, а потім і безпосереднім». Поясніть, як ви розумієте думку автора. Наведіть факти, які їй відповідають.

Практичне заняття

Державне будівництво УЦР: здобутки і прорахунки

Завдання для узагальнення знань і підготовки до тематичного оцінювання за розділом II «Початок Української революції»

РОЗДІЛ III. РОЗГОРТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ. БОРІТЬБА ЗА ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

§ 11. Українська Держава

- 1. На які етапи поділяється Українська революція 1917—1921 рр.? 2. Якими були основні здобутки її першого етапу? 3. Якими були повноваження гетьмана за часів існування Гетьманщини?

1 Гетьманський переворот. Прихід до влади П. Скоропадського. 29 квітня 1918 р. в Києві відбувся Всеукраїнський хліборобський конгрес, на якому зібралося 6432 делегати від семи українських губерній (Київська, Полтавська, Чернігівська, Подільська, Волинська, Херсонська, Харківська). Це було заможне селянство та великі землевласники. Вони вимагали припинити соціальні експерименти й відновити гетьманат — історичну форму української державності. Гетьманом було проголошено Павла Скоропадського. Це рішення підтримала і православна церква.

У ніч на 30 квітня 1918 р. в Україні відбувся державний переворот, схвалений німецьким командуванням. Прихильники П. Скоропадського оволоділи державними установами і розігнали УЦР. Останнім рішенням УЦР після прийняття Конституції стало обрання М. Грушевського Президентом УНР.

Ніхто — ні в Києві, ні в провінції — не став на захист Центральної Ради. Вона, за висловом сучасного історика Я. Грицака, увійшла в історію Української революції «як уряд добрих намірів і великих задумів».

Одразу після обрання гетьманом П. Скоропадський видав маніфест — «Грамоту до всього українського народу». У ньому повідомлялося про розпуск УЦР та земельних комітетів, проголошувалося право приватної власності. Також було видано закон «Про тимчасовий державний устрій України», за яким назву «УНР» було замінено назвою «Українська Держава». До скликання Українського Союму (парламенту) влада зосереджувалася в руках гетьмана П. Скоропадського. Проголошувалися права й обов'язки козаків і громадян: захист батьківщини;

сплата податків, відбуття повинностей; гарантованість прав і свобод законом; право на недоторканність особи й житла, свободу пересування та вільного вибору місця проживання, непорушність права на приватну власність, свободу зборів, об'єднань, слова тощо в межах законів.

2 Внутрішня політика Української Держави. За час існування гетьманату було підготовлено понад 400 законодавчих актів, які стосувалися всіх сфер життя. Одним із найважливіших став закон про громадянство,

Павло Скоропадський

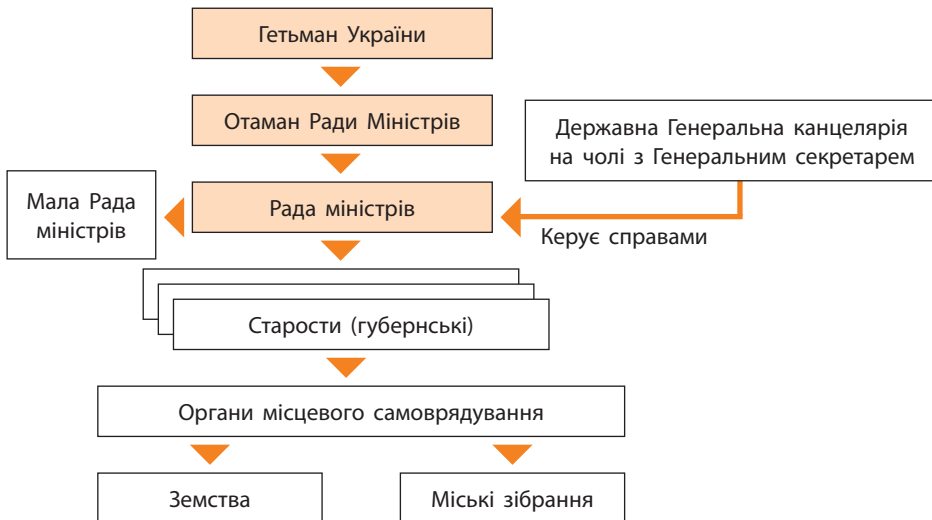
який набував чинності з 1 липня 1918 р. Згідно з ним, громадянами України було визнано «всі російські піддані», що перебували на її території на час ухвалення документа. Керуючись «територіальним», а не «національним» розумінням держави, П. Скоропадський скасував закон про національно-персональну автономію національних меншин.

Важливим у діяльності гетьмана стало формування вертикалі влади. Уряд Української Держави очолив полтавський поміщик Ф. Лизогуб. Особливість уряду гетьмана полягала в тому, що він формувався не за партійною, а за професійною ознакою, а у своїх діях керувався не програмово-політичними або ідеологічними міркуваннями, а реальними потребами часу. Головним завданням уряду було налагодження державного життя. П. Скоропадський спирався на заможні верстви суспільства: поміщиків, промисловців, заможних селян.

Державною символікою гетьман прагнув підкреслити зв'язок із козацькими традиціями українства. Разом із державним синьо-жовтим прапором він запровадив новий Державний герб і Державну печатку. Гетьман скасував адміністративно-територіальну реформу УЦР

Гетьманат (Гетьманська держава) — назва, яку використовували стосовно форми державності, створеної гетьманом П. Скоропадським. Офіційна назва — Українська Держава. Існувала в Україні з 29 квітня до 14 грудня 1918 р.

Система влади в Українській Державі за гетьмана П. Скоропадського

? Поясніть за схемою, як була організована влада в Українській Державі.

Проект герба і печатки.
Художник Г. Нарбут

? Як державна символіка доби гетьманату відображала українські традиції?

і перейшов до поділу на дев'ять губерній (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Харківська, Херсонська, Холмська, Чернігівська) та створив два округи (Поліський і Таврійський). Також велися переговори про приєднання до Української Держави на правах автономій Криму та Кубанської Народної Республіки.

Німецьке командування тепер мало можливість вільно отримувати необхідне зерно. За мовчазної згоди великих землевласників підрозділи німецької армії проводили каральні акції проти непокірного владі селянства. Улітку 1918 р. насильницькі штрафи й розстріли стали звичним явищем. Проти такої політики на селі почалися заворушення та повстання, які підігрівалися заходами більшовиків і лівих українських партій.

Така ситуація в селі стала загрозливою для гетьманського режиму. П. Скоропадський намагався здійснити аграрну реформу. У її основу було покладено прагнення відновити приватну власність на землю та ввести її в товарно-грошові відносини. Першочерговим заходом стало визначення долі врожаю 1918 р.: кому він має належати — селянству, що його виростило, чи колишнім власникам. Це було закріплено спеціальним законом від 27 травня 1918 р., за яким питання про право на врожай вирішували особливі та земельно-ліквідаційні волості, повітові, губернські комісії.

8 червня 1918 р. було схвалено закон, згідно з яким Державний земельний банк отримав необмежене право на придбання земель для їх продажу селянству в розстрочку. Розмір приватного землеволодіння не мав перевищувати 25 десятин. Після жнив 1918 р. передбачалося провести перерозподіл землі, щоб наступного року кожний господар уже працював на своїй землі. До проведення реформи земля залишалася власністю колишніх господарів. Однак селянство не бажало віддавати землю, яку вважало своєю. Спроби поміщицтва повернути свої володіння та заходи окупаційних військ,

спрямовані на **реквізицію** продовольчих ресурсів, спричинили масштабні селянські повстання.

Це зірвало поставки продовольства до Німеччини та її союзників.

Реквізиція — примусове вилучення (за певну плату, на відміну від контрибуції) майна громадян, підприємств або установ.

До листопада 1918 р. було вивезено лише 20 % від запланованого. Таким чином, ані УЦР, ані гетьманство П. Скоропадського не змогло забезпечити Центральні держави продовольчими ресурсами.

На час приходу П. Скоропадського до влади українська промисловість ледь жевріла. Працювали лише деякі промислові об'єкти. Процвітали безробіття, спекуляція й дефіцит. Уряд гетьмана намагався відновити роботу промисловості. Першочерговими стали заходи з налагодження трудової дисципліни. Фактично були скасовані всі попередні соціальні завоювання робітництва. Робочий день збільшено до 12 годин, заборонялися страйки та профспілки, ліквідовувався робітничий контроль, поверталися колишні власники, фактично скорочувалася заробітна плата. Поряд із цим запроваджувалися нові норми виробітку, нові тарифи оплати праці.

Зрештою суворими заходами вдалося стабілізувати ситуацію в промисловості. Цьому також сприяв і приплив капіталу з Росії, звідки можливі люди тікали від більшовицької влади.

Покращенню ситуації сприяла й успішна валютно-фінансова політика. Була створена національна банківська система, а грошова одиниця — карбованець — стала досить стабільною. Гетьман залишив своїм наступникам повну державну скарбницю. Сприятливою виявилась і торговельна політика із Центральними державами. Заходи гетьмана майже на рік відтермінували крах економіки України.

П. Скоропадський намагався створити власні збройні сили, але цьому спочатку перешкоджала Німеччина, яка не хотіла створення сильної української армії. Лише після ускладнення становища на Західному фронті навесні-влітку 1918 р. німецьке командування дозволило гетьману створити українське військо, яке мало замінити німецькі частини, потрібні на фронті. За основу було взято план, розроблений ще у квітні 1918 р. за правління УЦР. Однак унаслідок швидкого падіння гетьманату його не реалізували. Фактична кількість збройних сил Української Держави на листопад 1918 р. становила до 60 тис. осіб.

Крім армії, гетьман намагався відновити козацький стан, який мав стати опорою режиму. Формування козацтва відбувалося на основі розпущеного «Вільного козацтва». На кінець існування гетьманського режиму в стадії формування перебували вісім кошів козаків.

Мітинг повсталого селянства. Чернігівщина, 1918 р.

? Яку інформацію про селянські протести доби гетьманату можна отримати за ілюстрацією?

Українська Держава, маючи вихід до Чорного моря, прагнула мати і власний бойовий флот. Його передбачалося сформувати на базі російського Чорноморського флоту. Однак більшовики не могли допустити, щоб флот потрапив до рук Німеччини. 30 квітня 1918 р. 600 кораблів і суден Чорноморського флоту залишили Севастополь, узявши курс на Новоросійськ. Більшість із цих суден було затоплено в Новоросійську, частина залишилася в Севастополі й перейшла під контроль окупаційних військ. У вересні—листопаді 1918 р. ці кораблі були передані Українській Державі, і з них було створено український флот. Проте війська Антанти, що невдовзі прибули до Криму, перебрали на себе контроль над суднами.

Більш успішною була національно-культурна політика П. Скоропадського, хоча не всі позитивні надбання вдалося зберегти в майбутньому.

i

3 **Зовнішня політика Української Держави. Ускладнення становища.** У зовнішньополітичній діяльності Українська Держава мала значні обмеження. Незважаючи на це, уряд П. Скоропадського головним завданням зовнішньої політики ставив подальше налагодження відносин із державами світу.

Тим часом ситуація в Україні почала непокоїти країни Антанти, які в умовах поразки Німеччини боялися більшовизації цих земель. Після підписання перемир'я 11 листопада 1918 р. союзники наказали німецьким військам тимчасово продовжувати окупацію українських земель. Однак німецькі солдати не бажали цього і намагалися якнайшвидше залишити Україну. Це значно похитнуло позицію гетьмана. За цих умов дипломатія України різко активізувала свою діяльність. Проте країни Антанти заявили, що не визнають самостійної України, а прагнуть бачити її у федерації з Росією. Така відповідь була закріплена на конференції представників Антанти в Яссах.

У цей самий час більшовики готувалися до війни з Україною, про що офіційно заявив Л. Троцький. Проти України було сформовано окрему армію. 13 листопада в Москві більшовицькі керівники офіційно заявили про розрив Брестського договору. У Києві відбулося засідання Ради солдатських депутатів німецьких військ. На ньому було прийняте рішення про невтручання «у внутрішні справи українського населення».

14 листопада 1918 р. гетьман наважився на відчайдушний крок: оголосив грамоту про федеративні зв'язки з небільшовицькою Росією. Цим кроком П. Скоропадський сподівався перехитрити як союзників, так і проросійські сили в Україні і таким чином зміцнити незалежність України ще до того, як Росія позбудеться більшовиків. Проте допомоги від Антанти та проросійських сил гетьман так і не дочекався. 13 грудня 1918 р. він був змушений зректися влади.

i

! **Висновки.** Унаслідок державного перевороту 1918 р. було усунуто УЦР і проголошено владу гетьмана П. Скоропадського.

▶ Внутрішньополітична діяльність гетьмана була спрямована на позитивні зміни й заходи, які, однак, були негативно сприйняті в суспільстві. Проте загалом він не зміг здобути необхідної підтримки широких мас у вирішальний для нього час.

▶ Зовнішньополітичний курс Української Держави сприяв її міжнародному визнанню й налагодженню відносин з іншими країнами. Проте на нього, як і на ситуацію в Україні загалом, негативно впливала залежність від Центральних держав, що зазнали поразки в Першій світовій війні.

? **Запитання та завдання**

1. Коли відбувся гетьманський переворот? 2. Яким був Державний герб Української Держави? 3. Яку назву мала грошова одиниця в Українській Державі? 4. Кому належала влада в Криму за часів гетьмана? 5. Скільки країн світу визнали Українську Державу? 6. Яку форму союзу з небільшовицькою Росією проголосив П. Скоропадський грамотою від 14 листопада 1918 р.?
7. Як П. Скоропадський отримав владу в Україні? 8. Чим внутрішня політика гетьмана відрізнялася від курсу УЦР? 9. Охарактеризуйте зовнішньополітичний курс Української Держави. 10. У чому полягало ускладнення становища Української Держави в листопаді 1918 р.?
11. Покажіть на карті територію Української Держави П. Скоропадського та території, приєднані до неї внаслідок зусиль української дипломатії. 12. Продовжте складання таблиці «Події Української революції 1917—1921 рр.» (с. 29). 13. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть здобутки і втрати політики гетьмана П. Скоропадського.
14. У своїх «Спогадах» П. Скоропадський писав, що він усвідомлював неминучість поразки Німеччини в Першій світовій війні й розраховував на те, що інтересам держав Антанти відповідатиме наявність добре організованої української армії як сили, здатної забезпечити сприятливий баланс сил у регіоні». Поясніть, як ви розумієте думку гетьмана. Якою мірою здійснилося його передбачення? Чому, на вашу думку, так сталося?

§ 12. Україна наприкінці 1918 — у першій половині 1919 р.

- ▶ 1. Яким був політичний курс, здійснюваний УЦР за доби УНР? 2. Коли відбулася Перша війна більшовицької Росії проти УНР? Якими були її причини, перебіг і результати? 3. Яку політику здійснювали більшовики після першого приходу до влади в Україні?

1 **Антигетьманське повстання і відновлення УНР.** В умовах кризи гетьманського режиму П. Скоропадського в Україні активізувалися сили, які виступали за відновлення УНР. У серпні 1918 р. в Києві було

Директорія — тимчасовий революційний орган, створений для керівництва антигетьманським повстанням, а після його перемоги — верховний орган влади відновленої УНР.

створено **Український національний союз (УНС)**, головою якого став В. Винниченко. Союз виступав за створення демократичної суверенної української держави парламентського типу. Він погоджувався визнати гетьмана главою

держави за умови обрання нового складу уряду за своєї участі й обрання на Всеукраїнському конгресі вищого законодавчого органу — Державної Ради.

Поміркована частина членів УНС схилилася до порозуміння з гетьманською владою, радикальна — наполягала на повстанні та її поваленні. На середину жовтня 1918 р. переважав вплив опозиційних гетьману сил. 24 жовтня 1918 р. гетьман створив коаліційний уряд, до якого увійшло п'ять представників УНС, але це не змінило ситуацію. Більше того, після оприлюднення грамоти про федерацію України з небільшовицькою Росією гетьман призначив новий уряд проросійської орієнтації без представників УНС. У відповідь УНС оголосила про початок повстання проти влади гетьмана. Для керівництва повстанням із метою відновлення УНР у ніч із **13 на 14 листопада 1918 р.** на засіданні УНС було створено тимчасовий орган — **Директорію**. До складу Директорії увійшли представники різних політичних напрямків. Від українських соціал-демократів були В. Винниченко (голова Директорії), С. Петлюра, А. Макаренко; від українських есерів — Ф. Швець; від соціалістів-самостійників — П. Андрієвський.

Центром антигетьманського повстання стала Біла Церква, а головною ударною силою — січові стрільці. Головним отаманом військ, що рушили на Київ, призначили С. Петлюру. Вирішальною подією в боротьбі Директорії з П. Скоропадським став бій **18 листопада 1918 р.** біля станції **Мотовилівка**, де війська гетьмана зазнали поразки. Після цієї перемоги антигетьманські сили (100 тис. осіб) оточили Київ.

Організація влади Директорії УНР

? Якими були особливості організації влади в період Директорії УНР?

13 грудня 1918 р. П. Скоропадський зрікся влади та виїхав до Німеччини. 14 грудня військові частини Директорії вступили до Києва. Наступного дня було оголошено, що УНР відновлена в особі «народного уряду республіканської Директорії».

Директорія досить швидко встановила свою владу на всій території України. Вона призначила уряд УНР, до якого увійшли представники всіх партій, що були у складі УНС. Його очолив **Володимир Чехівський**.

Перші дні перебування Директорії в Києві показали, що до влади прийшла вкрай радикальна сила. У місті було конфісковано цінності, значна частина яких не потрапила до державної скарбниці. Від імені Директорії здійснювалися відверті пограбування. Повна державна скарбниця, що дісталася новій владі у спадок від П. Скоропадського, була розкрадена в перші ж місяці.

Своє бачення розвитку України Директорія сформулювала на двох Державних нарадах. На першій було оприлюднено «трудоий принцип» державотворення, за яким експлуаторські класи усувалися від управління. На другій нараді В. Винниченко сформулював три принципи державного будівництва Директорії: 1) скликання Трудового конгресу; 2) встановлення диктатури пролетаріату у формі рад; 3) запровадження військової диктатури.

На виборах до Трудового конгресу виборчі права надавалися лише «трудоим» верствам населення. Як результат — права голосу були позбавлені промисловці, поміщики, комерсанти, частина інтелігенції (міська), духовенства та інших «нетрудових» прошарків суспільства. Конгрес засідав 23—28 січня 1918 р. та прийняв такі рішення:

- ▶ вища влада має бути передана Директорії;
- ▶ виконавчі функції має здійснювати Рада народних міністрів, яка підзвітна Трудовому конгресу, а спочатку між його засіданнями — Директорії;
- ▶ влада на місцях переходила під контроль губернських і повітових трудових рад, що обиралися пропорційно від селянства та робітництва;
- ▶ Конгрес доручив Директорії та Раді народних міністрів: здійснити земельну реформу шляхом передачі землі трудящому селянству без викупу; ліквідувати безробіття шляхом відновлення роботи промислових підприємств; організувати оборону незалежності республіки.

Під час роботи Конгресу між його учасниками виникли серйозні розбіжності, які зрештою й призвели до фактичного провалу його роботи. Так, керівники січових

Володимир Чехівський

Проголошення Акта злуки українських земель на Софійській площі в Києві. 22 січня 1919 р.

? Як українська громадськість сприйняла Акт злуки?

стрільців запропонували замість Директорії організувати військовий тріумвірат (С. Петлюра, С. Коновалець, А. Мельник) і встановити військову диктатуру. Один із лідерів українських соціал-демократів М. Порш висловився проти диктатури, як пролетарської, так і військової, і відстоював парламентський шлях розвитку. Представник есерів М. Шаповал вважав, що в Україні необхідно встановити радянську владу. Центристська позиція М. Грушевського організувати державну владу у формі трудових рад підтримки не здобула.

Крім вирішення питання про легітимність влади, Директорія скасовувала всі закони й постанови гетьманського уряду й відновила дію всіх законів УЦР. Так, у сфері робітничої політики було поновлено 8-годинний робочий день, робітничий контроль на підприємствах, право на укладання колективних договорів, на створення коаліцій і проведення страйків. У земельному питанні Директорія повернулася до конфіскації землеволодінь понад 15 десятин і ліквідації приватної власності на землю. На малоземельному Правобережжі Польща домоглася визнання за поміщиками польського походження статусу іноземних громадян, у зв'язку із чим їхню власність оголошували недоторканною. Однак, скасувавши приватну власність на землю, Директорія не повідомила, коли селянство її отримає. Це зменшило число її прибічників серед селян. Для національних меншин було відновлено національно-персональну автономію.

Важливим здобутком Директорії стало проголошення **Акту злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р.** За ним Західноукраїнська Народна Республіка перетворювалася на Західну область Української Народної Республіки, зберігаючи при цьому свою систему влади. Проте реальне об'єднання через складність ситуації обох держав відкладалося на майбутнє. Кожна держава й надалі проводила самостійну політику.

Директорія зуміла за короткий час розширити міжнародні зв'язки України. Дипломатичні відносини було встановлено з Угорщиною, Чехословаччиною, Нідерландами, Італією, Ватиканом. Однак їй не вдалося налагодити необхідний рівень зв'язків із тими країнами, від яких значною мірою залежала доля України, тобто країнами Антанти, Польщею та радянською Росією.

2 Друга війна більшовицької Росії з УНР.

Революція в Німеччині та поразка країни в Першій світовій війні дали змогу РНК Росії 11 листопада 1918 р. скасувати умови Брестського миру й видати директиву про надання військової допомоги «трудящим України».

28 листопада 1918 р. на території радянської Росії було створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, очолюваний Г. П'ятаковим. Наступного дня цей уряд видав маніфест про відновлення радянської влади в Україні. У цей час на кордоні з Україною радянська Росія зосередила 86-тисячну армію, до складу якої входили регулярні російські війська, українські повстанські частини й національні підрозділи з угорців, татар, китайців, латишів. Збройні сили УНР, що протистояли їм, у цей час налічували 40 тис. осіб, із яких лише половину становили регулярні підрозділи, а інші були загонами повстанців. У грудні 1918 р. Перша та Друга українські повстанські дивізії більшовицької армії перейшли в наступ.

Уже 3 січня 1919 р. радянські війська зайняли Харків, куди й переїхав Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. УНР знову опинилася перед загрозою агресії сил радянської України. Неспроможність Директорії сформувати авторитетний і сильний політичний режим позначалася й на армії. Створити боєздатне військо зі збройних формувань, що виникли під час антигетьманського повстання, не вдалося. Директорія залишилася фактично без армії. Відбувався процес більшовизації збройних сил Директорії. У підпорядкуванні С. Петлюри залишився Запорізький корпус (отаман П. Болбочан) і Корпус січових стрільців (командир Є. Коновалець). До кінця січня 1919 р. кількість військ Директорії скоротилася до 21 тис. осіб.

Уряд Директорії почав шукати вихід із цього становища. До Москви вирушила дипломатична місія із пропозицією, що Директорія погоджується на радянську форму влади в УНР за умов: пропорційного представництва в рядах селян і робітників; укладення економічного союзу з радянською Росією; проголошення нейтралітету України; захисту проти армій А. Денікіна, Антанти та Польщі; припинення наступу військ радянської Росії на Україну; визнання незалежності УНР.

Проте під час переговорів більшовицькі війська продовжували наступ в Україні. На протести української делегації представники російської відповідали, що «ніякого війська Російської Соціалістичної

Війська Директорії УНР залишають Київ.
Січень 1919 р.

Федеративної Радянської Республіки (РСФРР) на Україні немає. Військова акція на українській території на цей момент проводиться між військом Директорії та військами Українського Радянського Уряду, який є цілком незалежним».

Розуміючи, хто діє разом з українськими більшовиками, Директорія УНР 16 січня 1919 р. оголосила війну більшовицькій Росії. Однак сил зупинити більшовицький наступ у неї не було. На Київ стрімко рухалися війська українських більшовиків, дії яких підтримувала радянська Росія.

Підписання в Москві між радянською Росією та УНР мирної угоди на умовах, запропонованих Директорією УНР, не змінило ситуації. Ратифікацію угоди через конфлікт між членами Директорії та уряду УНР було зірвано, а 5 лютого більшовицькі війська зайняли Київ.

Становище Директорії стало критичним. Вона сподівалася отримати від Антанти визнання суверенітету України, допомогу в боротьбі з більшовиками й можливість делегації УНР брати участь у Паризькій мирній конференції. Антанта висунула Директорії ультимативні вимоги: реорганізувати Директорію та її уряд, вивівши з її складу представників соціалістичних партій; відмовитися від більшовицької соціально-економічної політики; реорганізувати Армію УНР і підпорядкувати її союзному командуванню. Виконання цих вимог, по суті, означало ліквідацію суверенності УНР.

У відповідь на це й на вимогу Антанти В. Винниченко і В. Чевіцький подали у відставку, С. Петлюра вийшов із соціал-демократичної партії та очолив Директорію. Було створено новий уряд на чолі з С. Остапенком, схильним до союзу з Антантою. Проте допомоги з боку Антанти не надійшло. Директорія втратила контроль над більшою частиною України.

3 **Військова присутність Антанти на Півдні України в листопаді 1918 — квітні 1919 р. Реорганізація Директорії УНР. Отаманщина.** У квітні 1919 р. Антанта евакуювала свої війська з Півдня України. Проте морська блокада чорноморського узбережжя флотом країн Антанти тривала.

Під натиском більшовиків війська Директорії відступили на захід. У середині березня 1919 р. відбулося її останнє засідання в повному складі. На початку квітня Директорію було реорганізовано. Тепер у її складі були С. Петлюра, А. Макаренко, представник ЗУНР і два представники соціалістичних партій. Було впорядковано функції Директорії та її відносини з урядом: вона мала лише затверджувати закони, проекти яких готували міністерства, і давати розпорядження лише міністерствам. Новий уряд очолив Б. Мартос. Він звернувся до народу з «програмною декларацією», у якій зазначалося, що суверенному життю українського

народу заважають два вороги — «російське комуністичне більшовицьке військо» та «польське панство». Усі українські політичні й соціальні сили мають стати на боротьбу з ними за вільну і незалежну Україну. Потрібно не чекати іноземної допомоги, а сподіватися на українських повстанців.

Щоб організувати опір більшовикам, Головний отаман С. Петлюра почав призначати або визнавати отаманами будь-кого, хто міг командувати, мав зброю, виказував лояльність до Директорії та заявив про своє прагнення боротися з більшовиками. Кожен такий отаман отримував грамоту від С. Петлюри та кілька мільйонів українських карбованців. Контролю над отаманами не було. Україну охопила **отаманщина**. Загалом в Україні діяло кілька сотень отаманів: (П. Болбочан, М. Григор'єв, Зелений (Д. Терпило), Н. Махно та інші). Хоча вони й підпорядковувалися Головному отаману, але на практиці здійснювали власну політику, яка часто не відповідала прагненням керівництва. Така ситуація сприяла формуванню в суспільстві негативного образу Директорії.

Революційна стихія, анархія, що панували на більшій частині території України, зумовили таке явище, як єврейські **погроми**. Загалом у 1917 — на початку 1921 р. зафіксовано 1236 погромів у 524 населених пунктах, під час яких, за різними оцінками, загинуло від 35 до 50 тис. осіб єврейської національності. Причетними до цієї трагедії були всі сили, що діяли в тогочасній Україні. Згодом у суспільній свідомості вкорінилася думка, що головними винуватцями її були лише українські сили, але факти це заперечують. Тими українськими загонами, що були причетні до погромів, керували отамани, які лише номінально підпорядковувалися Директорії. Зокрема, у наказі від 17 червня 1919 р. зазначалося: «Наказую провокаторів негайно розстрілювати, повідомивши про це населення». Сам Головний отаман

Отаманщина — засилля різноманітних неконтрольованих збройних формувань (як правило, із селянства) в умовах відсутності або слабкості державної влади в Україні в 1918—1923 рр. Сучасна українська історична наука загалом дала отаманщині негативну оцінку — як силі, що паралізувала українську визвольну боротьбу.

Погроми — масові насильницькі дії короткочасного характеру, викликані релігійною або національною нетерпимістю. Їх вчиняли групи людей стосовно національної або релігійної меншини. Супроводжувалися вбивствами, насильством і пограбуваннями.

Погромлені. Художник Е. Шехтман. 1927 р.

Антисемітизм — одна із форм національної нетерпимості, яка виражається у ворожому ставленні до єврейської нації, прагненні обмежити її права.

виступав проти погромів. За Проскурівський погром у лютому 1919 р., під час якого загинуло кілька тисяч осіб єврейської національності, було страчено отамана Івана Семесенка.

Незважаючи на заперечення більшовиками **антисемітизму** (27,8 % керівників їхньої партії мали єврейське походження), Червона гвардія теж брала участь у погромах. У 1919 р. у них відзначилися бійці Таращанського й Богунського полків, а в 1920 р. — бійці Першої кінної армії під командуванням С. Будьонного.

i

4 **Бойові дії на Правобережжі.** У лютому 1919 р. після захоплення Києва більшовики повели подвійний наступ: на півночі — намагаючись відокремити Армію УНР від Української Галицької армії (УГА), і на півдні — із метою ізолювати українські військові частини від десанту Антанти. На південній ділянці Армія УНР зазнала поразки, оскільки отаман М. Григор'єв перейшов на бік більшовиків. Тим часом третя більшовицька група повела наступ із Києва, щоб не допустити з'єднання між північними й південними частинами Армії УНР. Проте цей план не був реалізований. Реорганізовані частини Корпусу січових стрільців і сили Північної групи Армії УНР несподівано в березні 1919 р. перейшли в контрнатуп, завдаючи відчутних ударів більшовикам у районі Бердичів—Козятин—Житомир, і підступили аж до Києва. Цей стратегічний маневр Армії УНР, а також антибільшовицьке повстання отамана М. Григор'єва унеможливлювали спробу більшовиків прорватися через Румунію в Угорщину на допомогу угорській армії і тим сприяти поширенню світової революції.

Більшовики відповіли на цей наступ Армії УНР ударом на Поділлі, у результаті якого Південна група Армії УНР була ізолювана від решти сил і військ Антанти. Через виступ отамана О. Волоха ця група мусила 16 квітня 1919 р. перейти Дністер, де румунські війська її роззброїли, і тільки пізніше через Галичину дісталася на Волинь, де приєдналася до Армії УНР. Після цієї поразки Директорія УНР контролювала лише невелику територію на Волині.

У цей час за наказом С. Петлюри було здійснено низку заходів, покликаних викоринити в Армії УНР отаманщину та перетворити її на регулярне військо. Створювалася Державна інспектура, що мала боротися з проявами отаманщини в армії, стежити за дисципліною та неблагонадійними командирами. Ці заходи зумовили гострі конфлікти між інспекторами й отаманами.

Тим часом командувач Північної групи Армії УНР генерал-хорунжий В. Оскілко зі своїми прихильниками 29 квітня 1919 р. підняв заколот проти посилення режиму особистої влади С. Петлюри і просоціалістичного уряду Б. Мартоса. В. Оскілко проголосив себе Головним отаманом Армії УНР.

Заколотники вимагали скликати Установчі збори, укласти мир із Польщею, заарештували міністрів уряду і С. Петлюру та негайно обрати нового голову Директорії. Проте бунт вдалося швидко придушити за допомогою січових стрільців. Одночасно С. Петлюра вжив заходів щодо посилення своїх одноосібних повноважень. Придушення перевороту ослабило фронт проти більшовиків, чим вони негайно скористалися, розпочавши наступ. Польські війська в цей час захопили Луцьк, де розміщувалися великі запаси зброї та спорядження Армії УНР. У результаті Північна група Армії УНР фактично припинила існування, Директорія та уряд переїхали до Тернополя, а залишки армії — до району міст Дубно—Броди.

Володимир Оскілко

Армія УНР, уклавши наприкінці травня перемир'я з Польщею, реорганізувалася й на початку червня витіснила більшовиків із південно-західної частини Поділля. Було звільнено Кам'янець-Подільський, який тимчасово став столицею УНР. Після того як польська армія захопила Тернопіль, Директорія опинилася на території площею у 20 км², що розташувалася між польською та більшовицькою арміями.

9 червня 1919 р. С. Петлюра звинуватив популярного в армії та серед населення отамана П. Болбочана у спробі самовільного захоплення влади. За вироком військово-польового суду отамана було страчено за участь у широкомасштабній змові з метою державного перевороту в умовах воєнного часу.

Наприкінці червня — на початку липня 1919 р. більшовики перейшли в наступ і підійшли до Кам'янця-Подільського. Армія УНР разом з УГА, що відійшла сюди з Галичини, спільно виступили проти більшовиків і відсунули їх від міста.

5

Формування державної системи УСРР. Політика «воєнного комунізму».

Після переїзду з Москви до Харкова створеного більшовиками Тимчасового робітничо-селянського уряду України розпочалося формування радянських державних інститутів. Головою уряду був призначений Х. Раковський. Дещо пізніше уряд перейменували, як і російський, на Раду Народних Комісарів (РНК).

«Воєнний комунізм» — внутрішня політика радянської влади, запроваджена в роки громадянської війни з метою зосередження всіх ресурсів у руках держави. Відображала тогочасні уявлення більшовиків про функціонування державного господарського механізму.

Радянська влада в Україні будувалася на тих самих принципах, що і в радянській Росії. **6 січня 1919 р.** було проголошено створення **Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР)**. Ця назва проіснувала до 1937 р., коли внаслідок прийняття нової Конституції змінилася на УСРР.

Вищим органом державної влади визнавався Всеукраїнський з'їзд рад, у період між з'їздами — **Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК)**.

Більшовицька влада в Україні мала на меті негайне впровадження елементів комуністичного суспільства в реальне життя. Така політика згодом дістала назву **«воєнного комунізму»**.

i

! **Висновки.** Здобуття влади Директорією призвело до відновлення УНР і демократичного правління в країні.

▶ На долю Директорії УНР випало багато важких випробувань, пов'язаних із боротьбою за незалежність і територіальну цілісність України.

▶ Встановлення влади більшовиків супроводжувалося формуванням нової радянської державної системи у формі УСРР та запровадженням політики «воєнного комунізму».

? **Запитання та завдання**

1. Що таке Директорія? Хто входив до її складу? **2.** Коли Директорія оголосила війну радянській Росії? **3.** Що таке отаманщина? **4.** Де розміщувалася столиця УНР у червні 1919 р.?

5. Як прийшла до влади Директорія УНР та якого політичного курсу вона дотримувалася? **6.** Порівняйте Першу та Другу війни більшовицької Росії з УНР. **7.** У чому полягала сутність отаманщини? Які наслідки для України вона мала? **8.** Охарактеризуйте перебіг бойових дій на Правобережжі в першій половині 1919 р. **9.** Якими були особливості державної системи УСРР та політики «воєнного комунізму»?

10. Покажіть на карті атласу перебіг основних подій Другої війни більшовицької Росії проти УНР. **11.** Продовжте складання таблиці «Події Української революції 1917—1921 рр.» (с. 29). **12.** Проведіть дискусію за проблемним питанням: якими були прорахунки і здобутки в політиці Директорії УНР.

13. В. Винниченко, який запровадив в обіг термін «отаманщина», вважав, що з її народженням закінчилася влада Директорії. Яким є ваше ставлення до цього твердження?

§ 13. Західноукраїнські землі в 1918—1919 рр.

- ▶ 1. Якими були регіональний поділ та державна належність західноукраїнських земель напередодні Першої світової війни? 2. Яким був національний склад населення цих земель станом на 1914 р.? 3. Які плани стосовно відродження Польської держави і Галичини були оприлюднені Німеччиною та Австро-Угорщиною в 1916 р.?

1 **Розпад Австро-Угорської імперії та західноукраїнські землі.** Наприкінці війни українські діячі здійснили важливі організаційні перетворення. 10 жовтня 1918 р. на нараді Української парламентської презентації було вирішено організувати у Львові зібрання представників усіх українських земель у складі Австро-Угорщини й сформувати на ньому **Українську Національну Раду**. Вона мала стати установчими зборами («українською конституантою»), що здійснять самовизначення українського населення імперії.

18 жовтня 1918 р. Українська Національна Рада, яку очолив Є. Петрушевич, проголосила утворення з українських земель, що входили до складу Австро-Угорщини, української держави, яку пізніше назвали **Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)**. Цю дату вважають днем її заснування.

Подальші події розвивалися дуже швидко. У жовтні 1918 р. Австро-Угорщина розпалася. Наприкінці місяця у Кракові утворилася Польська ліквідаційна комісія, що мала на меті перебрати владу від австрійської адміністрації Галичини. 31 жовтня, напередодні прибуття представників Польської ліквідаційної комісії до Львова, делегація Української Національної Ради зустрілася з австрійським намісником і зажадала передачі їй державної влади у Східній Галичині. Однак їй було відмовлено.

Тому **в ніч із 31 жовтня на 1 листопада 1918 р.** вояки УСС захопили владу у Львові. Ці події увійшли в історію як «**Листопадовий зрив**». Одним із його головних організаторів і керівників був сотник УСС Д. Вітовський.

1 листопада Українська Національна Рада у відозві до населення міста Львова повідомила, що є найвищою владою у створеній «на українських землях бувшої австро-угорської монархії Української Держави». У програмовій декларації Української Національної Ради, що з'явилася пізніше, ЗУНР проголосили демократичною

«Листопадовий зрив» («Листопадовий чин») — українське повстання, здійснене в ніч із 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. Українською Національною Радою силами Українських січових стрільців у Львові з метою встановлення влади Української Держави (згодом Західноукраїнської Народної Республіки) на землях, на які вона обґрунтовано претендувала.

республікою, соціальну основу якої становило робітництво. Факт проголошення республіки оприлюднили 13 листопада, після зречення престолу австро-угорським імператором.

Уряд ЗУНР отримав назву Тимчасовий Державний Секретаріат, а пізніше — Рада Державних Секретарів ЗУНР. Його першим головою був К. Левицький. 9 листопада також затвердили назву новоствореної української держави — Західно-Українська Народна Республіка. Державними символами ЗУНР стали синьо-жовтий прапор і золотий лев на синьому тлі.

Поступово ЗУНР узяла до своїх рук владу в усій Східній Галичині. Кордони республіки було встановлено за етнографічними межами розселення українства в Австро-Угорщині. Її територія становила 70 тис. км², а населення — 6 млн осіб. 22—26 листопада відбулися вибори Української Національної Ради як законодавчого органу республіки. Президентом ЗУНР став Є. Петрушевич. Рада прагнула забезпечити права національних меншин, яким було віддано 30 % депутатських місць.

i

2 **Польсько-українська війна 1918—1919 рр.** Одразу після взяття влади у Львові українськими силами проти них виступили об'єднані польські підпільні військові організації. Активна підтримка варшавським урядом польського повстання у Львові призвела до його переростання в польсько-українську війну.

Більше половини з 1,5 тис. українських військових, що здійснили «Листопадовий зрив», після перемоги розійшлися по домівках. Наявні у Львові українські військові підрозділи налічували 648 осіб. Польська сторона мала у Львові 1 тис. бійців. 2 листопада вони захопили склади зброї в районі головного вокзалу й встановили свій контроль над ним, що забезпечило їм можливість використовувати залізницю. Їхні сили стрімко зростали за рахунок цивільної польської більшості Львова. Серед польських добровольців було чимало жінок і дітей шкільного віку (їх називали «орлятами»). Залізницею до поляків надходила допомога з міст Польщі.

22 листопада українські сили залишили місто. У боях за Львів польська сторона втратила загиблими 277 осіб, українська — 250. Після взяття Львова польськими військами в місті відбувся триденний погром єврейського населення. Стався він за мовчазної згоди польського командування і був своєрідною помстою єврейському населенню за його невтручання до польсько-українського протистояння в місті.

Польсько-українська війна 1918—1919 рр. — збройний конфлікт між Польщею і ЗУНР на території Галичини, що перетворився на широкомасштабні бойові дії та тривав із 1 листопада 1918 до 17 липня 1919 р.

Під час польсько-української війни 1918—1919 рр. польське командування офіційно дозволило створити у складі своєї армії добровільний жіночий легіон. Під час боїв у Львові польські жіночі артилерійські відділи вели вогонь і підносили боєприпаси, здійснювали розвідку, виконували санітарну службу, брали активну участь у боях. Патріотична поведінка польок надихнула представниць українського жіноцтва до участі у власних військових формуваннях. В одному з тогочасних галицьких часописів писали, що «почуття сорому стало просто нестерпним для кожної з нас, коли дня 22 листопада (1918 р.) на вулицях Львова заріюлося від жіночих постатей в одностроях польського війська. Польки виручали чоловіків, створювали жіночі військові частини, які проганяли нас із нашої рідної землі».

Після втрати Львова керівництво ЗУНР активізувало роботу зі створення власної армії. Перші польові підрозділи Української Галицької армії (УГА) виникали стихійно під час боїв у Львові. Станом на 21 листопада в УГА було понад 4,5 тис. вояків. У зв'язку з нестачею власного командного складу офіцерами в ній були німці, австрійці, угорці тощо.

Командувачем УГА став колишній генерал російської армії **Михайло Омелянович-Павленко**, а начальником штабу — її полковник Євген Мишковський. У результаті докорінної реорганізації вони створили з невиразних бойових груп нову сучасну регулярну армію. Навесні 1919 р. кількісний склад УГА становив 125 тис. осіб.

У лавах УГА, за даними української громадсько-політичної діячки, голови центральної управи «Союзу українок» Мілени Рудницької (1892—1976), перебувало щонайменше 89 жінок, прізвища яких вона встановила. Із них 54 жінки служили в санітарних частинах УГА. Однак список М. Рудницької є неповним. Масовою була участь українських жінок краю в гуманітарних організаціях (Українському Червоному Хресті).

У грудні 1918 — січні 1919 р. УГА вела бої за Львів. Переемогою у Вовчухівській операції вона практично завершила оточення українськими силами міста й перекрила його залізничне сполучення з Перемишлем. Однак УГА змушена була зупинитися на вимогу Антанти.

У середині січня до Східної Галичини прибула комісія Антанти, що мала явну пропольську орієнтацію і від імені Паризької мирної конференції запропонувала план розв'язання польсько-українського конфлікту.

На переговорах у Львові комісія запропонувала припинити війну та встановити демаркаційну лінію, за якою до Польщі мали відійти Львів, Дрогобицько-Бориславський нафтовий район і значна частина Східної

Михайло Омелянович-Павленко

Галичини. Ці пропозиції було відкинуто. Польська сторона скористалася перемир'ям для зміцнення свого становища. Це дозволило їй відтиснути УГА від Львова й відновити залізничне сполучення з Перемишлем. З березня 1919 р. ініціатива в бойових діях повністю перейшла до Польщі.

У квітні 1919 р. до Галичини прибула 40-тисячна польсько-французька армія генерала Йозефа Галлера. Вона була сформована з поляків, офіцерами були французи. **Армія Галлера** була створена Антантою з метою використання в Польщі та на її кордонах. Після укладання Комп'єнського перемир'я армію перевезли до Польщі. Антанта налягала, щоб її не використовували в польсько-українській війні. Однак держави Антанти уповноважили Польщу використати армію Галлера виключно у Східній Галичині. Це дозволило польській стороні перебрати ініціативу в боях з УГА в краї. Армія Галлера діяла разом із 62-тисячними польськими силами.

Користуючись кількісною перевагою, 14 травня польські війська перейшли в наступ по всьому фронту й до літа зайняли майже всю Галичину. Частини УГА відступали й були затиснуті в невеликий трикутник території біля міста Чорткова на південному сході Галичини.

Уряд ЗУНР зробив останню спробу виправити становище. 9 червня 1919 р. президента Є. Петрушевича було проголошено диктатором. Новим командувачем УГА призначили генерала О. Грекова. Він розпочав наступальну операцію, яка залишилася в історії під назвою **«Чортківська офензива»** (наступ). УГА змусила відступати по всьому фронту польську армію, відвоювала значну територію, захоплену Польщею навесні, і дійшла до Львова. Проте через нестачу зброї наступ не вдалося розвинути. Польські сили організували контрнаступ, який відкинув українські війська на попередні позиції. У липні 1919 р. польські війська захопили всю Східну Галичину. Частини УГА у складі 50 тис. осіб зі зброєю 16—17 липня перейшли річку Збруч на територію, контрольовану Директорією УНР. 17 липня був підписаний договір про припинення бойових дій.

Відповідно до рішення Антанти, Польща мала право вести військові дії на територіях до річки Збруч. 20 листопада Польщі було надано мандат на управління Галичиною на 25 років. Після цього державну належність краю мав визначити всенародний плебісцит. Пізніше 14 березня 1923 р. Рада послів Антанти підтвердила право Польщі на володіння Галичиною.

i

3 **Внутрішня та зовнішня політика ЗУНР.** Незважаючи на складні умови польсько-української війни, західноукраїнські діячі швидко й ефективно налагодили роботу державного апарату й управлінських структур, що реалізували їхню політику. Вони використовували при

Структура влади ЗУНР

? Порівняйте організацію державної влади в УНР доби Директорії та ЗУНР.

цьому адміністративний апарат, який залишився від австрійської влади, комплектуючи його за потреби своїми представниками. Діячі ЗУНР не були схильні до радикальних перетворень. Формуючи нову вертикаль влади, ЗУНР запроваджувала на місцях посади державних повітових, міських та селищних комісарів. Вони перебрали на себе повноваження австрійських старост: їм підпорядковувалися місцеві адміністрації, що залишилися від попередньої влади. Усі закони і розпорядження, якщо вони не суперечили державності ЗУНР, залишалися чинними. Державних повітових комісарів обирали представники всіх громад на повітових зборах. Обрання представників на ці збори організували місцеві політичні організації, просвітні або січові товариства.

Повітовий комісар був «верховним органом громадської національної влади» і державної виконавчої влади в повіті. Він втілював у життя рішення Української Національної Ради та її уряду, затверджував міських і селищних комісарів, керував організацією охорони публічного спокою і здійснював попередження «самочинних ворожих виступів національних меншин», призначав «урядників на посади повітової адміністрації, скарбовості, пошт і телеграфів, залізниць і всяких інших... адміністративних властей». Повітовий комісар також мав спрямовувати національно-політичний рух і заходи, підпорядковані обороні української державності.

Міські комісари, крім звичних адміністративних повноважень, мали не допускати єврейських погромів, а селищні — «поучати народ» про наміри уряду справедливо наділити селян землею, але застерігати їх від свавілля. На посади комісарів призначали українських діячів, що користувалися впливом у населення та, як правило, були правниками або мали досвід роботи в австрійських владних органах.

Важливе значення для становлення державності мав виданий 15 травня 1919 р. закон про вживання мови в органах державної влади,

у громадських установах та на підприємствах. Відповідно до нього, «державною мовою на Західній області Української Народної Республіки є мова українська». При цьому національним меншинам надавалася «свобода» вживання, як усно, так і в письмах, їх матірньої (материнської — *авт.*) мови в урядових зносинах із державними властями». Для цього було передбачено, що всі урядники ЗУНР, крім української, мають володіти мовами національних меншин.

Секретаріат внутрішніх справ опікувався забезпеченням населення та армії продуктами харчування. Секретаріат залізниць, пошт і телеграфів зумів налагодити рух поїздів і роботу пошт. За сприяння Секретаріатів фінансів і торгівлі та промислу 4 квітня 1919 р. було введено в обіг власну валюту — гривню (дорівнювала одній австрійській кроні) і карбованець (дорівнював двом австрійським кронам). Було підвищено платню кваліфікованим робітникам. Секретаріат громадських робіт відповідав за видобуток корисних копалин (нафти, вугілля, солі).

Секретаріат земельних справ реалізував земельний закон, який був ухвалений 14 квітня 1919 р. Закон передбачав конфіскацію всіх монастирських і церковних земель, ділянок, які власники не обробляли своїми силами та площі яких перевищували максимум землеволодіння. У державну власність переходили ліси. Із цих земель утворювався земельний фонд області, і з нього мали наділяти безземельних та малоземельних громадян після завершення бойових дій.

Більшість населення підтримувала внутрішню політику Національної Ради, хоча й була розчарована нею. Найбільше невдоволених було серед робітництва, яке перебувало під впливом соціалістичних партій. Це виливалося в утворення рад робітничих депутатів. З'явилися комуністичні партійні групи. У лютому 1919 р. в Станіславі було створено комуністичну партію Східної Галичини, яка не визнала утворення ЗУНР. У квітні 1919 р. комуністи підняли збройне повстання в Дрогобичі, однак урядові війська придушили повстання.

Банкноти, які використовувалися на території ЗУНР

12 травня 1919 р. Українська Національна Рада запровадила 8-годинний робочий день та святкування 1 травня.

Визначальним для внутрішньополітичної діяльності ЗУНР було об'єднання з УНР. Акт злуки став відображенням як нагальної потреби молодого держави в допомозі, так і її стратегічного бачення свого майбутнього в єдиній соборній Українській державі.

Зовнішньополітична діяльність ЗУНР розпочалася 1 листопада 1918 р., коли Українська Національна Рада почала розсилати телеграми про утворення в Галичині Української держави.

Шукаючи підтримки на міжнародній арені, ЗУНР відкрила свої посольства в Австрії, Угорщині, Німеччині, заснувала дипломатичні представництва в Чехословаччині, Канаді, США, Італії, Бразилії.

Зовнішньополітична діяльність ЗУНР була спрямована на здобуття міжнародного визнання молодого держави, насамперед країнами Антанти, і припинення війни з Польщею. Однак країни Антанти не визнали ЗУНР, і вона опинилася в міжнародній ізоляції, а уряд Польщі не збирався відмовлятися від Східної Галичини. Особливо негативно ставилася до ЗУНР Франція, яка виступала за створення сильної Польщі як противаги Німеччині та заслон перед поширенням більшовизму до Європи. Одночасно керівництво Польщі намагалось переконати європейських дипломатів, що виникнення ЗУНР корисне Німеччині та Австрії.

На Паризькій мирній конференції 1919 р. було внесено пропозицію про перемир'я між Польщею та ЗУНР і встановлення між ними демаркаційної лінії. За нею до Польщі відходили Львів і Дрогобицький район. ЗУНР на це не погодилася, і війна з Польщею продовжилася.

4 **Український національний рух у Буковині та Закарпатті.** 25 жовтня 1918 р. у Чернівцях було створено Український крайовий комітет. Його очолив український депутат австрійського імперського парламенту **Омелян Попович**, який одночасно керував буковинською делегацією Української Національної Ради.

Омелян Попович

! **Висновки.** Виникнення й існування ЗУНР стало проявом волі місцевого українства до незалежності й прагнення жити в єдиній соборній Україні.

► Польсько-українська війна 1918—1919 рр. завершилася для ЗУНР поразкою. Проте вона сприяла набуттю досвіду й формуванню уявлень про те, як треба боротися за свою державність. Це мало значний вплив на патріотичні настрої української спільноти в Галичині.

► Досвід участі в політичному житті й управлінні краєм дозволив керівникам ЗУНР у несприятливих умовах війни здійснювати успішну внутрішню політику. ЗУНР розгорнула активну зовнішньополітичну діяльність, але так і не змогла досягти бажаного.

► У цей період активізувався український національний рух у Буковині та Закарпатті.

Запитання та завдання

1. Коли утворилася Українська Національна Рада? 2. Якою подією почалася польсько-українська війна 1918—1919 рр.? 3. Яким був наслідок Вовчухівської операції? 4. Хто такі державні повітові комісари?
5. Охарактеризуйте особливості процесу виникнення ЗУНР. 6. Якими були причини, перебіг і результати польсько-української війни 1918—1919 рр.? 7. Визначте характерні риси внутрішньої та зовнішньої політики ЗУНР.
8. Покажіть на карті територію ЗУНР та події, пов'язані з перебігом польсько-української війни 1918—1919 рр. 9. Продовжте складання таблиці «Події Української революції 1917—1921 рр.» (с. 29). 10. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть питання: якими були здобутки і втрати в діяльності керівництва ЗУНР. 11. Складіть порівняльну таблицю «Політичний курс ЗУНР та УНР». Питання для порівняння: 1) система влади; 2) військова політика; 3) соціально-економічний курс; 4) зовнішня політика.
12. На перше місце серед досягнень у діяльності ЗУНР український історик ХХ ст. І. Лисняк-Рудницький ставив державний правопорядок. У чому він виявлявся в ЗУНР? Чому його наявність є важливою для оцінки діяльності держави? Чому, на вашу думку, його доцільно вважати головним досягненням влади ЗУНР?

§ 14. Україна в другій половині 1919 р.

- 1. Якою була ситуація в Україні на середину 1919 р.? 2. Чим завершилася Друга війна більшовицької Росії з УНР? 3. Якими були основні заходи політики «воєнного комунізму»? 4. Як відбувалося формування державної системи УСРР? 5. Що таке отаманщина? Якими були її особливості? 6. Покажіть на карті атласу територію, яка залишалася під контролем Директорії УНР у червні 1919 р.

Український повстанський рух. У той час як Армія УНР відступала на Волинь, на зайнятих більшовиками територіях Центральної України розгортався український повстансько-партизанський рух, основою якого становили селяни, інтелігенція, колишні військові. У першу чергу він був спрямований проти політики «воєнного комунізму», що найбільш проявлялася в українському селі в діяльності більшовицьких продзагонів. Спочатку заворушення спалахнули на Київщині, поширившись звідти на Полтавщину, а згодом — на Чернігівщину та Поділля. Повстанський рух був визначений більшовиками як «бандитизм», «куркульська контрреволюція», із яким потрібно нещадно боротися. Наймасштабніші повстання очолювали отамани Зелений (Терпило), М. Григор'єв і Н. Махно. Однак повстання Зеленого і М. Григор'єва

зазнали поразки. Незважаючи на це, український рух не вщухав і став головним чинником падіння більшовицької влади в Україні в цей час.

2 **Наступ об'єднаних українських армій на Київ. Війна з денікінцями.** Скориставшись тим, що більшість більшовицьких військ у травні 1919 р. вела боротьбу з повстанським рухом, **Добровольча армія** генерала **Антон Денікіна** разом із Донською й Кубанською арміями, що контролювали Дон, Кубань і Північний Кавказ, перейшла в наступ. Подолавши опір Південного фронту Червоної армії (основу військ фронту складали загони Н. Махна), вони оволоділи Донбасом, майже всією Лівобережною Україною та рушили на Київ. Одночасно інші частини армії А. Денікіна повели наступи на Москву.

У цей час об'єднані збройні сили Армії УНР та УГА вели успішний наступ на більшовиків. На початку серпня українські частини зайняли Жмеринку та Вінницю.

У серпні уряд УНР оголосив, що відмовляється від «радянськості» й переходить до курсу на створення парламентської демократії. Новий склад уряду наприкінці серпня очолив Ісаак Мазепа. У цей час до українського уряду звернулися з листом лідери селянського повстанського руху — отамани М. Григор'єв та Н. Махно. Вони вимагали ліквідувати Директорію та передати владу «Тимчасовій Головній Раді Республіки із соціалістичних елементів, яка стоїть на ґрунті радянської влади в незалежній “Українській Республіці”». Директорія проігнорувала цю пропозицію.

За домовленістю УГА та Армія УНР розпочали в серпні 1919 р. спільний похід під гаслом: «На Львів через Київ!». Спочатку командування УГА пропонувало йти походом на Одесу для встановлення зв'язків з Антантою, а потім рушити на Київ. Цей план не визнало командування Армії УНР, яке вважало, що з огляду на тогочасне становище слід передусім заволодіти Києвом. Було прийнято компромісне рішення: одночасно йти і на Одесу, і на Київ. Загалом об'єднана армія налічувала 80 тис. осіб, із яких 50 тис. становили галичани. На Київ наступали галичани, а на Одесу — частини Армії УНР.

Спочатку наступ розвивався успішно. Більшовицькі війська не змогли зупинити просування українських армій на Київ. Унаслідок успішного наступу в серпні 1919 р. українські частини остаточно зайняли Поділля та значну частину Волині й Київщини.

Добровольча армія — військове формування, створене під час громадянської війни в Росії на добровільній основі з офіцерів, юнкерів, студентів та інших. Із 1919 р. увійшла до складу Збройних сил Півдня Росії. Поширеною в літературі є інша назва цих формувань — Біла армія, або Біла гвардія. У жовтні 1919 — березні 1920 р. вона була розбита більшовицькими військами. Її залишки були ізольовані в Криму, а згодом реформовані під командуванням П. Врангеля.

Парад денікінців. Київ, 1919 р.

30 серпня 1919 р. з'єднання Армії УНР та УГА під командою генерала Антіна Кравса здобули Київ. Однак одночасно з лівого берега Дніпра до міста вступили російські білогвардійські частини. Оскільки вони також билися проти більшовиків, частинам Армії УНР й УГА було заборонено розпочинати бій із білогвардійцями. Спроби знайти порозуміння з денікінцями не мали успіху, і українські частини змушені були відійти до Василькова. Відступ із Києва дорівнював поразці. Ця подія увійшла в історію як «**Київська катастрофа**». Українці втратили символ незалежної

держави. Серед бійців Армії УНР, які вважали, що командування їх зрадило, поширилося дезертирство.

До середини вересня 1919 р. тривали жорстокі бої українських частин із більшовиками за Житомир. Підтягнувши значні сили, останні примусили українські війська відступити. Лише після цього на українсько-більшовицькому фронті запанувало затишшя — більшовики перекидали сили проти білогвардійців, що саме в цей час наступали на Москву. Тим часом відносини між урядом УНР і денікінцями були напруженіми. Незважаючи на готовність українського керівництва до порозуміння з білогвардійцями задля спільної боротьби проти більшовиків, А. Денікін відкидав таку можливість. Він відмовлявся визнати право України на незалежність. Між українськими арміями і денікінцями назрівав конфлікт.

20 вересня командування Армії УНР вирішило укласти з Револьюційною повстанською армією України, створеною отаманом Н. Махном, угоду про спільну боротьбу проти Білої армії генерала А. Денікіна. У разі перемоги над денікінцями під владу махновцям передавався район Запоріжжя, де вони збиралися створити свою автономію. 22 вересня, після того як було перехоплено наказ А. Денікіна про наступ проти української армії, на спільному засіданні урядів УНР та ЗУНР було вирішено негайно розпочати війну з денікінцями.

24 вересня Директорія УНР оголосила війну білогвардійським Збройним силам Півдня Росії. Упродовж жовтня 1919 р. на українсько-білогвардійському фронті тривали запеклі бої. Одночасно із цим активно боролася з денікінцями армія Н. Махна. Проте українські армії зазнали поразки і були змушені відступати. Така ситуація стала загрозливою для армії Н. Махна. Щоб уникнути оточення і розгрому, махновці прорвали денікінський фронт і рушили в рейд тилами Білої армії.

Підтримана повсталими селянами 80-тисячна армія Н. Махна взяла під контроль територію з населенням близько 3 млн осіб. Н. Махно фактично зруйнував тил А. Денікіна й позбавив його резервів. На звільненій території він проголосив Південноукраїнську трудову федерацію, що існувала в жовтні 1919 — січні 1920 р.

Тим часом нестача військових припасів, відсутність ліків та епідемія тифу (у результаті цього склад армії скоротився на 70 %) підірвали боєздатність українських сил. Далася взнаки й політична неблагонадійність частини старшин — офіцерів колишньої царської армії, які не бажали воювати з денікінцями. У цих умовах командувач УГА генерал М. Тарнавський, щоб зберегти свою армію, у складі якої залишалося лише 7 тис. боєздатних бійців, пішов на укладення перемир'я з А. Денікіним. Ситуацію, у якій перебувала УГА, назвали «чотирикутником смерті» — між поляками, Червоною армією, денікінцями і тифом. Рішення М. Тарнавського було вимушеним, обумовленим несприятливими обставинами.

Згідно з досягнутою угодою, УГА припинила боротьбу проти Добровольчої армії. Однак за розпорядженням Є. Петрушевича цю сепаратну угоду скасували, а М. Тарнавського віддали під суд. Через тиждень уряд ЗУНР та Є. Петрушевич залишили Україну, а новий командувач УГА підписав в Одесі угоду з А. Денікіним про перехід під його командування.

У середині листопада 1919 р. на спільній нараді членів Директорії та уряду УНР було прийнято рішення, що «керування справами Республіки покладається на Голову Директорії пана Головного отамана Симона Петлюру, який іменем Директорії затверджує всі закони й постанови, ухвалені Радою народних міністрів». 16 листопада польські війська окупували Кам'янець-Подільський, де до цього розміщувалася Директорія. Армія УНР уже не могла продовжувати війну регулярним фронтом. 4 грудня 1919 р. на державній нараді УНР було прийнято рішення про перехід до партизанських форм боротьби.

Наступного дня уряд звернувся до українського народу з відповідною відозвою. Командувачем армії було призначено генерала М. Омеляновича-Павленка. Голова Директорії та Головний отаман військ УНР С. Петлюра виїхав до Варшави. У цей час польські війська несподівано роззброїли Корпус січових стрільців, як і деякі інші українські частини, що були в районі Чорторії, та перевезли їх, як інтернованих, до Луцька.

6 грудня 1919 р. 5-тисячний загін української армії, залишивши

«Трикутник смерті» — історичний термін, який використовували сучасники стосовно невеликої території, де опинилися збройні сили УНР, або ситуації, коли вони потрапили в оточення більшовиків, денікінців і поляків наприкінці 1919 р. Інколи використовували назву **«чотирикутник смерті»**, додаючи до цього епідемію тифу або вороже ставлення до УНР Румунії.

частину хворих старшин і вояків у «трикутнику смерті», вирушили в партизанський рейд до денікінського тилу. Згодом він дістав назву **Перший зимовий похід**.

i

3 **Денікінський режим в Україні та його падіння.** Наприкінці літа 1919 р. денікінці зайняли майже всю Україну та поділили її на три області — Харківську, Київську та Новоросійську. Кожну область очолював «головноначальствуючий» із необмеженими повноваженнями. Їм підпорядковувалися губернатори, начальники повітів і волостей.

Резиденцією денікінців в Україні стало місто Катеринослав, де діяв уряд — Особлива нарада. Свою політику денікінці запроваджували під гаслом відновлення «великої та неподільної Росії», а саме — імперських порядків у дещо зміненому вигляді. Український національний рух був проголошений зрадницьким і зазнавав переслідувань. Назва «Україна» була заборонена — замість неї вживали «Південь Росії» або «Малоросія».

У промисловості почали відроджуватися старі порядки: на підприємствах скасовувався 8-годинний день і встановлювався 12-годинний, запроваджувалися значно більші норми виробітку, незгодних піддавали покаранням. Так, у Юзівці за звинуваченням у співробітництві з більшовиками білогвардійці вішали місцевих робітників. Без суду та слід-

ства розстрілювали підозрюваних в Одесі, Харкові, Катеринославі (2—3 тис. осіб). У Києві з політичних мотивів заарештували близько 1700 осіб. Репресії білогвардійців проти своїх противників називають **«білим терором»**. Незважаючи на репресії, робітництво України саботувало заходи денікінської влади, виводило з ладу обладнання, зривало виконання військових замовлень, проводило страйки.

Денікінці намагалися відродити старі порядки й на селі; тут відновлювалося поміщицьке господарство. За допомогою каральних загонів у селянства конфісковували й повертали колишнім господарям захоплені селянами землі, будівлі, інвентар, худобу. Згідно із законом про врожай 1919 р., селянство мало віддавати третину зібраного врожаю поміщицтву. Також був запро-

«Білий терор» — масове неприховане насильство, здійснюване в роки революції антибільшовицькими силами з використанням державного апарату проти народу з метою придушити будь-які прояви опору.

Похорон загиблих у боях із денікінцями.
Донбас, 1919 р.

ваджений податок — п'ять пудів зерна з кожної десятини на потреби армії. Затримки й ухилення каралися смертю. Крім того, до армії А. Денікіна було проведено насильну мобілізацію селян.

У повному обсязі відновлювалося колишнє законодавство в галузі освіти, українську мову дозволялося використовувати лише в приватних школах, викладання української мови, історії, географії України в державних освітніх закладах скасовувалося. Було закрито українські газети й журнали, у всіх установах було знято портрети Т. Шевченка, а його бюст у Києві було скинуто з п'єдесталу та розбито; припинила діяльність Українська Академія наук.

Ще однією ознакою денікінського режиму став антисемітизм. У цей час на підконтрольній денікінцям території України відбулося близько 400 єврейських погромів. За даними історичних досліджень, денікінці здійснили в роки революції найбільше єврейських погромів.

Такі порядки призвели до посилення народного невдоволення. Усі успіхи денікінців на фронтах проти більшовиків зводилися нанівець повним розвалом їхнього тилу. Зрештою в жовтні 1919 р. більшовики завдали контрудару по денікінцях. Після запеклих боїв їхні головні сили були розгромлені, і залишки денікінців відступили на південь. На початку 1920 р. частини розгромленої Білої армії закріпилися в Криму. А. Денікін склав із себе обов'язки головнокомандувача, передавши їх барону П. Врангелю.

Після поразки А. Денікіна частини УГА опинились у складній ситуації. У лютому 1920 р. галичани перейшли на бік більшовиків і дістали назву **Червоної Української Галицької армії (ЧУГА)**. При цьому УГА було реорганізовано, її з'єднання більшовики розкидали по різних дивізіях Червоної армії. Водночас відбулися репресії проти галицьких старшин, було запроваджено виборність командирів, заборонено використовувати національну символіку.

Висновки. Український повстанський рух у другій половині 1919 — на початку 1920 р. став ваговою складовою суспільно-політичного життя на українських землях. Саме він сприяв поразці спочатку більшовиків, а згодом і білогвардійців у боротьбі за контроль над Україною.

► У складній ситуації подій другої половини 1919 р. Директорія шукала можливості для збереження української державності. На цьому шляху були як успіхи, так і прорахунки.

► Денікінський режим в Україні став спробою повернення в дореволюційний стан і не був сприйнятий більшістю суспільства.

Запитання та завдання

1. До якого повстанського отамана приєдналися війська М. Григор'єва влітку 1919 р.?
- ◆ 2. Що називають «Київською катастрофою»? 3. На які адміністративні одиниці поділив українські землі А. Денікін? 4. Кому передав владу А. Денікін після поразки своєї армії?
- ▲ 5. Як розгортався селянський повстанський рух у цей період? 6. Як відбувався наступ українських армій на Київ і чим він завершився? 7. Якими були особливості боротьби на українських землях у вересні—грудні 1919 р.? 8. Охарактеризуйте режим А. Денікіна в Україні.
- ★ 9. Простежте за картою атласу перебіг воєнних подій на українських землях у другій половині 1919 р. 10. Продовжте складання таблиці «Події української революції 1917—1921 рр.» (с. 29). 11. Проведіть дискусію за проблемним питанням: здобутки і прорахунки Директорії в другій половині 1919 р.
- ★ 12. Чи було, на вашу думку, виправданим рішення С. Петлюри, прийняте в грудні 1919 р., перейти до партизанських методів боротьби? Чому?

§ 15. Україна наприкінці 1919 — на початку 1920 р.

- ▶▶ 1. Коли було вперше встановлено владу більшовиків в Україні? Яку внутрішню політику здійснювали тоді більшовики? 2. Коли більшовики вдруге прийшли до влади в Україні і як змінилася їхня політика?

1 Відновлення більшовицького режиму та політика більшовиків. У жовтні 1919 р. більшовики розпочали контрнаступ проти денікінців. 6 листопада вони оволоділи Черніговом, 12 грудня увійшли в Харків, 16 грудня — у Київ. Під тиском наступу Червоної армії та селянських повстань армія А. Денікіна відступила до Криму. Більшовики втретє захопили більшу частину України. Головні їхні противники — Армія УНР і Біла армія — були розгромлені.

Після тривалої боротьби з українським національним рухом більшовики стали обачнішими. У грудні 1919 р. на конференції РКП(б) було ухвалено резолюцію «Про радянську владу в Україні». Більшовики оголосили, що вони визнають самостійність УСРР. Однак насправді ставилося завдання за будь-яку ціну не допустити відокремлення України від радянської Росії. Обіцяно було лише реалізувати право на використання української мови, що означало відмову від русифікаторської політики. У настановах агітаторам, відрядженим до України більшовицьким очільником Л. Троцьким, наголошувалося: «Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може».

Особливо важливим для більшовицької влади було завоювати прихильність селянства, яке становило в Україні більшість населення.

Тому безоглядне насадження колективних господарств (комун) припинили. Новий земельний закон проголошував добровільність у створенні артілей і комун. Поміщицькі, монастирські й удільні землі, конфісковані радянською владою, передавалися селянству без викупу. Колективним господарствам відводили майже втричі менше землі, ніж у 1919 р. У поміщицтва відбирали всю землю, інвентар і мастки.

Опору РКП(б) в Україні становила Комуністична партія більшовиків України (КП(б)У), яка була не національною комуністичною партією, а фактично обласною партійною організацією РКП(б). У середовищі КП(б)У перебувало чимало тих, хто виступав проти такого стану речей. Щоб приборкати внутрішню опозицію, Центральний комітет КП(б)У розпустили. Було проведено перереєстрацію членів Компартії України, після чого її склад зменшився на третину. Ця реорганізація розкрила справжню роль, яку більшовики відводили Компартії України.

Державність УСРР і цього разу мала формальний характер. Військову й цивільну владу поєднував **Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком)** — надзвичайний орган, створений 11 грудня 1919 р. Він скасував усі розпорядження й закони білогвардійської влади та Директорії, а також декрети уряду УСРР, які стосувалися функціонування органів влади, військових, народногосподарських, продовольчих, фінансових установ, і замінив їх російськими декретами. Те, що влада в Україні належала не виборним органам, більшовики пояснювали наявністю «соціал-зрадників» у місті та куркулів на селі. Це стало причиною поновлення політики «червоного терору» проти тих, кого вважали ворогами революції. Під час формування органів влади провідна роль відводилася членам Компартії. Інші партії було витіснено з політичного життя.

У середині лютого 1920 р. Всеукрревком передав владні повноваження РНК УСРР (очолив Х. Раковський) і ВУЦВК (очолив Г. Петровський). У березні-квітні відбулися вибори до Рад. Незважаючи на те, що противники більшовиків були заарештовані або перебували в підпіллі, вибори проходили в гострій політичній боротьбі. Більшовики здобули в органах влади до 80 % депутатських мандатів. Однак Ради мали незначну реальну владу. Усі найважливіші рішення приймали органи КП(б)У. Столицею УСРР став Харків.

Християн Раковський

Григорій Петровський

Комнезами (комітети незаможних селян) — селянські організації в Україні, створені більшовиками для зміцнення своєї влади на селі в 1920 р., що використовувалися для здійснення політики радянської влади в сільському господарстві. Ліквідовані після завершення суцільної колективізації.

Для розколу українського селянства більшовики в березні 1920 р. почали створювати в селах **комітети незаможних селян**, або **комнезами**, які перебирали на себе владу в селах, допомагали продзагонам: ділили землю, худобу, інвентар, вилучали майно в заможного селянства тощо.

Після повернення до влади більшовики відновили комуністичні перетворення в руслі політики «воєнного комунізму». Передусім було проведено націоналізацію промисловості. Тепер до держави переходили не лише великі, а й середні та навіть дрібні підприємства. Над одержавленими підприємствами (понад 10 тис.) почав стрімко розгалужуватися величезний централізований управлінський апарат. В Україні було утворено Бюро з відбудови промисловості (Промбюро), підпорядковане Вищій раді народного господарства (ВРНГ) радянської Росії.

Промисловість, що переходила у власність держави, перебувала в кризовому стані: багато підприємств не працювало, бракувало робочої сили. Тому більшовики відновили загальну трудову повинність. У квітні 1920 р. було створено Головний комітет із проведення загальної трудової повинності, за допомогою якого в республіці здійснювався перехід від системи вільного найму до загальної трудової повинності й масових мобілізацій. Мобілізоване робітництво закріплювали за певними підприємствами. Відбувалася милітаризація праці: на виробництві встановлювалися норми виробітку, вводилися військова дисципліна та трибунали. Створювалися галузеві дисциплінарні суди й концентраційні табори для порушників трудової дисципліни та «дезертирів трудового фронту». У 1920 р. в УСРР функціонувало сім таких таборів.

Більшовики почали наділяти землею безземельне й малоземельне селянство, у результаті чого 52 % селянських дворів стали середняцькими. Однак уже в січні 1920 р. було відновлено продовольчу диктатуру й державну монополію на хліб. Відновилася продовольча розкладка, яка тепер, крім зерна, поширилася на м'ясо, яйця та окремі овочі. Розмір хлібної розкладки на 1920 р. становив 160 млн пудів. Проте реально було заготовлено лише 65 млн пудів. Продрозкладка поширювалася на всі селянські двори, які мали посівні площі понад три десятини. Установлювалася колективна відповідальність («кругова порука») сільських громад за здачу продовольства.

Нечисленність партійного апарату на місцях не дозволяла здійснювати контроль за селом. Для цього використовували комнезами, які допомагали в реалізації продрозкладки, отримуючи за це 10—15 % вилучених продовольчих ресурсів.

У липні 1920 р. з'явився декрет РНК Росії «Про розрахункові операції», дія якого негайно поширилася на територію України. Проголошувалося, що всі установи, підприємства та організації, які потребують будь-яких виробів, матеріалів або продуктів, зобов'язані для їх отримання звертатися до відповідних розподільчих радянських установ. Купівля на вільному ринку заборонялася. У грудні розгорнулася підготовка до скасування грошового обігу. Був підготовлений проект заміни грошей «трудоми» (трудовими одиницями). Проте його так і не було реалізовано.

Після поразки денікінців Всеукраїньком затвердив новий земельний закон, яким заборонялося відводити землю під колективні господарства без згоди селянства. Однак у другій половині 1920 р. стала очевидною небезпека величезного недосіву зернових. Це було безпосереднім наслідком продрозкладки. Знаючи наперед, що вироблену продукцію заберуть, селянство мало намір сіяти тільки для особистих потреб.

Розуміючи це, більшовицьке керівництво у грудні 1920 р. прийняло рішення доповнити розкладку селянської продукції розкладкою засіву землі. Вважалося, що подвійна розкладка дасть можливість запобігти катастрофічному скороченню посівів. Таким чином, селянство фактично перетворювалося на державних кріпаків.

2 **Націонал-комунізм.** У 1918—1919 рр. кілька українських партій перейшли на сповідування комуністичних ідей, намагаючись поєднати дві протилежні доктрини — комунізм і націоналізм. Українські партії, що виступали за встановлення національного варіанта радянської влади, відносять до націонал-комуністичного напрямку.

3 **Перший зимовий похід Армії УНР.** Поки більшовики вже втретє намагалися утвердити своє панування в Україні, Армія УНР вирушила в так званий **Перший зимовий похід**. Армія тоді складалася із Запорізької,

Радянський плакат.
Художник І. Падалка

? Як і за що агітувала тогочасна радянська пропаганда? Чому звернення адресовано жінкам?

Націонал-комунізм — узагальнена назва політичних течій і напрямків в Україні та поза її межами в першій третині ХХ ст., що поєднували ідеї комуністичної перебудови суспільства та створення суверенної Української держави.

Зимовий похід, атака кінноти.
Художник Л. Перфецький

? Яку інформацію про Перший зимовий похід Армії УНР можна отримати за ілюстрацією?

Волинської, Київської та Залізної дивізій. Її командувачем був генерал М. Омелянович-Павленко, а його заступником — отаман Ю. Тютюнник.

6 грудня українська армія, яка налічувала 4,3 тис. осіб і складалася з кінноти і посаженої на вози піхоти, розпочала похід. Перейшовши залізницю Козятин—Жмеринка, Армії УНР у середині грудня 1919 р. довелося зустрітися з білогвардійськими військами, які відступали на південний схід. Бої з білогвардійцями завершилися не на користь українських сил. Білогвардійська кіннота розбила Залізну дивізію Армії УНР. Це була, мабуть, найбільша поразка за весь час походу. Проте вже за кілька тижнів, під потужним тиском Червоної армії, білогвардійці відступили з Правобережної України до лінії Крим—Одеса, остаточно втративши бойовий контакт з Армією УНР.

Прагнучи відірватися від денікінців, Армія УНР у січні 1920 р. вийшла на Уманщину й Черкащину, де до неї приєдналися місцеві повстансько-партизанські загони отамана А. Гулого-Гуленка. Зустріч із повстанцями піднесла бойовий дух українських частин. Командування Армії УНР поклало значні надії на повстансько-партизанський рух проти більшовиків. І справді, багатотисячні повстанські загони після вигнання з країни денікінців повернули зброю проти «червоних». Проте, як і раніше, повстансько-партизанський рух не мав єдиного керівництва. Саме тому українське командування намагалося скоординувати бойову діяльність повстанських загонів у Центральній Україні. На півдні Київщини відбулися перші серйозні бої Армії УНР із більшовицькими частинами, під час яких українськими військами на деякий час було визволено Канів і Черкаси. У середині лютого 1920 р. армія форсувала Дніпро й переправилася на Полтавщину. Тут частини отримали можливість деякий час відпочити, а також проводити агітаційну роботу серед місцевого населення.

На Лівобережжя Армія УНР здобула Золотоношу. Проте за наказом командування війська невдовзі повернулися на правий берег Дніпра. Звідси Армія УНР вирушила на Херсонщину, де перебувала ЧУГА. М. Омелянович-Павленко та його штаб сподівалися, що галицькі війська перейдуть на бік Армії УНР, але марно. Лише окремі старшини та воюки ЧУГА приєдналися до Армії УНР. На початку квітня 1920 р. на бік Армії УНР перейшла кінна бригада отамана Е. Шепаровича. Проте

до відкритого повстання проти більшовиків ЧУГА виявилася не готовою. Її бійці були виснажені зимовою епідемією тифу, деморалізовані останніми подіями й пригнічені звістками про те, що уряд УНР визнав польську окупацію Галичини.

У квітні 1920 р. катастрофічна нестача зброї й вичерпання боєприпасів примусили Армію УНР рушити на Вознесенськ, де розміщувалися значні військові запаси. 16 квітня українські частини у важкому нерівному бою здобули місто. Після цієї успішної операції армія, поповнивши запаси, вирушила на Поділля, щоб пробиватися на захід, на з'єднання з польським фронтом. Похід завершився 6 травня 1920 р.

У результаті Першого зимового походу Армія УНР пройшла з боями 2,5 тис. км тилами Білої та Червоної армій. Було збережено основу Армії УНР, яка продовжила боротьбу в союзі з Польщею.

«Залізний хрест за Зимовий похід і бої» — єдиний бойовий орден УНР

4 Холодноярська республіка. Основним центром початку повстанського руху став православний Мотронинський монастир. Саме на прохання його ігумені місцевий вчитель Олекса Чучупак створив загін охорони із 22 осіб, щоб захистити монастир від пограбування після гетьманського перевороту. Він став першою українською військовою організацією в Холодному Яру. Після поразки в бою з німецьким підрозділом односельці звернулися до його брата Василя з пропозицією стати їхнім отаманом. Незабаром загін самооборони монастиря перетворився на полк гайдамаків Холодного Яру. Начальником штабу полку став третій із братів Петро Чучупак.

Із лютого 1919 р. полк гайдамаків Холодного Яру виступив на підтримку влади Директорії УНР у Києві. Полк гайдамаків отамана В. Чучупака брав активну участь у бойових діях у своєму регіоні. Організаційно він підпорядковувався отаману Херсонщини і Катеринославщини А. Гулому-Гуленку. Під час окупації України денікінцями полк отамана В. Чучупака брав участь у їх вигнанні з Черкас. У цей час його кількість досягла 2 тис. осіб.

Згодом сформувалася **Холодноярська республіка**, територія якої охоплювала 25 сіл Чигиринщини. Її захищала 15-тисячна селянська повстанська армія, очолювана місцевими

Холодноярська республіка — самопроголошене утворення проукраїнської спрямованості, що існувало в 1919—1922 рр. на території Чигиринського повіту Київської губернії (нині Чигиринський район Черкаської області) у районі лісового урочища Холодний Яр, із центром у селі Мельники.

Василь Чучупак

отаманами, що підпорядковувалися В. Чучупаку. Завдяки цим силам територія Черкащини довше за інші регіони України залишалася вільною від більшовицької окупації. У лютому 1920 р. повстанці Холодноярської республіки взаємодіяли з Армією УНР, що здійснювала Перший зимовий похід.

У березні 1920 р. Василь Чучупак загинув у сутичці з більшовицьким загоном. Після цього Холодноярську республіку очолив його заступник, член Холодноярського повстанського комітету Іван Деркач. Саме він керував силами повстанців під час антибільшовицького повстання навесні—восени 1920 р. Вплив Холодноярської республіки поширювався за межі Чигиринщини на сусідні села уверх по Дніпру до Черкас. Усіма своїми вчинками й діями холодноярці підкреслювали свою відданість Україні. За свідченнями сучасників, навіть повсякденним привітанням для них було: «Слава Україні! — Україні слава!» або «Слава Україні! — Навіки слава!».

Одним з основних етапів боротьби більшовиків із холодноярцями стало проголошення амністії для тих повстанців, які добровільно складуть зброю. Багато повстанців погодилися припинити боротьбу і склали зброю. Однак після цього більшовики розпочали репресії проти повстанців. Їхні сім'ї та тих, хто був звинувачений у допомозі їм, виселяли, конфісковували майно, інвентар і запаси продовольства. Усе працездатне населення відправляли до частин трудової армії, а непрацездатне — переселяли до інших місцевостей. Остаточного існування Холодноярської республіки припинилося в 1922 р., коли ті повстанські отамани, що залишалися на волі, потрапили в засідку й були ув'язнені.

Холодноярських отаманів і деяких повстанців утримували в Лук'янівській в'язниці міста Києва. 9 лютого 1923 р. о 8.30 ранку вони підняли повстання. Майже чотири години у в'язниці посеред Києва точився бій. Після придушення виступу повстанців, які залишилися живими, більшовики розстріляли.

У роки Української революції в Наддніпрянщині виникали й інші **квазідержавні** утворення різного ідеологічного спрямування. Їхня поява була обумовлена активністю мас у період розгортання революційної стихії, незадоволенням владою або безвладдям. До них належали: Республіка Гуляй-Поле, Баштанська республіка, Висунська народна республіка, Медвинська республіка, Республіка Чорного Яру та Ямпільська республіка.

! **Висновки.** Наприкінці 1919 р. більшовики втретє установили свою владу в Україні, витіснивши денікінців.

- ▶ Повернення до влади більшовиків призвело до поновлення політики «воєнного комунізму» та «червоного терору» проти їхніх противників.
- ▶ Більшовики усували всі політичні партії, у яких вбачали своїх суперників, і здійснювали поступове формування однопартійної системи.
- ▶ Перший зимовий похід дозволив Армії УНР у складних історичних умовах зберегти основу своїх збройних сил і продовжити боротьбу, застосовуючи нову тактику.
- ▶ Холодноярська республіка увійшла в історію як яскравий приклад патріотизму, волелюбності й непокори українського народу.

? **Запитання та завдання**

1. Що таке комнезами? 2. Назвіть дату Першого зимового походу. 3. Хто очолював українську армію в Першому зимовому поході? 4. Що таке Холодноярська республіка?
- ▶ 5. Охарактеризуйте процес відновлення влади більшовиків та їхню політику в Україні. 6. Як відбувався Перший зимовий похід Армії УНР? 7. Чому Холодноярська республіка стала прикладом патріотизму, волелюбності й непокори українського народу?
- ★ 8. Покажіть на карті події, пов'язані з перебігом Першого зимового походу. 9. Продовжте складання таблиці «Події Української революції 1917—1921 рр.» (с. 29). 10. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть питання: якими були місце і роль Першого зимового походу Армії УНР в Українській революції 1917—1921 рр.
- ★ 11. На думку сучасних українських істориків О. Рубльова та О. Реєнта, «вже перші кроки радянської влади в Україні в 1920 р. засвідчили нестримне бажання лєнінської партії впрягти її до загальноросійської колісницеї під виглядом формально рівноправного державно-політичного утворення». Поясніть, як ви це розумієте, використовуючи матеріал параграфа.

§ 16. Україна навесні 1920 — у 1921 р.

- ▶▶ 1. Чому С. Петлюра змушений був шукати допомоги в польського керівництва? 2. Яким було становище армії генерала А. Денікіна наприкінці 1920 р.? 3. Якими були особливості Першого зимового походу?

1 **Передумови війни союзницьких українсько-польських військ проти більшовиків у 1920 р. Варшавська угода.** У польському керівництві в цей час переважала ідея експансії на Схід. При цьому представники поміркованого табору виступали за виведення зі сфери російського впливу Литви, Білорусі та України й створення з ними федерації. Прибічники більш рішучих дій прагнули включити території литовського,

білоруського й українського народів до складу Польщі, нехтуючи їхніми бажаннями. Керівники Польщі розуміли також, що більшовики після утвердження своєї влади неодмінно повернуться до реалізації ідеї світової революції та рушать на захід.

Одночасно із цим відновлення Російської імперії, яке підтримували Велика Британія і Франція, вбачаючи в ній союзника в протистоянні з Німеччиною, польська сторона також не хотіла. Саме тому наприкінці серпня 1919 р. Польща зупинила своє просування на схід, наслідком чого стала поразка А. Денікіна в боротьбі з більшовицькою владою.

Директорія УНР змушена була піти на союз із Польщею як єдиним можливим союзником у боротьбі з більшовизмом. Початку війни союзницьких українсько-польських військ із більшовицькою владою в 1920 р. передувало укладення польсько-українського договору, що увійшов в історію як **Варшавська угода**. Вона містила політичну та військову конвенції.

Згідно з політичною угодою:

- ▶ Польський уряд визнавав право УНР на незалежне існування в межах на північ, схід і південь, які будуть визначені домовленостями із сусідніми державами. Одночасно Польща визнавала Директорію суверенної УНР на чолі з Головним отаманом С. Петлюрою як верховну владу в УНР.

- ▶ Кордони УНР встановлювалися таким чином, що Річ Посполита в обмін на визнання незалежності України отримувала Східну Галичину, Західну Волинь, Холмщину, Підляшшя, Полісся.

- ▶ Польща визнавала за УНР територію до кордонів 1772 р. (тобто першого поділу Польщі).

- ▶ Обидві сторони взаємно зобов'язувалися не укладати міжнародних угод, небезпечних для будь-якої з них.

- ▶ Національно-культурні права мали забезпечуватися громадянам української і польської національностей на територіях обох держав.

- ▶ Аграрна реформа в Україні здійснюватиметься конституантою (установчими зборами, які скликаються з метою розробки конституції). А до її скликання юридично забезпечувалися права землевласників польської національності в Україні.

- ▶ Укладалася військова конвенція, що становила інтегральну частину цього договору.

- ▶ Умова залишалася таємною і без згоди обох сторін не могла бути опублікована, за винятком параграфа 1, який оголошувався одразу ж після підписання угоди.

- ▶ Умова набирала чинності негайно після її підписання. Як таємний, договір не підлягав ратифікації.

Згідно з військовою конвенцією, бойові дії обох сторін могли вестися тільки під польським командуванням. Економічне життя України переходило під контроль Польщі. Валюта мала бути спільною. Польському управлінню підпорядковувалися залізниці. Україна зобов'язувалася забезпечувати польське військо продуктами, а також кіньми, волами, підводами тощо. Поляки зобов'язалися брати участь у цих операціях лише до Дніпра, у межах Правобережної України. На Лівобережжі поляки відмовлялися допомагати військам УНР.

Угода була негативно сприйнята українським населенням Галичини й більшістю українських діячів. Дії С. Петлюри щодо укладення Варшавської угоди засудили М. Грушевський, В. Винниченко, а голова уряду Директорії УНР І. Мазепа демонстративно пішов у відставку.

2 **Перебіг війни союзницьких українсько-польських військ із більшовиками в 1920 р.** 25 квітня 1920 р. союзницькі українсько-польські війська несподівано для більшовицької влади розпочали спільний наступ. Українськими підрозділами у складі союзницьких сил були 6-та Січова дивізія Армії УНР під командуванням полковника **Марка Безручка** та 3-тя Залізна Стрілецька дивізія під командуванням полковника **Олександра Удовиченка**. Обидві дивізії були сформовані навесні 1920 р. з полонених й інтернованих українських вояків, що перебували в польських таборах. Третю українську дивізію, відповідно до домовленостей, закріплених у Варшавській угоді, Ю. Пілсудський формувати й озброювати відмовився.

Союзники швидко оволоділи Житомиром, Коростенем, Бердичевом, Козятином, а в травні взяли Київ. У столиці союзні українсько-польські війська провели урочистий парад на Хрещатику — головній вулиці міста.

С. Петлюра сподівався, що антибільшовицький рух підтримає бойові дії, але марно. Зусиллями більшовицьких частин особливого призначення будь-які прояви руху опору було придушено. Те, що місцеве населення не підтримало союзні війська, було зумовлено ставленням польських вояків до подій. Польські солдати та офіцери чинили погроми проти єврейського та українського населення, вдавалися до переслідувань і репресій проти православного духовенства.

Незабаром більшовики перевели з інших регіонів в Україну близько 40 тис. бійців і вже 14 травня перейшли в контрнаступ. За два дні до цього польські війська, побоюючись оточення, залишили Київ. 5 червня Червона армія прорвала фронт і відновила владу більшовиків у Житомирі та Бердичеві. Розвиваючи наступ, вони вибили польські частини з Білорусії, вступили на територію Польщі й розгорнули наступ на Варшаву.

Польща звернулася по допомогу до держав Антанги. Союзники погодились її надати за умови визначення статусу Східної Галичини. Польща

погодилася на це, і Антанта посилила дипломатичний тиск на Росію. Британський міністр іноземних справ лорд Дж. Керзон у спеціальній ноті вимагав від радянської Росії, щоб вона зупинила свої війська на визначеній Антантаю східній межі розселення поляків («лінія Керзона»). Однак Росія відмовилася від посередництва Англії та наполягала на безпосередніх переговорах із Польщею. Тим часом спроби Червоної армії захопити Львів та Варшаву провалилися. Значну роль у цьому відіграли українські військові підрозділи, які захищали центральну ділянку польської оборони в районі Замостя. Наприкінці серпня 1920 р. Червона армія змушена була відступити. Нова лінія фронту пройшла через Коростень—Житомир—Бердичів. Проте польська армія також не мала сил для подальшого наступу.

У жовтні 1920 р. Польща й радянська Росія уклали перемир'я й розпочали роботу над мирним договором. Ю. Пілсудський, ігноруючи його й виконуючи зобов'язання перед українською стороною, здійснив наступ українсько-польських підрозділів і захопив Жмеринку, Бар та Вінницю. Однак у листопаді Червона армія відбила цей наступ. Після цього уряд Директорії УНР змушений був залишити Україну. Після відмови польського Сейму продовжувати війну українські частини, які перейшли кордон Польщі, роззброїли і розмістили в спеціальних таборах. Сподівання С. Петлюри на польську допомогу також були марними.

18 березня 1921 р. Польща уклала **Ризький мирний договір** із радянською Росією та УСРР. За ним до Польщі разом із західнобілоруськими землями відходили Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь та Західне Поділля. Також УСРР відмовлялася від своїх претензій на Східну Галичину. Ризький мир і встановлені відповідно до нього кордони більшовики вважали тимчасовими, а майбутню війну з Польщею — неминучою. Такий статус України, за якого одна частина її земель була розділена між сусідами (Румунія, Чехословаччина і Польща), а на іншій встановлювався більшовицький тоталітарний режим, було визнано міжнародним співтовариством, і він зберігався до Другої світової війни.

i

3 **Розгром більшовиками «білого руху» в Криму і поразка махновців.** У квітні 1920 р. сили білогвардійців, зосереджені в Криму, очолив барон **Петро Врангель**, який узяв титул «Правителя і Головнокомандувача Збройних сил на Півдні Росії». Переформувавши війська, а також додавши зміни в ідеологію «білого руху», він зумів зміцнити своє становище. Так, він відмовився від ідеї «єдиної і неподільної Росії» і був готовий піти на союз із С. Петлюрою. П. Врангель провів радикальну аграрну реформу: земля закріплювалася в приватну власність за викуп у розмірі 20 % від середнього врожаю, який мав бути сплачений протягом 25 років.

До кінця червня 1920 р., скориставшись тим, що основні сили Червоної армії були зайняті у війні з Польщею, П. Врангель захопив Північну Таврію, південну частину Катеринославщини, створивши загрозу Донбасу. Усі спроби здійснити десанти на Таманському півострові й підняти Донське й Кубанське козацтва на антибільшовицьке повстання були невдалими. Селяни й козаки ще пам'ятали режим А. Денікіна й не довіряли П. Врангелю. Тим часом Червона армія заблокувала десанти.

Радянське командування, занепокоєне наступом білих, у серпні прийняло рішення про створення Південного фронту, який очолив М. Фрунзе. Сюди перекинули додаткові сили, але їх було недостатньо для розгрому П. Врангеля. Із метою залучити додаткові сили у вересні 1920 р. між урядом УСРР і махновцями була укладена угода про спільні дії проти П. Врангеля. Н. Махно висунув політичні вимоги: надати автономію Гуляйпільському району, дозволити пропаганду анархістських ідей, звільнити із в'язниць анархістів і махновців, надати допомогу зброєю. Радянське керівництво УСРР після узгодження з Москвою погодилося із цими вимогами. У результаті угоди Червона армія отримала добре озброєного союзника в завоюванні Криму. 7 серпня Червона армія перейшла в контрнаступ. У районі Каховки вона переправилася через Дніпро й захопила плацдарм, який становив загрозу для тилу і флангу військ П. Врангеля. Усі спроби ліквідувати цей плацдарм не мали успіху. Невдало завершилися рейд білогвардійців на Правобережжя та прорив у Донбас. У середині жовтня білогвардійці тримали оборону на всьому фронті. 28 жовтня Червона армія розпочала рішучий наступ, який завершився повним розгромом військ П. Врангеля в Північній Таврії. Білогвардійці втратили 50 % живої сили та 40 % зброї. Загнані у Крим, вони ще становили серйозну загрозу. Політбюро ЦК РКП(б) прийняло рішення будь-що до зими завершити розгром П. Врангеля.

Червона армія налічувала майже 100 тис. осіб. Їй протистояло угруповання кількістю 28 тис. осіб, яке обороняло сильні перекопські укріплення на Кримському перешийку. Командування Червоної армії прийняло рішення наступати через озеро Сиваш в обхід укріплень, а частину війська кинуло на штурм перекопських укріплень (Турецького валу). Протягом 8—11 листопада 1920 р. оборонні позиції білих ціною значних втрат було взято. 13 листопада частини Червоної армії вступили в Сімферополь, а 17 листопада захопили весь Крим. Залишки Білої армії та біженці (близько 150 тис. осіб) поспіхом евакуювалися на кораблях до Туреччини та Болгарії. Проте близько 300 тис. цивільних і військових не змогли або не захотіли залишити батьківщину. Вони стали об'єктом для розправи з боку радянської влади. Загалом, за різними оцінками, було знищено від 40 до 150 тис. осіб.

Після розгрому П. Врангеля радянське командування вирішило розправитися з махновцями. 20 листопада були заарештовані, а згодом розстріляні командири Кримської групи махновської армії С. Каретников і П. Гавриленко. 25 листопада почалася операція зі знищення махновських частин у Криму. 26 листопада 1920 р. М. Фрунзе видав наказ, у якому вимагав «вважати Махна і його загони ворогами радянської влади». У районі Євпаторії загони Н. Махна були оточені. Проте легку перемогу здобути не вдалося. Після запеклого бою частина махновців змогла втекти з Криму, але під Тимошівкою вони зіткнулися зі значними силами червоноармійців і зазнали поразки. Невелика група махновців, що вціліли, згодом з'єдналася із залишками повстанців на чолі з Н. Махном, які вирвалися з оточення в районі Гуляйполя. На боротьбу з повстанцями було кинуте 2/3 військ Південного фронту. Репресії проти повсталих і населення, яке їх підтримувало, посилювали повстанський рух. На березень 1921 р. під командуванням Н. Махна було вже 15 тис. осіб, а загалом в Україні діяло майже 40 тис. повстанців.

Кульмінацією антибільшовицького руху Н. Махна стало літо 1921 р. Його загони здійснили рейди до Харкова, Полтави, на Правобережжя. Для придушення повстання на території України було зосереджено майже 1 млн червоноармійців. Для боротьби з махновцями були створені спеціальні летучі загони, озброєні броньовиками, які безперервно переслідували повстанські загони. Зрештою в результаті репресій і в умовах загрози голоду повстанський рух пішов на спад. Н. Махно разом із невеликою групою прибічників у вересні 1921 р. перейшов радянсько-румунський кордон, потім перебрався до Польщі, а згодом до Франції. Він підтримував зв'язки з міжнародним анархістським рухом.

4 **Другий зимовий похід.** У січні 1921 р. представники керівництва УНР, що перебували в Польщі, створили Повстансько-партизанський штаб для підготовки загального повстання проти більшовицького режиму в Україні. Організацію походу в Україну С. Петлюра доручив генерал-хорунжому Ю. Тютюннику. Цей рейд отримав назву **Другого зимового походу**. Завданням походу було надати військову допомогу антибільшовицькому повстанському руху в Україні.

Активізація повстанського руху в Україні була пов'язана зі спробами перешкодити вивезенню продовольства звідти до Росії. Це мало врятувати населення України від голоду, що охопив її взимку 1921—1922 рр. Стратегічною метою походу було підняти всенародне повстання й повалити більшовицький режим в Україні. Підготовку до походу вели представники польського командування. Зокрема, вони погодилися звільнити для участі на добровольчих засадах у поході в Україну 2 тис.

українських вояків, що перебували в таборах для інтернованих.

Українська повстанська армія, сформована для здійснення походу, поділялася на три групи — Волинську (близько 800 бійців), Подільську (400 бійців) і Бессарабську (300 бійців). Назви груп були пов'язані з регіонами, де вони формувалися і звідки мали прориватися в Україну. Загальне командування походом здійснював керівник Волинської групи Ю. Тютюнник.

Командування Червоної армії знало про підготовку походу й планувало завести його учасників до пастки й знищити. Усього на Правобережжі в цей час було зосереджено близько 500 тис. червоноармійців.

Усі три групи перейшли кордон у різних містах. Перші повідомлення про це надійшли 28 жовтня. Бессарабська група, що прямувала на Одесу та мала здобути вихід до моря, зіткнулася із численними військами УНР і змушена була відійти на територію Румунії. Подільська група, яка мала відвертати увагу від головних повстанських сил, із важкими боями пройшла все Поділля й наблизилася до села Бородянка за 60 км від Києва. Однак, втративши надію об'єднатися з Волинською групою, вона повернула назад і відступила на територію Польщі. Волинська група спочатку просувалася успішно, але потрапила в оточення й була розбита 17 листопада 1921 р. у бою біля селища Малі Міньки. 359 бійців групи потрапили в полон і були розстріляні біля міста Базар, а 150 бійців змогли відійти на територію Польщі.

Другий зимовий похід підрозділів Армії УНР став останньою спробою збройним шляхом здобути незалежність України під час Української революції 1917—1921 рр. Подіями Другого зимового походу завершилася Українська революція 1917—1921 рр. Більшовицька армія протягом осені 1921 — зими 1922 р. репресивними заходами придушила останні осередки опору й спроби повстанського руху в Україні.

Вояки Червоної армії розстрілюють полонених учасників Другого зимового походу 1921 р.

❓ Чому більшовики вчинили таку розправу?

5 **Історичне значення та уроки Української революції 1917—1921 рр.** Під час революції суттєвих змін зазнало геополітичне становище України. До Першої світової війни землі, заселені українським населенням, були поділені між Австро-Угорською та Російською імперіями. Після того як революція засвідчила можливість збирання територій, де проживало українство, у єдину суверенну державу, питання про їхню

єдність уже не піддавали сумніву. Однак держави-переможниці в Першій світовій війні не бажали виникнення самостійної України. Етнічні українські землі було поділено між чотирма державами — Польщею, Чехословаччиною, Румунією та майбутнім СРСР.

Поразка Української революції була обумовлена різними причинами. На жаль, на цей час переважна частина населення була не готова до вирішальної боротьби за Україну через низький рівень національної свідомості. Досить негативно вплинула на суспільно-політичну свідомість населення панівна на той час соціалістична ідеологія. Більшість українських соціалістичних партій у поглядах на державне будівництво дотримувалися автономістсько-федералістських поглядів, які й намагалися втілити в життя в період революції. Самостійницькі погляди не змогли стати визначальними в українському національному русі через внутрішню суперечливість і низьку свідомість мас. Непослідовність і помилки українських урядів, особливо в аграрному питанні, стосовно різних верств населення переводили їх у табір противників революції.

У період Української революції дуже бракувало досвічених українських політичних діячів. Більшість тогочасних українських лідерів були фахівцями в різних галузях науки, талановитими літераторами і журналістами, педагогами тощо, але були мало обізнані в державотворчій діяльності. Це обумовлювало суперечки в пошуку шляхів створення держави між українськими лідерами.

Чимало сил у роки революції витратили не на розбудову держави, а на соціальну ворожнечу. Стихія отаманщини, повстанського руху залишилася тією силою, яка все зводила нанівець у братовбивчих конфліктах, а не була спрямована на об'єднання сил для захисту держави.

Вкрай негативну роль у роки революції відіграла повільність і непослідовність лідерів революції у створенні власних збройних сил. Саме українська армія мала захищати завоювання революції. Проте УЦР зовсім відмовилася від створення власного регулярного війська, Українська Держава П. Скоропадського спиралася на допомогу іноземної армії, і лише Директорія УНР розпочала створення українського війська.

Найважливішим в історичному значенні Української революції 1917—1921 рр. було те, що вона активізувала процеси формування модерної української політичної нації та відновила традиції української державності.

i

Висновки. Завдяки Варшавській угоді, яка була неоднозначно сприйнята в українському суспільстві, Україна отримала допомогу від Польщі в боротьбі з більшовицькою владою.

- ▶ Результати війни союзницьких українсько-польських військ із більшовицькими силами в 1920 р. були закріплені Ризькою угодою.
- ▶ Після розгрому Збройних сил Півдня Росії та махновців більшовики перемогли своїх противників на території України.
- ▶ Другий зимовий похід став подією, якою завершилася Українська революція 1917—1921 рр.
- ▶ За своїм історичним значенням Українська революція 1917—1921 рр. посідає чільне місце в національно-визвольній боротьбі українського народу.

Запитання та завдання

1. Які землі на заході втратила Україна за Варшавською угодою? 2. Коли було укладено Ризький мир? 3. Яка із трьох груп — учасниць Другого зимового походу була найбільшою?
4. Охарактеризуйте передумови війни союзницьких українсько-польських військ із більшовиками в 1920 р. й сутність Варшавської угоди. 5. Якими були перебіг і результати війни союзницьких українсько-польських військ із більшовиками в 1920 р.?
6. Яку роль у подіях Української революції відіграв Другий зимовий похід? 7. Розкрийте історичне значення та уроки Української революції 1917—1921 рр.
8. Покажіть на карті атласу події, пов'язані з перебігом війни союзницьких українсько-польських військ із більшовиками, та західний кордон України за Ризьким договором 1921 р. 9. Завершіть складання таблиці «Події Української революції 1917—1921 рр.» (с. 29). 10. Проведіть дискусію за проблемним питанням: Варшавська угода — це помилка, вимушений компроміс, дипломатичний успіх, або щось інше.
11. Підготуйте есе на тему «Якою я бачу Українську революцію 1917—1921 рр. через 100 років?»

§ 17. Розвиток культури в роки Першої світової війни та на початку Української революції

- ▶▶ 1. Якими були умови розвитку культури України на початку ХХ ст.? 2. Якими були основні здобутки культури України цього періоду? 3. Назвіть імена видатних діячів культури України початку ХХ ст.

1 **Культура України в 1914 — на початку 1917 р.** Період Першої світової війни не був сприятливим для культури України, проте й тоді вона продовжувала розвиватися.

У 1914—1915 рр. на території Наддніпрянської України у школах освіти здобували лише 140 тис. дітей, а у вищих навчальних закладах навчалось 35,2 тис. студентів. На західноукраїнських землях становище було не кращим. Жодного державного навчального закладу, де до 1917 р. навчання велося б українською мовою, в Україні не існувало.

Модернізм — сукупність течій у мистецтві ХХ ст., який притаманні змішування елементів різних стилів і революційні перетворення за собою виразності.

Футуризм — авангардний напрямок у мистецтві, що заперечував загальноприйняті мовні й мистецькі норми, пропагував крайній індивідуалізм та формалізм.

Символізм — одна зі стильових течій модернізму. Зосереджувалася на художньому вираженні за допомогою символів та ідей, що перебувають за межами чуттєвого сприйняття.

Основними науковими центрами були Київ та Харків.

У літературі нарівні з «ною школою» української прози (В. Стефанік, О. Кобилянська), яка дотримувалася у творчості романтизму і неореалізму, з'явилися нові модерністські течії — **футуризм** та **символізм**. Прикладом реалістичного підходу до зображення дійсності залишалася творчість В. Винниченка. У цей період продовжували виходити книжки поета-лірика Олександра Олеса (Кандиби). Розвивався український театр (М. Садовський, Лесь Курбас) і кінематограф (Д. Сахненко).

У музиці формувалася український національний стиль, що поєднував елементи фольклору з найкращими традиціями класики (композитори М. Леонтович, К. Стеценко, Я. Степовий).

У галузі живопису та графіки творили такі майстри, як М. Бойчук, П. Ковтун, О. Мурашко, О. Новаківський, М. Сосенко та І. Труш.

В архітектурі поєднувалися мотиви класичного, модерного та інших стилів.

i

2 **Умови розвитку культури України в роки Української революції.** Кожний політичний режим, що існував в Україні в 1917—1921 рр., проводив власну лінію у сфері культури. При цьому підтримувалася й схвалювалася діяльність лише тих діячів освіти, науки, літератури і мистецтва, які поділяли їхні ідеологічні принципи. Це позначилося на всіх сферах культурного життя України в 1917—1921 рр.

Негативно вплинула на розвиток культури висока політизація суспільства та його розкол на різні політичні табори, що не сприймали один одного. Заважала культурному розвитку часта зміна політичних режимів, через що політика в усіх сферах суспільного життя і, відповідно, у культурі значно різнилася.

Негативно вплинуло на культуру збройне протистояння, що відбувалося в цей час на території України. Унаслідок цього в суспільстві поширилися нетерпимість і жорстокість, а людське життя втратило цінність. Чимало діячів культури після зміни політичних режимів, рятуючись від переслідувань, безладу та анархії або просто шукаючи краще життя, виїхали до **еміграції**.

i

Еміграція — виїзд громадян зі своєї країни в іншу на постійне проживання.

3 **Політика УЦР в освітній галузі.** Демократичні процеси, започатковані після повалення монархії в Росії, відкрили широкі можливості для відродження української культури та освіти. Українська інтелігенція активно взялася за створення різних культурно-освітніх товариств та організацій. Так, було відкрито Всеукраїнську вчительську спілку й засновано журнал «Українська школа».

Головою Всеукраїнської вчительської спілки було обрано **Софію Русову**, яка входила до складу УЦР.

У травні шкільна комісія УЦР розпочала запровадження української мови в усіх навчальних закладах.

У вересні 1917 р. було засновано Всеукраїнську спілку «Просвіта». До осені в Україні було відкрито 39 українських гімназій (25 із них діяли в селах), а до кінця року — ще 53. Незважаючи на складну ситуацію, видавалися нові українські підручники.

Першим у справі українізації вищої освіти став Харківський університет. Згодом Київський університет також запровадив українознавчі дисципліни.

4 **Діяльність «Просвіти». Розвиток книговидання. Мистецьке та церковно-релігійне життя.** Осередки Товариства «Просвіта», що розпочали свою діяльність у Наддніпрянській Україні під час революції 1905—1907 рр., були закриті в роки реакції. Повалення царизму дало новий імпульс створенню «Просвіт». Уже влітку 1917 р. Україна була вкрита густою мережею її осередків.

Виникло чимало нових видавництв, які почали друкувати українські книжки. Масовими накладами друкувалася періодична преса.

Революція започаткувала зміни в театральному житті. У квітні було створено Комітет українського національного театру, до якого увійшли актор І. Мар'яненко, режисер Лесь Курбас, композитор О. Кошиць, літератори В. Винниченко, Олександр Олесь, Л. Старицька-Черняхівська, публіцисти С. Єфремов, І. Стещенко та інші.

Значну увагу було приділено створенню національного кінематографа. Так, у Києві було створено перший стаціонарний державний кінотеатр. У січні 1918 р. виникла кінематографічна секція, яку очолила Л. Старицька-Черняхівська.

Софія Русова

i

Людмила Старицька-Черняхівська

Георгій Нарбут.
Художник Б. Кустодієв

Автокефалія (походить від грецьких слів «сам» і «голова») — адміністративна незалежність національної (помісної) церкви. Православна церква існує у вигляді самостійних помісних церков; ця самостійність виключно адміністративна, зовнішня й не порушує єдності віри, священнодійства, духовного досвіду.

Більшість тогочасних літераторів із захопленням долучалася до творення нової культури. Поет П. Тичина в атмосфері Києва першого року Української революції завершив свою першу збірку поезій «Сонячні кларнети» (1918 р.), поєднавши українські національні мотиви з традиціями європейського символізму.

Українська революція сприяла поверненню в Україну відомих вітчизняних художників, зокрема М. Бойчука, Г. Нарбута. Саме Г. Нарбут розробив ескізи поштових марок УНР та військових мундирів української армії.

Релігія в житті українського народу в усі часи відігравала важливу роль — це був один із головних чинників формування нації, ментальності, національної самосвідомості українців. Революція відкрила шлях для оновлення внутрішньоцерковного життя, а також відносин між церквою й державою. Постає ідея **автокефалії** православної церкви в Україні.

i

! **Висновки.** У роки Першої світової війни та Української революції, незважаючи на різні несприятливі чинники, культура України активізувала свій розвиток.

- ▶ УЦР здійснювала українізацію освіти.
- ▶ Діяльність товариства «Просвіта» і розвиток книговидавництва сприяли формуванню національної самосвідомості українського населення.
- ▶ У мистецькому житті культурні діячі шукали нових форм і методів творчості.
- ▶ У церковно-релігійному житті основним було питання автокефалії православної церкви в Україні.

? **Запитання та завдання**

1. Як вплинула на розвиток культури України висока політизація суспільства?
- ◆ 2. Хто очолював Українське товариство шкільної освіти? 3. Хто розробив проект герба УНР? 4. Що таке автокефалія?
- ▲ 5. Якими були основні здобутки культури України в 1914 — на початку 1917 р.?
6. Охарактеризуйте умови розвитку культури України в період Української революції.
7. Якими були особливості політики УЦР у галузі освіти? 8. Які зміни відбулися в діяльності товариства «Просвіта» і розвитку книговидавництва за доби УЦР? 9. Як змінилося мистецьке життя в цей період?
- ★ 10. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть питання: як змінилося культурне життя в Україні за часів УЦР. 11. Розпочніть складати таблицю «Розвиток культури за часів Української революції».

Період революції	Основні здобутки

- ★ 12. Чи була політика Української Центральної Ради у сфері культури успішною? Обґрунтуйте свою точку зору.

§ 18. Розвиток культури України за часів Української Держави П. Скоропадського та Директорії УНР

- 1. У чому полягали досягнення культурного життя першого періоду Української революції? 2. Як, на вашу думку, пов'язані початок Української революції та активізація руху за автокефалію православної церкви в Україні?

1 **Розвиток освіти за доби гетьманату П. Скоропадського.** За гетьмана продовжився процес українізації освіти. Поряд із російськими засновувалися нові українські гімназії. Так, на кінець 1918 р. 150 із 836 гімназій були українськими. Чимало зусиль влада докладала для підготовки й видання нових україномовних підручників для школи.

Гетьманський уряд опікувався також вищою освітою. Спроба швидкої українізації Київського університету Св. Володимира за часів УЦР успіху не мала. Тому було вирішено розпочати створювати нові університети з українською мовою викладання та значною кількістю українознавчих дисциплін. Так, крім університетів у Києві, Харкові, Одесі було відкрито ще два — Київський та Кам'янець-Подільський державні українські університети. Уряд усіляко підтримував вищі навчальні заклади і надавав їм статус державних.

За доби гетьманату в Києві створили Єврейський народний університет (діяв із 9 червня 1918 до кінця 1920 р.) — перший вищий єврейський навчальний заклад на території колишньої Російської імперії та єдиний в історії вищий навчальний заклад, де викладання провадилося мовою їдиш. У Катеринославі в цей період було відкрито приватний російський університет. У ньому діяли дві кафедри, що викладали українською мовою.

2 **Створення Української Академії наук. Розвиток науки. Мистецьке життя.** У листопаді 1918 р. гетьманський уряд заснував Українську Академію наук (УАН) за сприяння міністра народної освіти М. Василенка та вченого В. Вернадського. Останній і став її першим президентом.

У складі Міністерства народної освіти та мистецтва було створено спеціальне Головне управління мистецтва і національної культури. Уряд виділяв значні кошти на збереження пам'яток старовини, проведення археологічних досліджень, підтримку творчих колективів і окремих майстрів, надавав підтримку музейній справі.

Було засновано Другий Український національний хор, Державну капелу бандуристів Г. Хоткевича і Державний симфонічний оркестр ім. М. Лисенка. Плідною також була діяльність Київської, Одеської та Харківської консерваторій.

На добу гетьманату припадає справжній злет творчості українських композиторів М. Вериківського, Г. Верьовки, Б. Лятошинського, Л. Ревуцького, П. Демуцького. Продовжувала працювати створена за доби УЦР Українська академія мистецтв під керівництвом відомого митця-графіка Г. Нарбута. Саме він у період гетьманату розробляв ескізи державних паперів, грамот і листівок.

У 1918 р. у Києві виникло перше об'єднання українських символістів «Біла студія».

Поет М. Семенко залишався лідером українського футуризму. У 1919—1921 рр. у Києві діяло створене ним футуристичне об'єднання «Фламінго». У 1918 р. М. Семенко видав у Києві збірки творів «П'єро задається», «П'єро кохає» та «Дев'ять поем», написаних у стилі футуризму. У 1919 р. М. Семенко проголосив новий стиль — «революційний футуризм».

Неокласики — об'єднання українських літераторів-модерністів початку ХХ ст.

У 1918 р. у Києві почав виходити журнал «Книгар», навколо якого згуртувалася група літераторів, які називали себе **неокласиками**. Революція,

на думку прибічників цього напрямку, відкрила можливість поєднати в літературній творчості кращі українські традиції з надбаннями світової культури. Вони називали себе естетамі, категорично відкидаючи прояви народництва й романтизму в літературі. До неокласиків належали М. Зеров, П. Филипович, М. Драй-Хмара, О. Бургардт (псевдонім Юрій Клен), М. Рильський.

У цей період розвивався й кінематограф. Влітку 1918 р. у Києві на основі кінематографічної секції було засновано компанію «Українфільм» — першу українську державну організацію в галузі кіно.

i

3 **Церковно-релігійне життя.** Прийшовши до влади, П. Скоропадський уже в «Законі про тимчасовий устрій» заявив про чільне місце у житті суспільства православної церкви, але водночас обіцяв, що «всі, не належні до православної віри громадяни Української Держави, а також всі мешканці на території України користуються... свобідним відправленням їх віри і богослужіння по обряду оної».

Для підтримання відносин з усіма церквами, що діяли в цей час на території Української Держави, було створено Міністерство віроспо-

відань. Спеціальне законодавство регулювало різні сторони релігійного життя й відносин між державними та церковними установами.

4 **Культурний процес за доби Директорії УНР.** У ситуації, у якій опинилася Директорія УНР, здійснювати ефективну культурну політику було важко, незважаючи на те, що міністерство освіти очолював відомий церковний діяч і науковець І. Огієнко, а міністерство мистецтв — відомий діяч українського руху Д. Антонович (син В. Антоновича). Головні зусилля вони спрямували на розвиток освіти й утвердження державного статусу української мови. Проте фактично єдиним помітним заходом, який здійснила Директорія УНР після приходу до влади в культурній сфері, була заміна всіх вивісок у Києві українськомовними.

Схильність окремих діячів УНР до примусової українізації, неприхована відраза до культурної спадщини попередніх часів не збільшувала кількості прихильників нової влади. Деякі з діячів цієї доби взагалі пропонували закрити «буржуазні» гетьманські заклади, зокрема Академію наук. Так, було ліквідовано Державний симфонічний оркестр, а в той самий час створено Українську республіканську капелу. Крім того, уже своїми першими законами Директорія значну частину інтелектуальної еліти виключала з державотворчого процесу як представників нетрудових верств населення.

Така політика Директорії і часта зміна влади призвели в майбутньому до масової еміграції української інтелігенції за кордон, а та, що лишилася, намагалася не висловлювати своїх політичних поглядів.

5 **Становище православної церкви за часів Директорії УНР.** Визнання Російською православною церквою автономного статусу українського православ'я мало що змінило. Проросійськи налаштоване духовенство протидіяло будь-яким спробам відокремлення Української церкви від РПЦ. 1 січня 1919 р. Директорія УНР ухвалила закон про автокефалію Української православної церкви. Однак запровадити його в життя в умовах окупації денікінськими, а згодом більшовицькими військами не вдалося. Цьому перешкождали шовіністичний російський єпископат і консервативне духовенство. Незважаючи на це, прибічники національного церковного руху створили в Києві та деяких інших містах українські православні парафії і проголосили 5 травня 1919 р. автокефалію Української православної церкви.

! **Висновки.** Для доби Української Держави П. Скоропадського характерним був успішний культурний розвиток, якому сприяла державна підтримка.

- ▶ У державно-релігійному житті доби гетьманату на чільному місці було питання статусу православної церкви в Україні.
- ▶ Культурний процес за доби Директорії обумовлювався складною ситуацією, що виникла в цей час в Україні.
- ▶ У церковно-релігійному житті Директорія продовжила боротьбу за автокефалію Української православної церкви.

Запитання та завдання

1. Які нові університети було створено в Україні за доби гетьманату? 2. Хто став першим президентом Української Академії наук? 3. Хто за доби гетьманату очолював Українську академію мистецтв? 4. Хто був міністром освіти в першому уряді Директорії УНР?
5. Як відбувався розвиток освіти в період Української Держави П. Скоропадського? 6. Яку роль для культури України відіграло створення Академії наук? 7. Якими були здобутки тогочасного мистецького життя? 8. Порівняйте розвиток церковно-релігійного життя за доби УЦР та гетьманату. 9. Що було характерним для культурного процесу за доби Директорії УНР? 10. Якими були особливості становища православної церкви за часів Директорії УНР?
11. Завершіть складання таблиці «Розвиток культури за часів Української революції» (с. 103). 12. Проведіть дискусію за проблемним питанням: який період Української революції був найбільш плідним у розвитку культури і що цьому сприяло?
13. Які завдання, що потребували нагального вирішення, стояли перед культурою України на початку XX ст.? Як їх вирішували в роки Української революції?

§ 19. Розвиток культури України за більшовицького режиму (1918—1920 рр.)

- ▶▶ 1. Що таке ідеологія? 2. Як, на вашу думку, пов'язані ідеологія та культура? 3. Які риси були притаманні марксистській ідеології?

Політика більшовиків у сфері культури. Більшовицька політика в культурній сфері відзначалася значною **політизованістю** та **ідеологізацією**. Культура мала стати засобом **пропаганди** комуністичних ідей та виховання «нової людини» — будівника комунізму, відданого більшовицькій партії. Спочатку було дозволено різноманіття форм, жанрів і загалом свобода творчості. Від діячів культури вимагалася лише лояльність до нової влади. Проте вже незабаром така «свобода» змінилася жорстким ідеологічним тиском на мистецьке коло та його творчість. Метою більшовицької політики у сфері культури оголосили формування принципово нової особистості, вихованої на цінностях комуністичної ідеології.

2 Освітня політика більшовиків.

У сфері освіти РНК УСРР фактично реалізовувала заходи, запроваджені до цього більшовиками в Росії. Згідно з рішеннями VIII з'їзду РКП(б), масову політичну й культурну роботу мали провадити за трьома напрямками: комуністична пропаганда, загальна освіта, культурна освіта. Основним культурним осередком на селі стали хати-читальні, а в містах — народні будинки, бібліотеки, клуби. Однак можливості цих закладів не могли бути використані повною мірою через масову неписьменність. Створення республіканської комісії з ліквідації неписьменності (серпень 1920 р.), випуск підручників, букварів, навчальних програм сприяли її подоланню. На кінець 1920 р. щонайменше 51,9 % населення України вже вміло читати й писати.

2 липня 1919 р. уряд УСРР схвалив «Положення про єдину трудову школу», яке визначало обов'язковість і безкоштовність навчання дітей віком від 7 до 16 років.

У роки революції десятки тисяч дітей стали сиротами й безпритульними. 1 липня 1920 р. Наркомат освіти УСРР видав «Декларацію про соціальне виховання дітей». У всіх губернських центрах і промислових містах було відкрито дитячі будинки, провадили збір грошових і натуральних пожертвувань для сиріт і безпритульних.

Зазнала істотних змін і система вищої освіти. На базі університетів, які ліквідовувалися, було створено кілька спеціалізованих самостійних інститутів. Здобуття вищої освіти було безкоштовним. Радянська влада також створила умови для здобуття професійної освіти.

Більшовики виявили зацікавленість роботою українських вчених. У 1919 р. було поновлено діяльність Української Академії наук (УАН).

3 Книговидання й література. Мистецьке життя.

Прагнучи підтримувати в країні відповідну ідеологічну атмосферу, влада не шкодувала коштів на видання газет і журналів. У кожному губернському й повітовому центрі виходили одна або кілька газет російською, українською і навіть єврейською мовами. У поєднанні з літературою агітаційно-пропагандистського спрямування періодична преса стала дієвим засобом формування суспільної свідомості. У цей час творили видатні митці слова: П. Тичина, В. Чумак, В. Еллан-Блакитний, Олесь Досвітній, А. Головка, Остап Вишня (О. Губенко), О. Донченко, І. Ле, С. Скляренко, П. Панч.

Ставлення літераторів до радянської влади було неоднозначним.

Політизація — надання певному явищу суспільного життя політичного характеру, посилення його зв'язку з політикою.

Ідеологізація — прагнення та спроби пов'язати розвиток якої-небудь сфери життя суспільства з певною ідеологією.

Пропаганда — друковане й усне поширення та роз'яснення ідей, уявлень, поглядів політичних, наукових та інших знань.

У 1920 р. активно розвивався театр. Основна увага творчих колективів була спрямована на обрання репертуару, використання кращих творів вітчизняної та зарубіжної драматургії, а також створення нових сучасних п'єс.

У Києві в цей час виникла низка професійних та робітничо-селянських театрів, зокрема Народний театр профспілки артистів сцени та арени «Синяя птица», театр Першого комуністичного полку, театр Червоної армії, театр «Арлекин», шість районних театрів тощо.

Розвиток музичного мистецтва був пов'язаний із творчістю Симфонічного оркестру ім. М. Лисенка, організованого в Києві 1919 р., а також концертною діяльністю Державної української мандрівної капели (скорочено — «ДУМКА») під керівництвом Н. Городовенка. Симфонічні оркестри виникли також у Харкові, Катеринославі, Одесі.

Плідно працювала в цей час й Українська академія мистецтв. Вона об'єднувала таких майстрів пензля, як М. Бойчук, М. Бурачек, М. Жук, В. Кричевський, А. Маневич, О. Мурашко, Г. Нарбут. На цей час припадає й розгортання «монументальної пропаганди» — масове творення скульптур видатних діячів марксизму.

У мистецтві кінематографа більшовики з 1919 р. почали повне одержавлення кіноіндустрії. Тепер кіно перетворилося на один із важливих засобів агітації і пропаганди. Більшовики започаткували новий жанр кіномистецтва — агітаційний фільм. Лише в 1919 р. режисери, які перейшли на бік більшовиків, зняли 21 фільм цього жанру.

Негативно на розвиток творчості у сфері мистецтва впливали дії владних структур, які вимагали ставити «ідеологічно правильні» спектаклі, вистави й писати твори.

За уявленнями більшовицьких лідерів будівництво нового комуністичного суспільства мало відбутися лише після того, як старий світ буде повністю зруйновано. У травні 1919 р. розпочалося знесення пам'ятників, споруджених у дореволюційний час. Було зруйновано чимало пам'яток, що мали значну художню та історичну цінність (зокрема, пам'ятник княгині Ользі в Києві, створений за проектом скульптора І. Кавалерідзе).

i

4 Церковно-релігійне життя. Під час попередніх спроб встановлення свого режиму більшовицька влада не встигла будь-яким офіційним чином заявити про своє ставлення до церкви. Однак її антицерковну позицію унаочнювало вже те, що внаслідок обстрілу та реквізицій постраждало декілька київських храмів, а загін червоноармійців розстріляв митрополита Київського й Галицького Володимира.

Повернувшись удруге, більшовики вже керувалися декретом «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви (Про свободу совісті)» від 20 січня 1918 р., де крім положень, які визначали світський

характер держави й відокремлення церкви від школи, ішлося про захорону релігійним громадам і церкві володіти власністю, позбавлення їх прав юридичної особи, націоналізацію церковного майна.

Висновки. Під більшовицькою владою культура України зазнала значної ідеологізації та політизації. Проте і в цих умовах вона не припиняла свого поступального розвитку.

▶ Збільшення кількості закладів освіти й культурно-освітніх установ сприяло формуванню у трудящих потягу до засвоєння духовних цінностей. Однак задовольнити його вони могли лише тим, що відповідало більшовицькій ідеології, фактично відкидаючи світові досягнення духовної культури. Це неминуче призвело до багатьох негативних явищ і загального збідніння культури України під більшовицькою владою.

▶ Одним із наріжних каменів більшовицької політики у сфері культури став курс на ліквідацію неписьменності.

Запитання та завдання

1. Що таке ідеологізація? 2. Якою була ситуація з неписьменністю наприкінці 1920 р.?
3. Які мистецькі течії розвивалися в тогочасній українській літературі?
4. Що таке «монументальна пропаганда»? 5. Коли була утворена УАПЦ?
6. Якими були характерні риси політики більшовиків у сфері культури? 7. Якою була освітня політика більшовиків? 8. Порівняйте освітню політику українських урядів доби революції та більшовицького режиму. 9. Що змінилось у розвитку книговидавництва і літератури під владою більшовиків? 10. Яким було мистецьке життя України під владою більшовицького режиму? 11. Якими були особливості й прояви церковно-релігійного життя за більшовиків?
12. Складіть розгорнутий план на тему «Розвиток культури України за більшовицького режиму». 13. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть питання: що відрізняло культуру України за більшовицького режиму від її розвитку в період Української революції 1917—1921 рр.
14. Підготуйте повідомлення або презентації про повсякденне життя представників різних верств українського суспільства в 1914—1921 рр. до уроку узагальнення за розділом.

Практичне заняття

Місця пам'яті Української революції в моєму населеному пункті

Завдання для узагальнення знань і підготовки до тематичного оцінювання за розділом III «Розгортання Української революції. Боротьба за відновлення української державності»

РОЗДІЛ IV. ВСТАНОВЛЕННЯ Й УТВЕРДЖЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

§ 20. Статус УСРР на початку 1920-х рр. Вхідження до складу РСФРР. Адміністративно-територіальні зміни УСРР у 1930-ті рр.

- 1. Якими були, на вашу думку, основні уроки та наслідки українських державотворчих процесів у 1917—1921 рр.? 2. До складу яких держав входили українські землі станом на 1921 р.? Покажіть їх на карті. 3. Якими були основні заходи здійснюваної радянською владою політики «воєнного комунізму»? До яких наслідків призвела її реалізація?

1 **Міжнародне становище УСРР.** Після поразки боротьби за українську державність західноукраїнські землі увійшли до складу Польщі, Румунії та Чехословаччини. На решті земель було створено Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР). Вона мала територію 452 тис. км², а кількість її населення, за переписом 1920 р., становила 25,5 млн осіб. Усі утворені на землях колишньої Російської імперії радянські республіки були формально самостійні, але фактично внаслідок панування в кожній із них Комуністичної партії утворювали єдину державу без спільної назви. Спочатку вона існувала у формі військово-політичного союзу, а з 1921 р. — як договірна федерація.

Наприкінці грудня 1920 р. Голова РНК УСРР Х. Раковський підписав у Москві із Головою РНК Росії В. Ленінін «Союзний робітничо-селянський договір між РСФРР та УСРР». У його вступній частині йшлося про незалежність і суверенність обох держав, а також необхідність згуртування сил для спільної оборони та господарського розвитку. Для цього уряди обох держав об'єднували сім наркоматів: військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошти й телеграфу, Вищу раду народного господарства. Цей договір створював реальні можливості для розмежування функцій республіканських органів влади і Москви.

УСРР була єдиною республікою, крім РСФРР, яка мала право на самостійну зовнішньополітичну діяльність. Цим активно користувався Х. Раковський, який також очолював Народний комісаріат закордонних справ УСРР. Головним своїм завданням він вважав досягти дипломатичного визнання радянської України як запоруки її суверенітету. У січні 1921 р. представники УСРР підписали першу міжнародну угоду із Грузією, у лютому — із Литвою, а через деякий час також установили дипломатичні відносини з Латвією та Естонією. Делегація УСРР підписала Ризький мир із Польщею, який відкрив шлях до встановлення дипломатичних відносин. На початку січня 1922 р. делегація УСРР підписала в Анкарі угоду про дружбу й братерство з Туреччиною.

У квітні 1921 р. в Берліні було підписано міждержавну україно-німецьку угоду про обмін військовополоненими та інтернованими громадянами. У грудні того ж року представники Росії та України у Відні уклали тимчасовий договір з Австрією. У 1921 р. УСРР підписала також договір з Італією, а наступного року — тимчасову угоду з Чехословаччиною.

У 1922 р. посольства (повноважні представництва) УСРР діяли у Великій Британії, Австрії, Італії, Німеччині, Польщі, Чехословаччині та Росії. Станом на 1 травня 1923 р. РНК УСРР уклала 45 міждержавних угод, сім договорів із міжнародними організаціями та підписала чотири резолюції загальноєвропейської конференції в Генуї.

Румунія була єдиною сусідкою УСРР, із якою міждержавні відносини так і не були врегульовані.

Навесні 1923 р. передача Польщі окупованої нею Східної Галичини викликала погіршення радянсько-польських відносин.

Однак усі ці міжнародні зусилля перекреслив вступ УСРР до складу СРСР.

2 **Утворення СРСР і наслідки для України.** Неврегульованість відносин між республіками викликала внутрішні конфлікти в партії більшовиків та суперечки між державними установами. У серпні 1922 р. Політбюро ЦК РКП(б) створило спеціальну комісію для визначення шляхів удосконалення відносин між радянськими республіками. Комісія підготувала проект рішення, що передбачав входження радянських національних республік до складу радянської Росії на правах автономій (проект Й. Сталіна). Перший секретар ЦК КП(б)У Д. Мануїльський підтримав цей план. Проти виступив голова РНК Х. Раковський.

Натомість В. Ленін запропонував створити державне об'єднання **Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР)** на рівноправних засадах, навіть із правом вільного виходу з нього. Однак партія більшовиків при цьому не змінювала свою структуру і функції, що визначило майбутній унітарний характер держави.

У жовтні 1922 р. Пленум ЦК РКП(б) ухвалив цей план, який підтримали й українські комуністи.

30 грудня 1922 р. в Москві відбувся I з'їзд рад СРСР, що затвердив декларацію про утворення СРСР. Засновниками нової держави були Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка, Білоруська Соціалістична Радянська Республіка, Українська Соціалістична Радянська Республіка та Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка у складі Азербайджану, Вірменії, Грузії.

Союзний договір мав бути міжнародним договором. Однак його ніколи ніхто не затверджував і не підписував. Замість нього в **Конституції**

i

Делегація УСРР на I з'їзді Рад.
Москва, грудень 1922 р.

СРСР 1924 р. з'явився розділ «Договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», текст якого суттєво відрізнявся від проекту, що обговорювався. Крім того, конституція — це внутрішній, а не міжнародний юридичний документ. Так, завдяки маніпуляціям радянські республіки фактично стали частинами відродженої Російської імперії у формі СРСР.

У складі СРСР права радянських республік суттєво звузилися.

Республіканському уряду належали керівництво (звітував при цьому перед центральними органами) сільським господарством, охороною здоров'я, освітою, юстицією, внутрішніми справами та соціальним забезпеченням. Союзний центр отримав права на здійснення зовнішньої політики, керівництво збройними силами, транспортом, засобами зв'язку та зовнішньою торгівлею. У спільному республікансько-союзному підпорядкуванні перебували управління промисловістю, фінансами, продовольчою справою і робочою силою.

Відповідно до Конституції СРСР, за кожною із союзних республік зберігалось право вільного виходу із Союзу, проте фактично це право було суто декларативним, реального механізму його здійснення не передбачалося.

i

Одночасно зі звуженням у складі СРСР суверенних прав УСРР утворення союзної держави закріпило деякі здобутки українського народу. Так, було визнано територіальну цілісність України, надано деякі права національним меншинам, що компактно проживали на території республіки, закріплено існування власного адміністративного апарату. Україна стала чітко окресленим національним і територіальним утворенням, що відображало її національну самобутність.

3

Зміни адміністративно-територіального поділу УСРР у 1920—1930-ті рр.

Адміністративно-територіальний устрій УСРР у 1920—1930-ті рр. постійно змінювався та реформувався. До 1925 р. зберігався старий поділ на губернії, який існував у Російській імперії. У 1922 р. ліквідували повіти й волості, замість них було утворено 53 округи та 706 районів, які об'єднували сільські, міські та селищні ради.

У 1925 р. було запроваджено триступеневий адміністративний поділ на: округ (41) — район (680) — сільраду (10 314). Із них 12 національних районів і 549 національних сільрад (єврейські, польські, німецькі, грецькі, татарські). Того ж року відбулися зміни і в роз-

межуванні УСРР та РСФФР. Так, східна частина Донбасу з містами Шахти і Таганрог була включена до РСФФР, а до УСРР увійшли невеликі ділянки на північному сході республіки (зокрема місто Путивль). У 1930 р. було ліквідовано округи та введено двоступеневу структуру: район (484) сільський і місто (18) — сільрада.

Метою реформи було наближення провінції до центру. Проте двоступенева структура не виправдала сподівань. У 1932 р. найбільшою адміністративною одиницею стала область. Першими було утворено п'ять великих областей — Вінницьку, Дніпропетровську, Київську, Одеську і Харківську. До кінця 1932 р. було сформовано Донецьку та Чернігівську. Области поділялися на райони (у 1939 р. — 583), а ті, у свою чергу, на місцеві ради — міські, сільські та селищні. Така система проіснувала з деякими змінами до розпаду СРСР. Також вона зберігалася і в перші 25 років існування незалежної України. У 1924—1940 рр. на лівому березі Дністра існувала Молдавська АСРР, яка, на думку радянських лідерів, мала показувати молдаванам, які проживали в Бессарабії, що входила до складу Румунії, переваги радянської влади.

Висновки. На початку 1920-х рр. радянська Україна була формально самостійною державою, але фактично залежала від Москви.

► У ставленні московського компартійно-радянського керівництва спостерігалось прагнення ліквідувати незалежний статус УСРР. Дії центру викликали опір у частини керівництва республіки. Однак Москва ініціювала створення об'єднання національних радянських республік.

Запитання та завдання

1. Із якою країною УСРР уклала першу міжнародну угоду? 2. Коли утворилася договірна федерація? 3. Які радянські республіки стали засновницями СРСР? 4. Що передбачав план Й. Сталіна? 5. Що у складі СРСР належало до повноважень уряду УСРР? 6. Коли в УСРР було ліквідовано поділ на губернії?
7. Яким було міжнародне становище УСРР? 8. Які зміни в державному статусі України відбувалися в 1919—1923 рр.? 9. Охарактеризуйте основні особливості процесу створення СРСР. 10. Яким був статус України у складі СРСР?
11. Підготуйте презентацію на тему «Україна і створення СРСР». 12. Визначте за картою атласу, якою була територія УСРР та її територіально-адміністративний устрій у 1921—1939 рр. Чим були зумовлені зміни в адміністративному устрої?
13. Чи могла радянська Україна не увійти до складу СРСР і зберегти свій статус незалежної радянської республіки? Обґрунтуйте свою точку зору. 14. Чим сталінський проект автономізації відрізнявся від проекту представників радянських республік та В. Леніна?

§ 21. УСРР на початку 1920-х рр. Масовий голод 1921—1923 рр. Запровадження непу

- ▶▶ 1. Що таке «воєнний комунізм»? 2. Які зміни в економічному, соціальному й повсякденному житті населення України відбувалися внаслідок здійснення політики «воєнного комунізму»?

1 **Внутрішнє становище УСРР. Повстанський рух.** Внутрішнє становище України, на території якої з літа 1914 р. впродовж семи років майже безперервно велися воєнні дії, було дуже складним. У 1920 р. промислове виробництво складало лише 10 % від рівня 1913 р., випуск металу — лише 5 %, видобуток вугілля ледь сягав 30 %. З 11 тис. підприємств, що існували в 1922 р., працювало лише 2552, із 57 доменних печей — лише одна. Було повністю знищено третину залізничної мережі. Залишилося лише 40 % паровозів. Посівні площі з 20,9 млн десятин у 1913 р. скоротилися до 15,4 млн десятин у 1920 р. Знизилася врожайність. Загальна сума збитків, завдана громадянською війною, оцінювалася у 12 млрд карбованців.

Кількість промислових робітників скоротилася на 50 %. Вкрай складним було продовольче становище. Спроба влади силою вилучити продовольство із села призвела до спалаху нової хвилі збройного опору. Більшовики знову, як і в 1919 р., опинилися перед стихією селянського повстання. Найбільшого розмаху воно набуло навесні-влітку 1921 р. У чекістських донесеннях ішлося, що «загальна кількість бандитів у 1921 р. досягла 40 тис. осіб».

Крім того, відбувалися селянські виступи в Росії (повстання О. Антонова в Тамбовській губернії, повстання в Західному Сибіру), Середній Азії та інших містах. Одним з антибільшовицьких виступів було повстання моряків Балтійського флоту (більшість були вихідцями з України) в Кронштадті.

Радянська влада визначила селянський повстанський рух як «політичний бандитизм» і розпочала його жорстоке придушення. Лише в Правобережжі було зосереджено майже 1 млн бійців Червоної армії. Завдяки цьому до осені 1921 р. основні осередки повстанського руху були розгромлені. Також, як ви вже знаєте, невдало завершився Другий зимовий похід Армії УНР. Проте головну роль у придушенні селянського руху відіграв голод 1921—1923 рр. і зміна політики більшовиків.

Збройний опір селянства сприяв певним змінам у поглядах більшовицького керівництва. Воно дедалі більше усвідомлювало, що заходи політики «воєнного комунізму» руйнують економіку, стають загрозою для їхньої влади.

2 **Масовий голод 1921—1923 рр.** У 1921 р. Поволжя, Північний Кавказ та південні губернії УСРР, що були основними регіонами вирощування хліба, охопила жорстка посуха, більшість урожаю загинула. Почався голод. В Україні така ситуація склалася в Одеській, Миколаївській, Запорізькій, Катеринославській, Донецькій та на півдні Харківської області. Перерозподіл зібраного врожаю міг виправити становище. Однак Москва вимагала від українського керівництва за будь-яку ціну забезпечити безперерйне постачання хліба промислових центрів Росії, Москви та Петрограда.

Тим часом становище в південних губерніях УСРР стрімко погіршувалося. У грудні 1921 р. в південних губерніях УСРР розпочалася масова смертність від голоду. Лише в середині січня 1922 р., коли голодувало близько 4 млн осіб, було дозволено висвітлювати цю тему в пресі. А в червні 1922 р. було припинено вивезення зерна до Росії.

Голова РНК УСРР Х. Раковський негайно звернувся до Американської організації допомоги (АРА) — неурядової організації, створеної в США для допомоги європейським країнам, що постраждали в Першій світовій війні. У Росії ця організація вже діяла із серпня 1921 р. УСРР змогла також скористатися допомогою комітету «Джойнт», місії Ф. Нансена та Міжнародного комітету допомоги голодуючим радянської Росії (Міжробдоп), створеного за участю Комінтерну тощо. Допомогу від цих організацій Україна отримувала протягом березня 1922 — червня 1923 р. Вона відіграла важливу роль у подоланні голоду й уникненні масової смертності.

Восени 1922 р. московське керівництво, маючи гостру потребу у фінансових ресурсах, здійснило першу за радянських часів спробу торгівлі хлібом на світовому ринку. Для того щоб експорт зерна не межував з аморальністю за умов отримання закордонної допомоги, було оголошено, що завдяки врожаю 1922 р. вдалося подолати голод. З УСРР у цей час вивезли 13,5 млн пудів зерна. Вважається, що через експорт хліба та його постачання для потреб російських міст голод на Півдні України протримався до середини 1923 р.

Також, скориставшись голодом, більшовики здійснили масове грабування церков. Усе це робили під приводом використати церковні багатства для закупівлі продовольства за кордоном. Натомість нічого з отриманих коштів не було витрачено на допомогу голодуючим.

i

Голод 1921—1923 рр. мав значний вплив на антибільшовицький селянський повстанський рух в Україні. Сучасні дослідники вважають, що в 1921 р. влада вперше застосувала щодо українського селянства терор голодом як засіб придушення опозиційних сил. Кількість померлих від голоду 1921—1923 рр. в Україні дорівнює 1,5—2 млн осіб, а загальні демографічні втрати — 5 млн осіб.

3 **Запровадження непу в Україні.** У березні 1921 р. X з'їзд РКП(б) прийняв спеціальну резолюцію «Про заміну розкладки натуральним податком». Відповідно до неї було ухвалено закон про заміну продрозкладки податком, а РНК УСРР визначила його розміри. На 1921 р. натуральний податок у республіці становив 117 млн пудів замість установлених до цього 160 млн пудів. Надлишки продовольства селянство вперше за радянської влади могло безперешкодно продавати. Цим фактично відновили заборонену раніше приватну торгівлю.

У червні 1921 р. стосовно нового курсу більшовиків уперше було використано назву «**нова економічна політика**» (**неп**). Поступово уряд переглянув свою соціально-економічну політику і в інших сферах — промисловості, фінансах, системі управління, трудових відносинах.

Роз'яснюючи суть непу, В. Ленін наголошував, що вона є вимушеним тимчасовим відступом від будівництва соціалізму й не свідчить про відмову від курсу на побудову комунізму. Так, він заявляв, що будувати його руками комуністів — дитяча ідея, адже комуністи — крапля в народному морі, а неп дозволить створити комуністичне суспільство некомуністичними руками, оскільки всі «командні висоти» в економіці залишаються в руках держави: великі підприємства, банки, транспорт, зовнішня торгівля.

Запровадження непу в Україні в 1921 р. фактично не відбулося. Голод і вилучення хлібних запасів відсунуло впровадження продподатку. Незважаючи на це, неп сприяв господарському відновленню України. Найбільш швидко відновлювалося сільське господарство. Навесні 1925 р. посівні площі в Україні становили 95 % від рівня 1913 р., а валовий збір зерна досяг показників останніх передвоєнних років. Проте товарна його складова була меншою.

Щоб збільшити товарність, влада сприяла розвитку різноманітних форм споживчої та виробничої кооперації. У квітні 1921 р. у республіці створили єдину систему споживчої кооперації, що об'єднувала всі споживчі товариства в містах і селах та мала право здійснювати збут і заготівлю продукції. Одночасно в селах виникали різноманітні сільськогосподарські виробничі кооперативи — машинно-тракторні, меліоративні, насінневі, тваринницькі, цукробурякові тощо. Станом на 1925 р. різноманітними формами виробничої кооперації було охоплено 30 % селянських господарств.

Разом із цим на селі продовжували діяти колективні господарства або **колгоспи** у формах **комун**, **артілей** та **товариств спільного обробітку землі**, які вважалися перспективними елементами соціалістичної економіки. До 1925 р. у колгоспи було об'єднано 1,2 % господарств, причому пере-

важно бідняцьких. Завдяки наданню всіляких пільг у 1928 р. колгоспи об'єднували вже 4 % господарств. Проте більшість селянства не поспішала вступати до колгоспів.

У промисловості перехід до непу передбачав залишити в державному управлінні лише великі підприємства, а середні й дрібні передати в оренду. Раніше націоналізовані підприємства підпорядковувалися галузевим главкам (головним комітетам) **Української ради народного господарства (УРНГ)** і не мали самостійності в господарській діяльності. Запровадження непу спричинило ліквідацію главків й об'єднання підприємств у трести, які організовували свою діяльність на основі самоокупності й отримання прибутку. На початок 1922 р. УРНГ підпорядковувалося вже 24 трести, які об'єднували близько 450 підприємств усіх галузей. Залізородну промисловість об'єднував Південнорудний трест, металургійну — трест «Південсталь», вугледобувну — трест «Донвугілля», харчову — «Цукротрест», «Бахсіль», «Олійтрест» тощо. Водночас формувався ринок засобів виробництва, де діяли синдикати (організації для закупівлі сировини та збуту продукції трестів), товарні біржі та оптові ярмарки. Одночасно з децентралізацією управління промисловістю й переведенням її на госпрозрахунок відбувся перехід від загальної трудової повинності та розподілу за картками до системи вільного найму робочої сили. Ліквідовувалася зрівнялівка в оплаті праці, яка почала залежати від кількості та якості виробленої продукції.

Для стабілізації фінансової системи була запроваджена нова валюта — червонці (жовтень 1922 р.). В обіг було введено банківський білет, який дорівнював 10 золотим карбованцям — червонцям. На той час це була найстабільніша валюта світу.

Загалом промисловість УСРР демонструвала позитивну динаміку розвитку. Відбудова в промисловості республіки на 1925—1926 рр. в усіх галузях, крім цукрової, завершилася, досягнувши довоєнного рівня виробництва.

Успіхи відбудови дали змогу реалізувати план електрифікації країни (**план ГОЕЛРО**), затверджений ще в 1920 р. Було прийнято рішення про початок будівництва Дніпрогесу — найбільшої гідроелектростанції в Європі. Загалом в Україні було споруджено 50 електростанцій, у тому числі Харківська, Луганська, Полтавська, Артемівська.

Запровадження непу вивело з підпілля підприємницьку діяльність. З'явилася так звана нова буржуазія (**непмани**) — орендарі, маклери, комісіонери, торговці-оптовики, промисловці тощо. Це були люди, які спробували скористатися наданими непом можливостями реалізувати себе, займаючись вільним підприємництвом за досить несприятливих

Непмани. Художник К. Рудаков

? Яким є ставлення художника до непманів?

i

ло свою роль, допомігши відбудувати народне господарства, і надалі потреби в ньому вже немає.

4 **Суспільно-політичне життя.** Вищим носієм влади в тогочасній радянській Україні проголошувався пролетаріат. Повнотою влади від місцевого до загальнодержавного рівня користувалися створювані його представниками ради. Між з'їздами рад законодавча, виконавча й судова влада формально належала обраним радами органам — виконавчим комітетам (виконкомам). В УСРР вищим серед них був ВУЦВК. Проте ради лише приховували диктатуру Комуністичної партії, яка повністю контролювала всі сфери суспільного життя. Офіційно обійняти будь-яку відповідальну посаду в радянських органах влади могли лише члени Компартії. Усе це свідчило, що після здобуття влади більшовиками їхня партія втратила ознаки політичної та перетворилася на державну партію, на якій фактично трималася вся створена ними система радянської влади.

Роль верховного органу як РКП(б), так і КП(б)У відігравали партійні з'їзди. На них обирали вище керівництво — **Центральні комітети (ЦК)**, у складі яких були партійно-державні керівники різних рівнів. Саме вони здійснювали політику в державі. Оскільки з 1921 р. засідання (плениуми) ЦК у повному складі відбувалися один раз на два місяці, у перервах між ними вагоме значення належало Політбюро та Оргбюро. Політбюро розглядало політичні питання, а оргбюро готувало їх і вирішувало менш важливі проблеми. У 1922 р. у РКП(б) було запрова-

умов панування більшовиків. Влада не приховувала свого негативного ставлення до непманів, але певний час терпіла їх. Проте, коли стало зрозумілим, що відбудова успішно завершується, ставлення влади до непманів змінилося.

У 1926 р. було запроваджено руйнівний одноразовий податок для непманів. Через деякий час його повторили в більшому обсязі. Після цього приватне підприємництво стало майже неможливим. Подальший наступ на непманів призвів до того, що в 1927—1928 рр. приватний капітал фактично зник у всіх легальних формах підприємницької діяльності. За допомогою органів державної безпеки влада вдалася до репресій щодо колишніх непманів, вилучала в них валюту й коштовності. Розправляючись із приватними підприємцями, компартійно-радянське керівництво вважало, що воно відігра-

джено посаду генерального секретаря ЦК, яку обійняв Й. Сталін. Так уся влада в країні зосередилася в його руках і набула необмеженого диктаторського характеру.

В Україні республіканську партійну організацію очолював перший секретар ЦК КП(б)У. У цей період кандидатуру на цю посаду визначав у Москві особисто Й. Сталін.

Вищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади в УСРР залишався її уряд (РНК), який втілював у життя політичний курс Комуністичної партії.

Характерним явищем в Україні в 1920-х рр., на відміну від часів панування радянської влади, була **багатопартійність**. Хоча всі існуючі на той момент партії (боротьбисти, укапісти, КП(б)У тощо) сповідували ідеї комунізму, шляхи й методи побудови такого суспільства вони розглядали по-різному. До того ж не було єдності з багатьох питань і всередині керівної партії КП(б)У, яка поділялася на кілька фракцій. Тому процес оформлення однопартійної системи в УСРР був дещо тривалішим, ніж у Росії. Із метою встановлення дисципліни в партії на X з'їзді РКП(б) було прийнято резолюцію «Про єдність партії», яка забороняла існування фракцій та об'єднань у партії більшовиків. Як говорив В. Ленін: «Партія — не дискусійний клуб».

За такого централізму неодмінно мала постати проблема лідерства в партії. До того часу, поки В. Ленін був беззаперечним авторитетом і за станом здоров'я міг виконувати свої обов'язки, це питання не було гострим. Однак після хвороби В. Леніна в 1922 р. генеральним секретарем ЦК РКП(б) став Й. Сталін. Він мав безмежну апаратну, але не політичну владу. Саме за політичну владу й розпочалася боротьба між Й. Сталіним і Л. Троцьким — одним із видатних провідників партії більшовиків. Й. Сталін подбав про те, щоб на відповідальні посади в партії та державі були призначені віддані йому люди. Він домігся усунення з України у 1923 р. Х. Раковського. У квітні 1925 р. посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У обійняв висуванець Й. Сталіна — Л. Каганович. У результаті Й. Сталін здобув цілковиту підтримку в КП(б)У і міг зосередити зусилля на боротьбі із групами і фракціями в самій РКП(б). Спочатку він переміг Л. Троцького, потім «нову опозицію» в особі Л. Каменева та Г. Зінов'єва, а пізніше — об'єднану опозицію на чолі з Л. Троцьким, Л. Каменєвим і Г. Зінов'євим, «правий ухил» із М. Бухаріним, О. Риковим та М. Томським.

Боротьба з фракціями й опозицією поєднувалася зі зміною економічного курсу партії — відмовою від непу. Закінчилася боротьба за владу в 1928—1929 рр., коли Й. Сталін здобув диктаторську владу в партії та державі.

! **Висновки.** Тривалі бойові дії та політика «воєнного комунізму» зруйнували економіку УСРР. Ширився антибільшовицький повстанський рух. Проте голод 1921—1923 рр. та заходи непу допомогли більшовикам опанувати ситуацію. Неп забезпечив відновлення сільського господарства та промисловості й створив умови для подальшого розвитку.

▶ Голод 1921—1923 рр. став великою трагедією в радянській Україні. У цей час влада вперше, конфіскуючи продовольчі запаси в селянства, використала природне лихо для упокорення українського повстанського руху, пограбування церков.

▶ Масштабна економічна та соціально-політична криза й загроза втрати влади змусили більшовиків запровадити неп.

▶ У період непу компартійно-радянський апарат і вся система влади в республіці перетворилися на ланки більшовицького тоталітарного режиму, що ігнорував права й інтереси окремої людини задля вищих, визначених ним цілей.

? **Запитання та завдання**

1. Які губернії УСРР охопив голод у 1921—1923 рр.? 2. Якою була кількість померлих від голоду 1921—1923 рр. в Україні? 3. Чим у 1921 р. було замінено продрозкладку? 4. Коли було завершено відбудову сільського господарства і промисловості України? 5. Хто очолював РНК УСРР до 1923 р.?
6. Наведіть факти, що характеризують політику радянської влади під час голоду 1921—1923 рр. 7. До чого призвели факти замовчування українським радянським керівництвом голоду в Україні в 1921—1923 рр.? Чи можна було уникнути голоду? Чому це не було зроблено партійним керівництвом України? 8. Якими були причини запровадження, мета й основні заходи впровадження непу? Якою була роль непу для збереження радянської влади? Чим неп відрізнявся від політики «воєнного комунізму»?
9. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть питання: політика непу була «всерйоз і надовго» чи стала «тимчасовим відступом для нового комуністичного штурму»? 10. Якими були особливості відбудови народного господарства республіки в цей період? 11. Які нові явища з'явилися в суспільно-політичному житті тогочасної України? 12. Охарактеризуйте голод 1921—1923 рр. в Україні за планом: 1) причини; 2) політика влади; 3) територія, охоплена голодом; 4) кількість голодуючих; 5) міжнародні організації, що надавали допомогу голодуючим; 6) наслідки та результати. 13. Складіть таблицю «Розвиток УСРР у період непу».

Сфера розвитку	Особливості розвитку
Економічне життя	
Суспільно-політичне життя	

- ★ 14. На VI Всеукраїнській конференції КП(б)У в грудні 1921 р. голова РНК УСРР Х. Раковський заявив: «Нові відносини на селі треба розглядати, цілком певно, як поступку дрібнобуржуазній сільській стихії, як доказ нашої нездатності або нашої невилічливості розв'язати питання про колективізацію сільського господарства тими шляхами й підходами, які були панівними в нашій політиці за три роки». Як ви розумієте це висловлювання? Які висновки про уявлення керівників республіки щодо політики в аграрній сфері можна зробити на його підставі?

§ 22. Політика коренізації в УСРР

- ▶▶ 1. Коли було запроваджено неп? 2. Назвіть причини запровадження непу.

1 **Національна політика радянської влади в УСРР.** Здобувши владу, більшовики намагалися радикально вирішити не лише питання влади й власності, а і національні питання. В основу більшовицької національної політики була покладена концепція «титульної нації», яка набула поширення з кінця XIX ст. **Титульною нацією** називали ту частину населення, національність якої визначала назву держави. Проте більшовики надали цьому поняттю дещо іншого змісту. Так, вожді більшовиків оголосили титульними націями всі етноси, які становили більшість населення в кожній адміністративно-територіальній одиниці.

Проте в реальному житті все звелось до встановлення ієрархії етносів, визначеної політико-адміністративним поділом держави. На чолі ієрархії опинилася російська нація. Її неофіційно розглядали як титульну націю загальносоюзного масштабу, що користувалася перевагами на всій території СРСР. Титульними націями другого порядку вважали тих, хто дав своє ім'я союзним республікам (українці, білоруси, грузини, вірмени тощо), третього порядку — автономним республікам (зокрема кримські татари), четвертого порядку — національним округам, п'ятого порядку — національним районам. Представників титульних націй, які проживали за межами своїх адміністративно-територіальних одиниць, або людей тих національностей, які не мали таких одиниць у СРСР, вважали національними меншинами.

Наявність багатьох титульних націй жодним чином не підірвала привілейованого становища російської нації, що не вважала себе національною

Радянський плакат

- ? Чи відповідало дійсності гасло плаката?

меншиною в будь-якому регіоні. Керівництво СРСР турбувалося насамперед про російські національні інтереси. Про це свідчили безуспішні спроби радянського уряду України збільшити територію республіки за рахунок прилеглих земель Росії з переважно українським населенням. Водночас Російській Федерації не дозволяли розбудувати в Москві конкурентний загальносоюзному компартійно-радянський центр, подібний до тих, які були в союзних республіках. Російська радянська вертикаль розпоряджалася другорядними об'єктами, а компартійної вертикалі влади в Росії взагалі не було, усі регіональні парткоми підпорядковувалися безпосередньо ЦК ВКП(б).

2 **Політика коренізації (українізації).** Після перемоги більшовиків у боротьбі за владу в Україні їхнім першочерговим завданням було здобути прихильність населення та поширити комуністичну ідеологію. Проте без урахування національної специфіки було неможливо надалі просувати свої ідеї.

У 1923 р. XII з'їзд РКП(б) офіційним курсом партії в національному питанні затвердив політику **коренізації**. Її здійснювали більшовики в СРСР у 1920—1930-х рр., і вона була спрямована на утвердження радянської влади, комуністичної ідеології в національних республіках і районах країни силами підготовлених національних кадрів у доступних для місцевого населення формах. В УСРР коренізація здійснювалася у формі **українізації**.

Завдяки коренізації більшовики прагнули збільшити соціальну базу в національних регіонах, оскільки за походженням більшовизм був явищем переважно російського політичного життя. Завдяки цьому вони розраховували створити національне підґрунтя для своєї політики, сформуванню позитивний образ радянської влади як усередині країни, так і за її межами.

Складовими коренізації, за рішеннями XII з'їзду РКП(б), стали:

- ▶ підготовка, виховання та висування керівних кадрів корінної національності;
- ▶ урахування національних чинників під час формування партійно-державного апарату;
- ▶ організація мережі навчальних і виховних закладів, закладів культури, преси, книговидавничої справи мовами корінних національностей;
- ▶ вивчення національної історії, відродження та розвиток національних традицій і культури.

Українізація — форма здійснення більшовицької політики коренізації в УСРР (УРСР) у 1923—1938 рр.

В УСРР суттю політики українізації як форми здійснення коренізації радянської влади серед населення стало передусім опанування й поширення

на державному рівні української мови. Проте українізація здійснювалася в певних, дозволених центром межах.

Зацікавленість влади в розгортанні українізації сприяла певним досягненням у її здійсненні.

▶ У 1930 р. кількість шкіл з українською мовою навчання становила 85 %. На українську мову було переведено 75 % діловодства державних установ, українською мовою видавалося 90 % газет і більше половини книжок і журналів. Кількість українців серед службовців державного апарату зросла з 35 до 54 %.

▶ Українізація сприяла залученню до радянського культурного будівництва української інтелігенції. З еміграції повернулися деякі відомі діячі, зокрема М. Грушевський та інші.

▶ Відбувся бурхливий розвиток української культури: видавалося понад 20 літературно-художніх альманахів, 55 журналів, виникли численні літературно-художні об'єднання, працювало 45 професійних театрів.

Політика коренізації в УСРР сприяла також позитивним зрушенням у ставленні влади до національних меншин. Так, у жовтні 1924 р. у складі УСРР було утворено Молдавську автономну республіку. З'явилися також 13 національних районів і близько 100 містечкових національних рад. Виникли сотні шкіл із польською, єврейською, німецькою, болгарською, татарською та іншими мовами навчання.

Частина керівництва й населення почала сприймати українізацію не як перетворення українства на титульний етнос, а як формування справжньої української нації і власної держави. Поступово політика українізації почала виходити за дозволені центром межі, адже вона сприяла зростанню національної свідомості українства, стимулювала націонал-комуністичні настрої. Прибічники національного комунізму вважали, що не можна нав'язувати всім народам російський шлях до комунізму, що кожен народ, зокрема й український, має йти до комунізму своїм шляхом, пристосовуючи його до національних умов. Основними ідеологами українського національного комунізму були письменник Микола Хвильовий, нарком освіти з 1924 до 1926 р. О. Шумський, економіст М. Волобуєв.

Такий розвиток подій не відповідав планам більшовиків. Із початку 1930-х рр. розпочалося згортання українізації. Проти української інтелігенції та інших прошарків суспільства ширилася хвиля репресій (найбільш масштабним став показовий судовий процес у справі «Спілки визволення України»), що перетворилися на геноцид українського народу під час Голодомору 1932—1933 рр. Постановою ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та в Західній області»

від 14 грудня 1932 р. кампанія українізації була припинена всюди за межами України. Радянська влада повернулася до русифікаторської політики, активних учасників українізації було репресовано.

Проте влада не поспішала відмовлятися від показної українізації. У 1934 р. республіканські органи влади з Харкова було переведено до національної столиці українського народу — Києва. У 1936 р. в системі Академії наук УРСР були створені підкреслено українознавчі інститути: історії України, історії українського фольклору, української літератури.

i

Остаточну політику коренізації в Україні було згорнуто в 1938 р. Саме цим роком датовано постанову РНК УРСР про обов'язкове викладання російської мови в усіх неросійських школах, що сприяло русифікації населення України, і постанову Політбюро ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР у звичайні райони та сільради», що зумовила ліквідацію національних адміністративно-територіальних утворень на території республіки. Цього ж року ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про реорганізацію національних шкіл в Україні», у якій створення навчальних закладів національних меншин кваліфікувалося як «насадження особливих національних шкіл — осередків «буржуазно-націоналістичного впливу на дітей».

3 Молдавська АСРР. На Лівобережжі Дністра в межах УСРР жила велика частина молдавського населення. Більшість його була зосереджена в Бессарабії, що увійшла до складу Румунії. Партиїно-державне керівництво СРСР, спираючись переважно на міркування міжнародного престижу та прагнучи довести, що в СРСР молдавське населення не зазнає денационалізації, вирішило створити у складі УРСР Молдавську автономну республіку. **12 жовтня 1924 р.** III сесія ВУЦВК прийняла постанову про утворення **Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки (МАСРР)**, до якої було включено ряд районів Подільської та Одеської губерній, де переважало українське населення. У МАСРР тоді проживало 545,5 тис. осіб. Молдаван налічувалося 30,1 %, українців — 48,5 %, росіян — 8,5 %, євреїв — 8,5 %, представників інших національностей — 4,4 %. У зазначених вище межах МАСРР перебувала у складі УСРР до кінця червня 1940 р., після чого Бессарабію було приєднано до СРСР й утворено союзну Молдавську РСР.

i

4 Утворення Кримської АСРР у складі РСФФР. Під час боротьби за владу більшовики в Криму, як вам уже відомо, двічі створювали радянські республіки — у березні 1918 та квітні 1919 р.

Після розгрому П. Врангеля наприкінці 1920 — на початку 1921 р. на півострові упродовж кількох місяців не існувало ані

дієздатних державних структур, ані впливових партійних організацій, за винятком кримськотатарських. Тут діяв Кримський ревком на чолі з **Белою Куном**, який відзначився кривавим «червоним терором». Зовнішньополітичні (національна революція в Туреччині) і внутрішньополітичні події вимагали впорядкування статусу й належності Криму. У січні 1921 р. було ухвалено рішення про створення в Криму автономії. Було проведено перепис населення півострова, встановлено його кількість (720,5 тис. осіб) та національний склад: 50 % — росіяни (унаслідок численних фальсифікацій у цю графу об'єднали представників російської, української і білоруської націй), 25,9 % — татари (унаслідок численних фальсифікацій у цю графу об'єднали кримських татар, турків і представників ромської громади), решта — інші національності (болгари, вірмени, греки, караїми, кримчаки, німці тощо).

Автономію передбачалося створити як «Радянську соціалістичну інтернаціональну республіку в межах Кримського півострова» і пропонувалося «поставити на перше місце роботу татар і по можливості татаризувати апарати наросвіти, земвідділу, оздороввідділу, відділу управління і президії керівних органів».

Автономна Кримська Соціалістична Радянська Республіка була утворена **18 жовтня 1921 р.** як частина РСФРР. У постанові було чітко зазначено, що військово-морські справи, шляхи сполучення, закордонні відносини, зовнішня торгівля й курорти залишаються у віданні центральних органів РСФРР. Автономність у діях забезпечували наркомати внутрішніх справ, юстиції, освіти, охорони здоров'я, соцзабезпечення, землеробства і комунального господарства.

Утворення Кримської АСРР у складі РСФРР було проголошене на установчому з'їзді в Сімферополі 7—11 листопада 1921 р. З'їзд затвердив конституцію автономії та обрав ЦВК рад (КримЦВК) та голову РНК. Серед 50 членів КримЦВК було 15 представників татарського народу.

У Конституції республіки було затверджено положення про фінансову квоту для кримських татар в органах влади та про дві (російську та кримськотатарську) державні мови. При Кримському губкомі РКП(б) почало працювати Мусульманське бюро; чотири кримські татари-комуністи увійшли до уряду. Ці заходи були подані як «відшкодування за образи, за тривалу насильницьку політику царського режиму» щодо корінного населення Криму.

Автономію створювали як територіальну. Керівна партія насамперед прагнула створити передумови для порозуміння з кримськотатарським національним рухом, що на практиці означало б його нейтралізацію.

5 Релігійне життя в УСРР. Компартійно-радянське керівництво неодноразово заявляло, що релігія й комуністична ідеологія несумісні. Унаслідок цього антирелігійна робота була одним із важливих напрямків діяльності радянської влади.

Православна церква в Україні була єдиною значною легальною організацією, діяльність якої не вписувалася в межі ідеології більшовиків. У 1920-ті рр. тиск держави на православну церкву посилювався. Більшовики скористалися голодом 1921—1923 рр. як приводом для посилення репресій проти духовенства. Розгорнулася широка кампанія вилучення із храмів і культових споруд коштовностей для закупівлі зерна за кордоном. Віруючі та духовенство в більшості випадків погоджувалися пожертвувати частину скарбів у фонд голодуючих. Проте вони відмовлялися передати державі культові предмети, твори мистецтва, що були потрібні безпосередньо для богослужіння. Конфлікти між духовенством і чиновниками супроводжувалися арештами й часто розстрілами священників і віруючих.

Крім пограбування, влада вирішила внести розкол у церковну організацію. Для цього було використано прагнення українства відновити власну православну церкву. У жовтні 1921 р. за дозволом влади відбувся собор, скликаний Всеукраїнською православною церковною радою (ВПЦР). Він проголосив створення окремої від Російської православної церкви (РПЦ) **Української автокефальної православної церкви (УАПЦ)**. Її першим митрополитом був обраний **Василь Липківський** — лідер українського церковного руху, педагог, історик, яскравий проповідник. Нова церква здобула визнання віруючих. Усі служби в УАПЦ велися зрозумілою їм українською мовою.

Управління церковним життям здійснювалося на демократичних засадах за участю віруючих. У 1924 р. УАПЦ мала 30 єпископів, 1,5 тис. священників і понад 1 тис. парафій. Проте більшість віруючих православних українців залишалася у складі РПЦ.

Уже на початку своєї діяльності УАПЦ зазнавала утисків, а з 1926 р. влада розпочала кампанію проти неї. Митрополіта неодноразово заарештовували. У січні 1928 р. було введено в дію Адміністративний кодекс УСРР, який, зокрема, містив розділ «Правила про культу». Ставлення до релігії та церкви з боку влади стало нетерпимим. У 1930 р. УАПЦ розпустили, митрополита В. Липківського й більшість вищих священнослужителів звинуватили в пропаганді українського націоналізму. Одно-

Зняття дзвонів із храмів.
Луганськ, 1929 р.

часно з наступом на УАПЦ влада продовжувала знищувати храми й насаджувати атеїстичний світогляд серед молоді через систему освіти.

Висновки. Для утвердження своєї влади в багатонаціональній країні більшовики створили ієрархію «титульних народів», що створювало уявлення про національне визволення й задоволення національних потреб кожного народу.

► Політика коренізації, започаткована в 1923 р., сприяла залученню представників корінного населення радянських республік та автономій до місцевого керівництва та наданню офіційного (а інколи й панівного) статусу їхнім національним мовам. В УСРР політику коренізації проводили у формі українізації. Її було припинено в 1938 р.

► Одним із проявів більшовицької національної політики стало створення автономних республік. У 1921 р. у складі РСФРР виникла Кримська АСРР, а в 1924 р. було створено Молдавську АСРР.

► У 1921—1930 рр. в Україні існувала Українська автокефальна православна церква. Проте її існування, як і інших церков, для компартійно-радянського режиму, що допускав існування лише однієї панівної ідеології, було непотрібне. Усі церковні громади зазнавали обмежень, пов'язаних із насадженням владою атеїзму.

Запитання та завдання

1. Який народ називають «титульним»? 2. Коли було проголошено курс на коренізацію? 3. Що таке українізація? 4. У якому році були створені Кримська АСРР і Молдавська АСРР? 5. Із якою метою влада дала дозвіл на створення УАПЦ? Кого було обрано першим митрополитом УАПЦ?
6. Назвіть позитивні й негативні наслідки проголошення більшовиками українців титульним народом в УСРР. 7. Охарактеризуйте причини, форми здійснення та зміст політики коренізації в УСРР. 8. Чи досягла коренізація (українізація) своєї мети? 9. Із якою метою більшовики створили Молдавську АСРР? 10. Які чинники вплинули на створення Кримської АСРР? 11. Які явища були притаманні релігійному життю України в 1920-ті рр.?
12. Складіть схему ієрархії титульних народів у СРСР та УСРР. 13. Складіть перелік здобутків політики українізації для розвитку українського народу. 14. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть питання: чи забезпечувала більшовицька національна політика та українізація національне звільнення українців?
15. Історик С. Кульчицький про Кримську АСРР зазначав: «Ленінський Раднарком спочатку створював автономії обох типів (територіальні та національні), але із часом залишилися тільки національні. Кримська АСРР стала унікальним автономним утворенням, яке й надалі зберігало територіальний характер. Разом із тим, заграваючи з кемалістською Туреччиною, Кремль висував на провідні посади в цій республіці здебільшого людей кримськотатарського походження. Склалося оманливе

враження про те, що Кримська автономія була, як і всі, національною, тобто кримськотатарською». Яка, на думку вченого, була створена автономія в Криму? Чому на провідні посади призначали представників кримськотатарського народу?

§ 23. Форсована індустріалізація

- 1. Коли було запроваджено неп? 2. Які методи були характерні для політики «воєнного комунізму»?

1 **Курс на індустріалізацію. Початок першої п'ятирічки.** Після зміцнення своєї влади більшовики розпочали докорінну перебудову країни, яка отримала назву «радянська модернізація», або «сталінська модернізація». Модернізація була об'єктивною необхідністю, адже СРСР значно відставав від провідних країн Заходу. Основними складовими сталінської модернізації СРСР і, зокрема, України стали: форсована індустріалізація, колективізація, більшовицька «культурна революція», які впроваджувалися на тлі становлення тоталітарної системи й масових репресій.

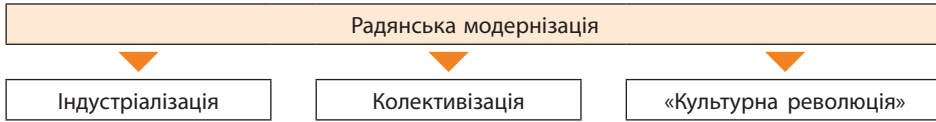
Згідно з марксистсько-ленінською теорією, індустріалізація була ключовою в соціалістичному будівництві. Індустріалізація мала забезпечити: 1) відносну економічну незалежність соціалістичної держави від капіталістичних держав; 2) створення могутньої армії і військового потенціалу держави; 3) зміну соціального складу населення на користь робітництва. Таким чином, індустріалізація в СРСР була за своїм змістом імпортозамінною і мала забезпечити наздоганяючий розвиток.

У грудні 1925 р. відбувся XIV з'їзд ВКП(б), який проголосив **курс на індустріалізацію СРСР**. Наступний, XV з'їзд, який провели в 1927 р., визнав пріоритет державного плану над ринком, що означало згортання непу і знищення товарно-грошових відносин. На думку Й. Сталіна, плани повинні були мати не прогнозуючий, а директивний характер, тобто бути обов'язковими для виконання.

На основі рішень XV з'їзду ВКП(б) було розроблено два варіанти плану: відправний (мінімальний), який передбачав економічне зростання 16—18 % на рік, і оптимальний (максимальний) — 20—22 %. Близько 78 % всіх капіталовкладень спрямовувалося у промисловість групи «А». Валове виробництво цих галузей мало збільшитися у 3 рази. Країна з аграрно-індустріальної мала перетворитися на індустріально-аграрну.

Реалізація **першого п'ятирічного плану 1928/29—1932/33 рр.** почалася 1 жовтня 1928 р. Перший рік п'ятирічки був сповнений трудовим ентузіазмом населення, яке сподівалося на краще майбутнє, що обіцяли керівники партії. Щоб стимулювати продуктивність праці, було запро-

Радянська модернізація України

ваджено **соціалістичне змагання** між підприємствами, партія закликала до трудової свідомості, виробничої дисципліни і раціоналізаторства.

Відносно успішне виконання планів першого року п'ятирічки дало підстави Й. Сталіну почати змінювати плани в бік їхнього збільшення. Темпи зростання мали становити вже 37,7 % на рік.

У грудні 1929 р. на з'їзді ударників було висунуто гасло: «П'ятирічку за чотири роки!». Обгрунтовуючи це гасло, Й. Сталін заявив: «Затримати темп — це значить відстати. А тих, хто відстає, б'ють. Однак ми не хочемо бути битими... Ми відстали від передових країн на 50—100 років. Ми мусимо пробігти цю відстань у десять років. Або ми зробимо це, або нас зімнуть».

На основі показників першого п'ятирічного плану були розроблені плани економічного розвитку України. Для України встановлювалися напружені темпи зростання важкого машинобудування, хімічної промисловості, видобутку електроенергії. Фактично закріплювалася структура господарства, яка існувала на початку ХХ ст., розрахована не на впровадження нових технологій, а на використання енергетичних і сировинних ресурсів.

На тлі світової економічної кризи 1929—1933 рр. виникало враження, що в СРСР відбувається швидкий економічний розвиток. Це породжувало в більшовицьких лідерів бажання ще більше напружити сили народу і здійснити великий стрибок у соціалізм. Така надіндустріалізація не підкріплювалася реальними можливостями. Окремі галузі економіки розвивалися з випередженням, інші відставали. Унаслідок цього на новобудовах не вистачало коштів, кваліфікованих кадрів, устаткування. Щоб створити ілюзію успіху, із 1500 підприємств (в Україні було 400), які передбачалося збудувати, виділили 50—60 важливіших, які забезпечували всім необхідним. Увагу всієї країни було зосереджено на 14 з них: в Україні мали бути збудовані «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азов-

Соціалістичне змагання — форма трудового ентузіазму робітництва, намагання перевершити, перемогти когось у чому-небудь, домагаючись кращих, ніж в інших, результатів (показників). Партійне керівництво в СРСР та інших соціалістичних державах застосовувало соціалістичне змагання як обов'язкову форму праці, заохочуючи зазвичай моральними стимулами.

Початок будівництва Дніпрогесу

Будівництво домни на Криворіжсталі

сталь», Дніпрогес, «Дніпроалюмінійбуд», «Краммашбуд», Харківський тракторний завод тощо.

2 Джерела та труднощі індустріалізації. Для виконання грандіозних планів індустріалізації були потрібні величезні людські й матеріальні ресурси. У 1931 р. радянські закупки становили 30 % світового експорту машин та устаткування, 1932 р. — майже 50 %. Крім того, до СРСР запрошували на роботу з високою оплатою іноземних інженерів і кваліфікованих робітників. Лише зі США приїхало 200 тис. осіб.

Також за короткий строк було ліквідовано безробіття. У 1930 р. закрилася остання біржа праці. Проводилися трудові мобілізації на селі.

Для покриття матеріальних витрат першої п'ятирічки в першу чергу використовувалися внутрішні, а не зовнішні ресурси, як-от:

- ▶ доходи державного сектору економіки;
- ▶ доходи від державної монополії на зовнішню торгівлю, збільшення експорту сировини і сільськогосподарської продукції за кордон (навіть у роки Голодомору 1932—1933 рр. СРСР вивозив зерно за кордон);
- ▶ «ножиці цін» між промисловою і сільськогосподарською продукцією;
- ▶ націоналізація промисловості, ліквідація приватного сектору економіки (згорання непу);
- ▶ скасування конвертації червінців, інфляція (у 1926/1927 рр. у грошовому обігу було 1,3—1,4 млрд карбованців; у 1933 р. — 8,4 млрд карбованців; у 1937 р. — 11,2 млрд карбованців);
- ▶ трудовий ентузіазм, соціалістичне змагання;
- ▶ збільшення норм виробітку без зміни зарплат;
- ▶ подовження робочого дня за офіційно проголошеного 8-годинного;
- ▶ колективізація села, розкуркулення;
- ▶ праця в'язнів сталінських виправно-трудових таборів;

- ▶ примусові державні позики (у робітників в обмін на облигації, лотереї забирали частину заробітку);
- ▶ продаж за кордон національно-культурних цінностей;
- ▶ збільшення прямих і непрямих податків;
- ▶ підвищення цін на вино-горілчані напої («п'яні гроші»);
- ▶ встановлення жорсткого режиму економії;
- ▶ вилучення в населення золота, срібла, коштовних каменів, валюти через мережу Торгзін (Всесоюзна контора по торгівлі з іноземцями);
- ▶ зниження життєвого рівня населення (у 1928—1929 рр. було запроваджено карткову систему розподілу продуктів і предметів першої необхідності).

Незважаючи на концентрацію і централізацію наявних ресурсів, уже в 1930 р. 40 % об'єктів було «заморожено» через їх нестачу.

З'явилося таке поняття, як «штурмівщина», коли плани капітального будівництва не раз переглядали, але кожен із них мали виконувати.

Будь-які зриви будівництва, виробництва пояснювалися діяльністю «шкідників», із якими Державне політичне управління (ДПУ) розпочало «нещадну боротьбу». Першими жертвами стали керівні та інженерні кадри Донбасу, які протестували проти надвисоких темпів розвитку, що спричиняли тяжкі аварії з людськими жертвами. У 1928 р. у місті Шахти Ростовської області було проведено **показовий судовий процес**.

У 1928—1931 рр. ДПУ «пересіяло» 1 млн 256 тис. старих спеціалістів, із яких 138 тис. були визнані «шкідниками», а 23 тис. із них були оголошені «ворогами народу» і знищені.

Після завершення Шахтинської справи у вересні 1930 р. було розстріляно 48 керівників харчової промисловості, звинувачених в організації продовольчих труднощів. У листопаді-грудні в Москві відбувся другий показовий судовий процес над членами так званої «Промпартії», яких звинуватили у шкідництві за вказівками «імперіалістичних агентів». Також готувався ще один процес у справі вигаданої каральними органами «Трудової селянської партії». На лаву підсудних мали сісти видатні економісти (М. Кондратьєв, О. Чаянов) та інші представники старої інтелігенції. Процес не відбувся, але всі підсудні загинули в ув'язненні.

Судове засідання під час Шахтинської справи. 1928 р.

Щоб запобігти невдоволенню серед населення, Й. Сталін у 1931 р. заявив, що політика недовіри старим спеціалістам лише шкодить партії.

Однак мети було досягнуто: навіть найменший можливий опір старих спеціалістів вдалося зламати.

У вересні 1932 р. були запроваджені трудові книжки, у яких описували весь трудовий шлях робітника. Безперервна робота на одному місці відкривала доступ до соціальних благ: премії, путівки на відпочинок тощо.

Одночасно зі знищенням старої «буржуазної» інтелігенції розгорнулася широка кампанія з висунання на керівні посади робітників-комуністів (140 тис. робітників стали керівниками) і форсованого формування нової «пролетарської» інтелігенції. При всіх вузах діяли робітничі факультети (робітфаки), які готували до навчання. Кількість студентів на робітфаках зросла з 50 до 285 тис. осіб.

Незважаючи на вжиті заходи, трудова дисципліна, кваліфікація робітників і управлінців (50 % директорів були висунуті на ці посади з робітництва, 89 % мали лише початкову освіту) залишалися низькими.

У 1933 р. розгорнулася нова боротьба на виробництві, тепер із **саботажництвом** — невиконанням планових показників. Поряд із репресивними методами активно застосовували ідеологічну обробку і моральні стимули (нагороди, похвали). Усе це дало змогу здійснити грандіозні плани за відносно мінімальних фінансових витрат.

Щоб довести тріумф першої п'ятирічки, Й. Сталін маніпулював статистичними показниками. Зростання промислової продукції подавали не в конкретному обчисленні, а в карбованцях. Отже, досить було встановити великі ціни на нову продукцію, і валові показники різко зростали. Це дало змогу оголосити про виконання першої п'ятирічки за 4 роки і 3 місяці. Щорічний приріст промислової продукції в середньому становив близько 16 %, тобто менше, ніж було заплановано. Однак і це були небачені результати.

i

3 Друга п'ятирічка. Стахановський рух. У 1933 р. було оголошено про дострокове виконання першої п'ятирічки. Цей рік стали вважати першим у **другій п'ятирічці (1933—1937 рр.)**. На нову п'ятирічку були заплановані менш напружені плани темпів зростання — 16,5 % на рік. Передбачалося збудувати 4,5 тис. підприємств, із яких 1 тис. припадала на Україну. Це дещо згладило диспропорцію в господарстві. Гасло «Техніка вирішує все!» було замінено на «Кадри вирішують усе!».

Із другої половини 1935 р. було скасовано всі обмеження в заробітку. Запроваджувався принцип: скільки виробив, стільки і заробив. Скасування карткової системи розподілу дало змогу витратити зароблені кошти для покращення життєвого рівня. Ці нові зміни призвели до появи явища, яке отримало назву **стахановський рух**.

У ніч на 31 серпня 1935 р. вибійник кадівської шахти «Центральна-Ірміно» **Олексій Стаханов** протягом зміни видобув 102 т вугілля (норма — 7 т). Весь видобуток приписали О. Стаханову, не врахувавши роботи кріпильників, які йому допомагали. Стахановський рух дав поштовх до поліпшення виробничих показників. На шахтах розпочалося змагання вибійників за встановлення абсолютного рекорду. У лютому 1937 р. гірник М. Ізотов нарубав відбійним молотком із допомогою 12 кріпильників 607 т вугілля.

Заробіток стахановців складав від 700 до 2000 карбованців на місяць (у середньому робітник отримував 150—200 карбованців). Їм також у першу чергу надавали місця в будинках відпочинку, їх нагороджували орденами і медалями, запрошували на свята й урочисті засідання, обирали депутатами рад тощо.

Невдовзі керівна партійна верхівка почала використовувати почин О. Стаханова для роздмухування рекордоманії. Рекорди стахановців були підставою для підвищення норм виробітку та планових завдань на 15—20 %. Це призводило до перенапруження виробничого процесу й неминучих зривів, які розглядалися як саботаж або шкідництво. Звинувачувані потрапляли до рук каральних органів.

Виступ стахановки.
Художниця Л. Ждановська, 1940 р.

? Що вказує на пропагандистський характер картини?

Друга п'ятирічка також позначилася значним будівництвом. В Україні стали до ладу гіганти металургійної промисловості — Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь, а також Новокраматорський завод важкого машинобудування — один із найбільших у Європі.

4

Особливості та підсумки індустріалізації. Індустріалізації в Україні були притаманні ті самі тенденції, що й загалом у Союзі. Проте вона мала свої особливості.

Незважаючи на те, що жодна з перших довоєнних п'ятирічок не була виконана в повному обсязі, усе ж індустріалізація вивела Україну на якісно новий рівень промислового розвитку, докорінно змінивши структуру господарства: зростає частка промисловості порівняно із часткою сільського господарства в загальному обсязі валової продукції республіки; у валовій продукції промисловості дедалі більше виробляли засоби виробництва; дрібну промисловість (кустарно-ремісничі підприємства,

i

Молоді кадри Донбасу.
Художниця П. Депутатова

окремі товаровиробники) було витіснено великою індустрією.

Модернізація промисловості дала змогу Україні випередити за формальними показниками валового виробництва кілька західноєвропейських країн. Індустріалізація сприяла посиленню процесу урбанізації. Наслідком швидкої урбанізації стала певна українізація міст.

Водночас форсована індустріалізація стимулювала негативні тенденції в господарстві України. Домінуюче становище промисловості групи «А» (виробництво засобів виробництва) порівняно з групою «Б» (виробництво предметів споживання)

в умовах фактичної ліквідації ринкових зв'язків вело до відриву підприємств групи «А» від кінцевого споживача. Крім того, відчувався дефіцит споживчих товарів.

Промисловий потенціал України формувався диспропорційно: посилювалися й розширювалися традиційно індустріальні райони — Донбас і Придніпров'я, а промисловість густо заселеного Правобережжя помітно відставала в темпах розвитку.

Протягом перших п'ятирічок остаточно було зламано механізм саморегуляції економіки. Наростання централізації економічного життя призвело до формування командно-адміністративної системи. Робітничий клас відчужувався від засобів виробництва, знижувався життєвий рівень народу.

i

! **Висновки.** Процес індустріалізації в Україні, збігаючись із загальносоюзними тенденціями, мав і свої особливості: інвестування в промисловість республіки, особливо в початковий період індустріалізації, значної частини коштів; побудова в Україні в роки перших п'ятирічок більшості запланованих промислових об'єктів; нерівномірність процесу модернізації промислового потенціалу республіки; поява в республіканському промисловому комплексі нових галузей, витіснення приватного сектору.

▶ У результаті індустріалізації в Україні відбулося зростання підприємств важкої промисловості (майже в 11 разів); Україна за рівнем розвитку стала індустріально-аграрною країною.

▶ У той же час форсована індустріалізація підірвала розвиток сільсько-го господарства, легкої і харчової промисловості; призвела до нераціональ-

ного й нерівномірного розміщення продуктивних сил, посилення централізації управління промисловістю та ігнорування економічних механізмів розвитку економіки, а також зниження життєвого рівня населення.

Запитання та завдання

1. Що таке індустріалізація? Коли було схвалено рішення про її здійснення? 2. Які темпи розвитку були передбачені першим п'ятирічним планом? 3. Скільки промислових підприємств передбачалося збудувати в УСРР у роки першої та другої п'ятирічок? 4. Які джерела індустріалізації були головними: внутрішні чи зовнішні? 5. Коли було започатковано стахановський рух?
6. Якою була мета індустріалізації? 7. Якими були причини і результати здійснення надіндустріалізації? 8. Що стало головним джерелом індустріалізації? 9. Чому більшість промислових об'єктів у роки першої п'ятирічки були збудовані в УСРР? 10. Як вплинула індустріалізація на соціальний розвиток УСРР?
11. Складіть перелік джерел індустріалізації в порядку їх важливості. 12. Визначте особливості індустріалізації в УСРР. 13. Складіть таблицю «Позитивні й негативні наслідки індустріалізації». 14. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть питання: які наслідки мали зміни у структурі промисловості України, що відбулися в 1930-ті рр., для подальшого розвитку економіки країни? 15. Що спільного й відмінного в процесі індустріалізації СРСР та інших країн?

§ 24—25. Насильницька колективізація та опір їй населення. Голодомор 1932—1933 рр.

1. Коли вперше більшовики намагалися створити колективні господарства в Україні? 2. Якою була державна політика щодо сільського господарства в роки непу?

1 **Курс на суцільну колективізацію.** Перед радянським керівництвом, що взяло курс на модернізацію промисловості, одразу постало три проблеми: нестача коштів, сировини і робочих рук. Отримати все це за відсутності зовнішніх джерел (кредитів, технологій) можна було лише від селянства, що становило більшість населення. Однак селянин-власник був незручною і небажаною фігурою для партійно-державного апарату. Маючи певний мінімум засобів виробництва, він мало залежав від державних структур.

Сталінський план колективізації — це не лише зручний засіб забезпечити населення міст та армії продовольством, а промисловість — сировиною і робочою силою, але й шлях до повного одержавлення економіки.

Суцільна колективізація — політика насильницького перетворення сільського господарства наприкінці 1920-х — у 1930-х рр. на основі розкуркулювання і суцільного насадження колективних форм господарства (колгосп) з усуспільненням значної частини селянської власності.

Колгосп (колективне господарство) — форма колективного ведення господарства, що набула поширення в СРСР після проведення колективізації. Під час утворення колгоспу усуспільнювалися земля, інвентар, робоча худоба, у власності селянства залишалися лише присадибна ділянка, птиця, дрібна худоба, корови. Однак за радянських часів селянство фактично втратило будь-які права власності на усуспільнене майно.

Радгосп — державне сільськогосподарське підприємство.

Перший п'ятирічний план передбачав, що в Україні в колгоспи буде об'єднано 30 % селянських господарств. Однак уже в листопаді 1929 р. на пленумі ЦК ВКП(б) було прийнято рішення про **суцільну прискорену колективізацію**. Резолюція пленуму «Про сільське господарство України і про роботу на селі» передбачала в Україні найвищі темпи колективізації з усіх союзних республік, яку слід завершити восени 1931 — навесні 1932 р. Розуміючи, що такі темпи колективізації можливі ли-

ше через примус, на село було направлено «двадцятип'ятитисячників» — робітників-комуністів великих промислових підприємств, комсомольців, молодших командирів Червоної армії.

Наслідком таких заходів став опір селянства. У ряді місць спалахнули повстання. Їх учасниками були майже 1 млн селян. Найбільшим було **Павлоградське повстання**. Ці повстання довелося придушувати регулярними частинами Червоної армії із застосуванням артилерії. Проте вони не вщухали до 1932 р. Україна стала головним центром опору колективізації.

Селяни стали масово продавати або забивати худобу, нищити інвентар. Протягом 1928—1932 рр. поголів'я худоби в Україні скоротився наполовину. У результаті опору селянства суцільна колективізація в УСРР була зірвана.

Й. Сталін вирішив відступити. У своїй статті «Запаморочення від успіхів» він публічно назвав факти, коли колгоспникам не залишали присадибної ділянки, «перегином» і відповідальність за це поклав на місцеву владу. 14 березня 1930 р. було опубліковано постанову ЦК ВКП(б) «Про боротьбу з викривленнями партійної лінії в колгоспному русі». Місцевим партійним організаціям пропонувалося відмовитися від адміністративного тиску на селянство під час утворення колгоспів. Було надруковано Примірний статут сільськогосподарської артілі, який давав колгоспникам право мати корову, дрібну худобу, присадибну ділянку. Ситуацію вдалося стабілізувати. Почався масовий вихід із колгоспів. Однак уже з наступного року суцільна колективізація розгорнулася з новою силою.

i

2 **Ліквідація куркульства як класу.** Важливим елементом колективізації було так зване **розкуркулення**, а фактично — розселяннювання села. Куркулями на той час називали заможних селян. Офіційна ідеологія

зображувала їх лютими ворогами радянської влади, жорстокими експлуаторами. Насправді лише невелика частка заможних селян використовувала найману працю. До того ж куркуль кінця 1920-х рр. — це селянин, який воював за радянську владу і вірив у більшовицьке гасло «Земля — селянам!». Як правило, основою добробуту таких селян були праця всіх членів родини, ощадливість, хазяйновитість.

Із 1927—1928 рр. до заможного селянства почали застосовувати політику обмеження — збільшували податки, обмежували оренду землі, забороняли використовувати найману працю, купувати машини, інвентар. У грудні 1929 р. Й. Сталін визначив нове стратегічне завдання — перехід від політики обмеження до політики ліквідації куркульства як класу. Наприкінці січня 1930 р. була оприлюднена постанова ЦК ВКП(б) «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Почалися масові репресії проти заможного селянства та всіх, хто не бажав вступати в колгоспи, до яких застосовували термін «підкуркульники». В Україні за роки суцільної колективізації було експропрійовано близько 300 тис. селянських господарств (разом із сім'ями — 1,2—1,4 млн осіб, із них 860 тис. виселили на Північ і до Сибіру). Фактично ж розпалося майже вдвічі більше господарств, значна їх частка — з ініціативи самих селян. Вони вимушено розпродавали майно й виїздили на новобудови в міста, зокрема за межі України.

Куркуль (куркульство) — поширена назва заможного селянства в Україні. Ярлик, який радянська влада навішувала противникам створення колгоспів.

Розкуркулення — кампанія експропріації селянських господарств у 1930-ті рр., складова частина насильницької колективізації. Формально була спрямована проти найзаможніших селян, на практиці вилилась у репресії проти значної кількості середняків, які в Україні становили 2/3 селянства.

Експропріація — примусове вилучення незаконно отриманого майна.

3 **Створення машинно-тракторних станцій.** На думку влади, щоб отримати максимальний врожай із колгоспів, працю в громадському господарстві потрібно було механізувати. Із цією метою розпочалося створення державних **машинно-тракторних станцій (МТС)**. Перша МТС була створена в 1928 р. у радгоспі ім. Т. Шевченка Березівського району Одеської області. Наприкінці 1932 р. вже діяло 592 МТС, які мали у своєму розпорядженні 25,6 тис. тракторів і значну кількість іншої сільськогосподарської техніки. У зоні їхньої дії перебувала майже половина колгоспів, вони обслуговували 77 % колгоспного масиву орних земель.

Однак це були формальні показники. У першій п'ятирічці більшість МТС лише формувала трудові колективи, опановувала техніку, навчала кадри тощо. Підготовка механізаторів здійснювалася безпосередньо на

i

Розкуркулена сім'я біля свого будинку в селі Вдале Донецької області. 1930-ті рр.

Демонстрація переваг тракторів для розвитку сільського господарства. 1930-ті рр.

виробництві, що призводило до постійних аварій. Тому на селі продовжувала переважати ручна праця, гужовий транспорт і традиційна агротехніка.

У той самий час МТС виконали інше завдання — посилили вплив держави на село, зробили його залежним від держави.

4 Криза сільськогосподарського виробництва. Восени 1930 р. розпочався новий етап насильницької колективізації. Загроза розкуркулення та штучний податковий тиск на одноосібні господарства створювали ситуацію, у якій більшість селян вважали за краще об'єднуватися в колгоспи. До кінця 1932 р. у республіці було колективізовано майже 70 % селянських господарств, понад 80 % посівних площ. За працю в колгоспі селяни не отримували майже нічого. Плани хлібозаготівлі перевищували реально зібраний врожай. Тому вироблена продукція в основному залишалася державі. Звісно, що за цих умов селяни здебільшого вдавали, що працюють. Щоб вижити, вони намагалися більше обробляти свою присадибну ділянку. Таке становище призвело до стрімкої деградації товарного сільськогосподарського виробництва, падіння життєвого рівня селянства.

Замість того щоб відмовитися від спотворених виробничих відносин, які змушували колгоспників не працювати або приховувати від держави вироблену ними продукцію, Й. Сталін вдався до репресій.

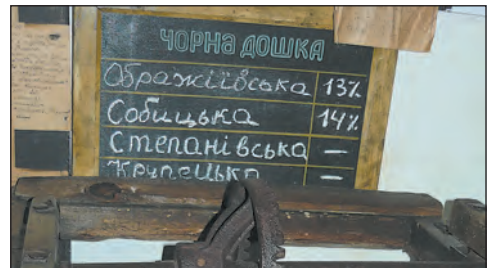
У першій половині 1932 р. через надмірну хлібозаготівлю в багатьох районах України спалахнув справжній голод із загибеллю десятків тисяч людей.

5 Голодомор 1932—1933 рр. У багатьох районах кампанію із сівби й збору врожаю в 1932 р. було фактично зірвано. Із червня до жовтня 1932 р. у колгоспів та одноосібників було відібрано 132 млн пудів хліба (половину плану). 7 серпня 1932 р. ВУЦВК і РНК СРСР

прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Згідно з нею розкрадання майна колгоспів прирівнювалося до розкрадання державного майна й каралося розстрілом, а за «пом'якшуючих обставин» — позбавленням волі на строк щонайменше десять років. За жменю зерна, принесеного з поля, селянин отримував повний строк у концтаборі. За рік дії постанови було засуджено 54 тис. осіб, із них 2 тис. — до вищої міри покарання. У народі цю постанову прозвали «законом про п'ять колосків». Також у листопаді 1932 р. РНК УСРР ухвалила застосувати судові репресії щодо одноосібників за нездачу хліба.

Із метою «виправлення» ситуації із хлібозаготівлею восени 1932 р. в Україну було направлено надзвичайну хлібозаготівельну комісію на чолі з головою РНК СРСР В. Молотовим. Ця комісія викачала із села весь хліб у рахунок хлібозаготівель (додатково до 132 млн пудів було вилучено ще 104,6 млн), але план так і не було виконано (261 млн пудів). Наприкінці грудня 1932 р. з'явилася нова директива Й. Сталіна, що в разі невиконання плану хлібозаготівель слід забрати зерно із насінневих фондів. Так у республіці зовсім не залишилося хлібних запасів.

Проте комісія не обмежилася конфіскацією. Для покарання боржників було запроваджено «натуральні штрафи» і занесення районів, сіл, колгоспів на «чорну дошку». Населення 82 районів України відчуло на собі їх руйнівний вплив, а це майже четверта частина адміністративних районів республіки, тобто 5 млн сільського населення. У всіх регіонах України, за винятком прикордонних, розпочалися подвірні обшуки. Комнезами й відряджені на хлібозаготівлі робітники з міст, яких запевняли, що їхні сім'ї голодують через «куркульський саботаж» хлібозаготівель, забирали в людей запаси будь-яких продуктів і все продовольство, яким селяни мали харчуватися до нового врожаю. Конфіскація продовольства оголошувалася покаранням за «куркульський саботаж».

«Чорна дошка» в експозиції Лебединського історико-краєзнавчого музею

«Чорна дошка» — статус села або району на території УСРР, який передбачав застосування владою репресивних заходів. Потрапити на «чорну дошку» означало припинення торгівлі й постачання продовольства до цієї місцевості, стягнення виданих кредитів, чистку органів влади тощо. Заходи стали одним з інструментів стягування продрозкладки в роки «воєнного комунізму», хлібозаготівельних кампаній 1928—1929 рр., колективізації, політики геноциду щодо українського народу під час Голодомору 1932—1933 рр.

Територію України, а також Кубань, Північний Кавказ, Поволжя, Північний Казахстан охопив голод. Проте лише в Україні та на Кубані застосовували метод «чорних дошок» і було конфісковано все продовольство. Голод в Україні став **Голодомором**. Точну цифру людських втрат від Голодомору 1932—1933 рр. встановити неможливо. Історики визначають масштаби втрат від 4 до 8 млн осіб.

Терор голодом, як і експропріація заможного (і не тільки заможного) селянства під гаслом боротьби з куркульством стали складовими **геноциду** українського народу.

Поряд із голодом Й. Сталін влаштував і розгром КП(б)У. Було змінено вище керівництво. У січні 1933 р. другим секретарем ЦК і секретарем Харківського (столичного) обкому партії став особистий посланець Й. Сталіна — П. Постишев, який очолив кампанію репресій проти комуністів. За 1933 р. з партії було виключено 100 тис. осіб, які були розстріляні або вислані за межі республіки.

Організаторам Голодомору треба було робити вигляд, що його не існує. Газети писали про успіхи сільського господарства. В урядових і партійних документах про голод не згадували. Ця тема не підлягала обговоренню на будь-яких, навіть закритих партійних зборах. Цієї заборони в КПРС дотримувалися до грудня 1987 р. Крім того, вживалися заходи, щоб інформація про голод не потрапила за кордон. Однак до світової громадськості відомості про становище в Україні все ж доходили.

Щоб адміністративно «прив'язати» селян до колгоспів, Й. Сталін запровадив із грудня 1932 р. внутрішні паспорти для жителів міст і новобудов. У цьому документі фіксувалися основні дані про людину, у тому числі її місце проживання. Для всіх, крім військовослужбовців, паспорт ставав основним посвідченням особи. Жителі сільської місцевості, яким паспорти не видавали, уже не могли легально влаштуватися на роботу в місті.

Україна була оточена по периметру своїх кордонів загороджувальними загонами, щоб перешкодити появі голодних селян в інших республіках. Без спеціального дозволу не можна було пересуватися залізницями.

Голодомор — акт геноциду українського народу, ініційований і здійснений керівництвом ВКП(б) способом штучно створеного голоду та репресій. Охопив територію України й Кубані. **Геноцид** (від грец. *genos* — рід, племя і латин. *caedo* — вбивати) — діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи способом позбавлення життя членів такої групи або заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне або часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому через насильницьку передачу дітей з однієї групи в іншу.

Причини Голодомору в Україні:

- ▶ необхідність знищення українського селянства як свідомої національної верстви, яка своїм опором загрожувала імперським інтересам Москви;
- ▶ непомірні для селян хлібозаготівлі. У 1932—1933 рр. вони сягали половини або двох третин зібраного врожаю;
- ▶ хлібний експорт в умовах нестачі продовольчих ресурсів. Припинення такого експорту в 1932—1933 рр. могло б запобігти виникненню голоду. Причому такий крок не був критичним для реалізації планів індустріалізації. Річ у тому, що в цей період упали світові ціни на пшеницю і, відповідно, зменшилися валютні надходження від її експорту. У 1932—1933 рр. вартість експортованого хліба становила лише 369 млн карбованців. Тоді як від експорту лісоматеріалів і нафтопродуктів було отримано майже 1 млрд 570 млн карбованців.
- ▶ конфіскація владою всіх продовольчих запасів;
- ▶ економічні прорахунки, спроба здійснити соціалістичне будівництво військово-комуністичними методами.

У державних резервах Непорушного і Мобілізаційного фондів було нагромаджено досить великі обсяги збіжжя, але цей ресурс не було використано для надання допомоги голодуючій Україні. В обох фондах на 1 січня 1932 р. зберігалось 2,033 млн т збіжжя, а на 1 січня 1933 р. — 3,034 млн т. Цієї кількості зерна вистачило б для забезпечення хлібом (за денної норми 1 кг) до нового врожаю 10 млн осіб у 1932 р. і 15 млн осіб у 1933 р.

Для приховування наслідків Голодомору і подальшого приборкання України в другій половині 1933 р., відповідно до постанов Політбюро ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, було утворено Всесоюзний комітет із переселення. Згідно з його рішеннями, було визначено 42 райони Одеської, Дніпропетровської, Донецької та Харківської областей, куди на місце виморених голодом українців організовано переселяли людей із Росії та Білорусії. Під час першого етапу цієї операції до України протягом кінця 1933 — початку 1934 р. було переселено 20 тис. сімей. Вимерлі українські села були заселені переважно росіянами, білорусами, а також євреями і німцями, хоча в СРСР за межами України проживало кілька мільйонів українців.

28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні», перша стаття якого констатувала факт геноциду українського народу. Така політична та правова оцінка Голодомору 1932—1933 рр. виявилася цілком логічною й послідовною з огляду на те, що УРСР як член ООН із 1945 р.

Національний музей «Меморіал пам'яті жертв Голодомору в Україні» в Києві

ухвалювала Конвенцію 1948 р. про запобігання геноциду та ратифікувала її в 1951 р. Злочин геноциду та покарання за нього зафіксовані у Кримінальному кодексі України (стаття 442). 22 травня 2009 р. Головне слідче управління Служби безпеки України порушило Кримінальну справу №475 за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932—1933 рр., спираючись на міжнародне і національне законодавство, а також здійснивши системне розслідування, вивчення сотень томів справ, опитавши свідків, наукових експертів та провівши десятки слідчих експертиз. Апеляційний суд міста Києва, розглянувши на своєму засіданні 10 січня 2010 р. кримінальну справу №475, констатував факт геноциду в Україні в 1932—1933 рр. Суд також визнав Й. Сталіна, В. Молотова, П. Постишева, Л. Кагановича, В. Чубаря, С. Косіора, М. Хатаєвича винними в організації злочину геноциду проти частини українців, але закриття справу у зв'язку зі смертю цих осіб.

Суд встановив, що Голодомор-геноцид здійснювався через такі репресивні механізми та способи:

- ▶ встановлення для України завищеного плану хлібозаготівель, який неможливо було виконати;
- ▶ занесення за рішенням ЦК КП(б)У обкомів та райкомів партії цілих районів, населених пунктів, колгоспів, сільських рад на так звані «чорні дошки», що означало блокування їх спецзагонами та військами, недопущення виїзду населення за межі цих територій, вилучення всіх продуктів харчування, заборону торгівлі;
- ▶ ізоляція території України спеціальними озброєними загонами, військовими частинами та міліцією, щоб не допустити виїзду за межі республіки населення, яке потерпало від голоду;
- ▶ заборона листування;
- ▶ запровадження «натуральних штрафів», тобто вилучення картоплі, м'яса та інших продуктів харчування;
- ▶ проведення постійних обшуків із метою вилучення зерна, насінневих запасів, майна, одягу, всіх продуктів харчування та готової їжі;
- ▶ посилення репресій, включаючи розстріли осіб, які чинили опір діям влади, тощо;
- ▶ прийняття рішення щодо депортації селянських родин.

Голодомор, окрім очевидних людських втрат та величезного морального удару, завдав непоправної шкоди українському національному життю. Він практично знищив старе українське село з його багатими народними традиціями. Замість нього з'явилося колгоспне село, яке вже ніколи відкрито не повставало проти радянської влади. Було приглушено почуття індивідуалізму, яке було основним для ідентичності українського селянина. Через Голодомор у свідомості селянства на декілька поколінь посилювалися соціальний страх, політична апатія і пасивність. Було перервано тяглість поколінь у розвитку української національної еліти. Голодомор призупинив українізацію міст сходу і півдня України, після нього збільшення кількості міського населення відбувалося в основному за рахунок переселення з Росії. Було згорнуто політику українізації.

i

6 **Продовження комуністичних експериментів на селі.** На об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у січні 1933 р. Й. Сталін заявив, що настав час відмовитися від політики прискорених темпів колективізації, оскільки її завдання виконані. Насправді потрібно було рятувати охоплене кризою сільське господарство. Із цією метою влада намагалася зацікавити колгоспника в результатах своєї праці. Як говорив С. Косіор: «Кожний колгосп знатиме тепер завчасно, скільки і коли він має здати. Чим краще колгосп проведе сівбу, тим більший врожай збере, тим більше хліба в нього залишиться після виконання своїх зобов'язань».

Для втілення в життя цієї стратегії необхідно було створити певний механізм. Його ключовим елементом стали політичні відділи в МТС і радгоспах — надзвичайні партійні органи. Також були ліквідовані комнезами. Політвідділи провели чистку керівних кадрів у сільському господарстві.

Важливою функцією політвідділів було налагодження трудової дисципліни. У 1933 р. вони «вичистили» з українських колгоспів 34 тис. осіб, зарахованих до «куркульських елементів». Запізнення на роботу в перший раз каралося доганою, вдруге — штрафом, втретє — виключенням із колгоспу. Працювати на присадибній ділянці колгоспник міг лише у вільний від роботи в громадському господарстві час. Під особливий контроль політвідділи взяли організацію та облік робіт у колгоспах.

До кінця 1934 р. кризу колгоспного ладу вдалося подолати. Свідченням цього стало зростання виробництва, скасування карткової системи розподілу продовольчих товарів серед міського населення та ліквідація політвідділів МТС.

7 Колгоспи в системі командної економіки. Приборкання селянства й об'єднання його в колгоспи стало лише першим кроком до будовування державної системи управління сільським господарством. Головним елементом у зміцненні колгоспного ладу мали стати державні МТС. За другу п'ятирічку (1933—1937 рр.) кількість МТС в Україні зростає з 592 до 958. Загалом МТС обслуговували до 97 % колгоспів. Застосування машин не тільки дещо полегшувало працю селян, а й створювало можливості для впровадження агротехніки.

Наступним кроком стало визначення статусу і місця колгоспів, що залишалися добровільним об'єднанням селян, яким формально належала власність колгоспів. Таким чином, поряд із державною власністю існувала колгоспна, що не було передбачено комуністичною теорією.

Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників, що відбувся в Москві в лютому 1935 р., затвердив новий статут сільськогосподарської артілі (колгоспу), який узаконив окрему колгоспну власність. У статуті також скасовувалися всілякі обмеження на прийом до колгоспу. Водночас обмежувався розмір присадибної ділянки. Це пояснювалося тим, щоб селяни не віддавали перевагу своєму городу перед працею на громадському полі. Дохід колгоспу, який визначали після виконання державного замовлення, розподілявся серед селян залежно від кількості відпрацьованих ними трудоднів (вихід на роботу і відпрацювання певної норми).

У середині 1937 р. в Україні налічувалося 27 347 колгоспів, які об'єднували 3757 тис. селянських дворів. У колгоспах працювало понад 7 млн осіб. На той час ще залишалось 154 тис. одноосібних дворів, або менше 4 % загальної кількості селянських дворів, на які припадало менше 0,3 % селянських посівів. Суцільна колективізація стала фактом.

Щоб підвищити продуктивність праці, на колгоспи було поширено форму соціалістичного змагання, що створювало матеріальні стимули праці колгоспників.

У 1935 р. бригадир Старобешівської МТС на Донеччині Паша Ангеліна стала ініціатором всесоюзного змагання тракторних бригад. Тоді ж ланкова колгоспу в селі Старосілля (тепер Городищенського району Черкаської області) Марія Демченко взяла на себе зобов'язання виростити по 500 ц цукрових буряків із гектара. У країні розпочалося змагання «п'ятисотенниць».

Так, запровадження матеріальної зацікавленості в господарюванні стало для держави набагато вигіднішим, ніж вилучення всього врощеного врожаю насильницькими методами. Проте фактичне відлучення селянина від землі стало основою подальшої деградації

Марія Демченко

сільського господарства, яке перебувало в хронічній кризі аж до кінця існування СРСР.

Висновки. У процесі колективізації можна виділити кілька етапів:

▶ 1929—1930 рр. — час прискореної колективізації, яка перетворилася на комунізацію; у колгоспи забирали все: інвентар, велику рогату худобу, коней, птицю; ситуація ускладнювалася надмірними зусиллями місцевої влади. У багатьох місцях відбулися антирадянські виступи селян. Селянство почало продавати або забивати худобу, ховати або псувати інвентар. В Україні було знищено до 50 % поголів'я худоби.

▶ 1930 р. — маневр сталінського керівництва з перекладенням відповідальності на місцеві партійні й радянські органи (стаття Й. Сталіна на початку березня 1930 р. «Запаморочення від успіхів», постанова ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 р. «Про боротьбу з викривленнями партійної лінії в колгоспному русі»).

▶ 1931—1933 рр. — новий етап суцільної колективізації, прискорення її темпів в Україні, закінчення у зв'язку з Голодомором (колективізовано 70 % дворів);

▶ 1934—1937 рр. — завершальний етап колективізації. У 1937 р. колгоспи мали 96,1 % посівних площ.

▶ Унаслідок Голодомору було остаточно зламано опір селянства колгоспній системі й суттєво підірвано сили у відстоюванні своїх національних прав. Колгоспний лад став однією з основ командної економіки і тоталітарного режиму.

▶ Колективізація так і не забезпечила здійснення індустріального стрибка, хоча й було заплачено високу ціну (розкуркулення, Голодомор, втрата селянами відчуття господаря, тривала деградація та дезорганізація сільського господарства).

Запитання та завдання

1. Що таке колективізація? 2. Коли та за яких обставин було здійснено перехід до суцільної колективізації? 3. Де була створена перша МТС? 4. Якими були хронологічні межі Голодомору в Україні? 5. Що передбачало занесення села на «чорну дошку»? 6. Коли в Україні було завершено суцільну колективізацію? 7. Чому влада замовчувала про голод в Україні? 8. Із якою метою було запроваджено внутрішні паспорти?

9. Чим суцільна колективізація відрізняється від попередніх періодів соціалістичного реформування села? 10. Чому селянство чинило опір суцільній колективізації? 11. Чому більшовицька влада висунула гасло «ліквідація куркульства як класу»? До яких наслідків призвела така політика? 12. Чи були пов'язані між собою процеси індустріалізації та суцільної колективізації, чи вони просто збіглися в часі?

13. У чому полягала мета створення МТС? **14.** Чому голод початку 1930-х рр. називають Голодомором? **15.** Чому більшовицькі перетворення в сільському господарстві призвели до кризи сільськогосподарського виробництва? У чому вона проявилась?

✦ **16.** Охарактеризуйте передумови, причини, масштаби та наслідки Голодомору 1932—1933 рр. в Україні. **17.** Якими були підсумки та наслідки суцільної колективізації для України? Поясніть свою думку.

★ **18.** Проаналізуйте підсумки та наслідки суцільної колективізації в Україні як для сільського населення, так і для України загалом. Як ви вважаєте, чи відчуваємо ми вплив тогочасних подій сьогодні? Свою думку обґрунтуйте.

§ 26. Масові репресії. Сталінська Конституція

- ▶▶ **1.** Які зміни відбувалися в соціальному житті населення УСРР у період непу?
2. Які риси характеризували політичне життя радянської України в 1920-ті рр.?
3. Що таке політичні репресії? Наведіть приклади їх здійснення радянською владою.

1 **Зміни в соціальному складі населення.** Соціально-економічні та політичні перетворення, які здійснювала радянська влада в 1929—1939 рр., суттєво вплинули на склад населення України. Унаслідок розгортання індустріалізації значно збільшилася кількість промислових робітників — із 1770 тис. у 1926 р. до 4,575 млн осіб у 1939 р. Це становило майже третину у складі населення республіки. Деяко більше половини від загальної кількості робітництва становило українське населення. Змінився також професійний склад робітничого класу. Якщо раніше його більшість становили шахтарі, то в результаті індустріалізації найчисленнішою групою стали робітники підприємств машинобудівної промисловості.

Розгортання індустріалізації сприяло стрімкому зростанню кількості населення міст і містечок України. Кількість міських жителів протягом 1926—1939 рр. збільшилася вдвічі й досягла третини населення. Наслідком цього стало загострення питання про забезпечення житлом.

У складі робітничого класу зростає кількість жінок. На середину 1930-х рр. вона становила 30 % від його загальної кількості. Для радянської влади декларована рівноправність жінок дозволяла залучити додатковий ресурс робочої сили для реалізації завдань індустріалізації. Для самих жінок ця праця була необхідною, оскільки рівень заробітної платні пересічного чоловіка-робітника не дозволяв йому самому утримувати сім'ю.

Основним джерелом поповнення робітників у період реалізації першого п'ятирічного плану стало селянство. Знешлювання українського села

внаслідок голоду 1932—1933 рр. спричинило запровадження владою системи внутрішніх паспортів із фіксацією місця проживання для міських жителів. Це значно обмежило можливості селян перебиратися до міст, рятуючись від колективізації та репресій. У роки другої п'ятирічки робітничий клас поповнювався переважно вихідцями з міського населення.

Задоволення потреб управління радянською державою потребувало значного чиновницько-бюрократичного апарату. Через це кількість службовців у тогочасній Україні стрімко зростала. Так, у 1928 р. їх налічувалося 549 тис., а в 1940 р. стало близько 2 млн осіб.

2 **Формування партійно-бюрократичної номенклатури.** Особливістю соціальної структури населення радянської України стало формування нової керівної верстви — партійно-бюрократичної **номенклатури**. До неї належали так звані «відповідальні працівники» різних рівнів, основним завданням яких було здійснення керівництва певною сферою суспільного життя, народного господарства тощо відповідно до компартійних настанов.

Термін «номенклатура» в радянській дійсності був списком найважливіших посад, кандидатури на які попередньо розглядали й затверджували партійні комітети. Звільнення з посади також відбувалося за згодою партійного комітету. Одночасно термін «номенклатура» поширювався на людей, які обіймали відповідні посади й завдяки цьому перетворювалися на особливу соціальну групу зі своїми інтересами, способом життя, ідеологією тощо. Належність до номенклатури надавала людині, за умови лояльності до режиму, привілеї порівняно з іншими громадянами.

У 1929—1939 рр. життєвий рівень населення республіки під впливом розгортання індустріалізації й колективізації загалом знизився.

Номенклатура — панівна верства радянського суспільства, у складі якої були працівники партійно-державного апарату різних рівнів, яких призначали на посади вищі органи.

3 **Завершення формування тоталітарного режиму. 1929 рік**, за висловом Й. Сталіна, став «**роком великого перелому**». Саме в цей рік у СРСР остаточно склався тоталітарний режим з усіма притаманними йому ознаками.

Державну владу в СРСР фактично здійснювала Комуністична партія (ВКП(б)), в Україні — КП(б)У. Партійні органи повністю контролювали призначення й усунення посадових осіб. Усі відповідальні посади могли обіймати лише члени партії, а кандидатів у депутати Рад могли висувати лише партійні структури. Жоден закон не міг бути схвалений без санкції

i

Культ особи — звеличення ролі однієї людини, приписування їй за життя визначального впливу на хід історичного розвитку.

Політбюро ЦК ВКП(б). Політбюро вирішувало всі питання внутрішньої і зовнішньої політики. Рядові члени партії були остаточно усунуті від прийняття рішень і не могли впливати на зміну вищого керівництва.

Для контролю над суспільством на початку 1930-х рр. остаточно сформувалася система масових організацій. Письменники, художники були об'єднані у творчі спілки, які здійснювали ідеологічний контроль над їхньою творчістю. Решту населення працездатного віку було об'єднано у профспілки, які перебували під партійним контролем і реальний захист прав робітників здійснювати не могли.

Радянський плакат. 1933 р.

Молодь із 14 років була об'єднана в єдину організацію — **Всесоюзний ленінський комуністичний союз молоді (ВЛКСМ)**, який вважався резервом і помічником партії. Молодші школяри вступали спочатку до **жовтенят**, а згодом до **піонерської організації**. Масові організації були створені для жінок, раціоналізаторів, фізкультурників, виборців тощо.

Уся ця система мала єдину офіційну державну ідеологію — **марксизм-ленінізм**. Інші ідеології не допускалися й заборонялися. Із бібліотек були вилучені твори противників та опонентів більшовиків. Для пропаганди марксизму-ленінізму було перебудовано всю систему освіти, засоби масової інформації.

21 грудня 1929 р. Й. Сталіну виповнилося 50 років. До цього часу не було заведено святкувати ювілеї державних і партійних керівників, за винятком В. Леніна. Проте в цей день газета «Правда» була повністю присвячена Й. Сталіну — статті, привітання, листи тощо. Цей почин підхопили інші засоби масової інформації. У СРСР почав формуватися **культ особи Й. Сталіна**.

4 Масові репресії. За тоталітарного режиму важливим елементом контролю над суспільством є страх. Його досягали поширенням масового терору проти явних і уявних противників сталінського режиму. Крім того, за допомогою **«великого терору»** Й. Сталін намагався ліквідувати соціальну напруженість у країні. Засоби залякування мали віднайти людей думати й висловлювати сумніви.

Масові репресії в Україні почалися раніше, ніж в інших радянських республіках. Першого удару було завдано по старій інтелігенції.

Хоча насправді опозиція сталінському режиму внаслідок тотального контролю була незначною, розпочалися судові процеси з викриттям неіснуючих таємних організацій. Потрібно було довести наявність у СРСР ворогів, які загрожують суспільному й державному ладу. Перший такий процес відбувся в 1924 р. (процес «Центру дій»), його жертвою стала українська інтелігенція.

На початку 1929 р. прокотилася нова хвиля арештів проти діячів української науки, культури й автокефальної церкви — цвіту української національної інтелігенції, яка активно долучилася до процесу українізації. Через рік у Харкові над ними відбувся судовий процес. До різних термінів ув'язнення було засуджено 45 осіб, серед них два академіки (С. Єфремов, М. Слабченко), 11 професорів, два письменники, науковці, викладачі вузів, студенти. Їм приписували створення контрреволюційної організації під назвою «Спілка визволення України», яка шляхом збройного повстання начебто збиралася повалити радянську владу в Україні.

Наступ проти української національної інтелігенції продовжувався розгромом наукових шкіл. «Буржуазних націоналістів» виганяли зі Всеукраїнської академії наук, закривали її секції і вводили цензуру. Причетним до таємної організації зробили й М. Грушевського. Представники історичної науки, мовознавства, філософії зазнавали гонінь, їх почали фізично винищувати. Уся освіта спрямовувалася на виправдання тогочасного режиму і насадження російської культури.

Для знищення опозиції у ВКП(б) із середини 1933 до листопада 1936 р. відбувалися тривалі кампанії генеральної чистки.

Водночас в УСРР розгорнулася й інша, більш глибока кампанія масових репресій проти можливих противників режиму. Жертвами органів державної безпеки в цей період стали практично всі відомі владі учасники Української революції 1917—1921 рр., які перебували в СРСР. У концтаборах опинилася більшість представників нової української культури, здебільшого робітничо-селянського походження. У травні 1933 р. після кампанії цькування наклав на себе руки Микола Хвильовий, а в липні — М. Скрипник.

Убивство відомого діяча ВКП(б) С. Кірова 1 грудня 1934 р. стало приводом для розгортання нової кампанії терору, спрямованого на

Родина Крушельницьких, початок 1930-х рр. Шестеро з десятих зображених на фотографії людей були репресовані та страчені в 1934—1937 рр.

зміцнення влади. За декілька годин після цієї трагічної події було схвалено закон про запровадження «спрощеного порядку» під час розгляду справ про терористичні акти й терористичні організації. Відтоді слідство мали вести прискореним порядком і закінчувати протягом десяти днів; звинувачення оголошували підсудному за добу до розгляду в суді; справу слухали без участі прокурора й захисту; прохання про помилування заборонялося. Вироки про розстріл виконували негайно після їх оголошення.

Перший «кіровський» процес розпочався в Києві. Його учасниками стали колишні діячі українського визвольного руху. Працівники органів державної безпеки сфабрикували справу вигаданого «Об'єднання українських націоналістів», до якого зарахували галицьку інтелігенцію. 13—15 грудня 1934 р. визна колегія Верховного суду СРСР у Києві розглянула справи 37 осіб, яких обвинувачували за цією справою.

У другій половині 1930-х рр. репресії посилилися. Їхнім «виправданням» стали теорія Й. Сталіна про загострення класової боротьби в період побудови соціалізму. 7 квітня 1935 р. було прийнято постанову, яка передбачала кримінальне покарання, аж до смертної кари, осіб із 12 років. Це давало додаткові важелі впливу слідчих на підсудних.

Лісовий масив неподалік селища Биківня (нині — північно-східна околиця Києва) є найбільшим в Україні місцем масових поховань жертв комуністичних політичних репресій. За різними даними, свій останній спочинок тут знайшли від 15 до понад 100 тис. осіб, закатованих у 1937—1941 рр. під час допитів або ж розстріляних у позасудовому порядку органами НКВС

Після пленуму ЦК ВКП(б) у лютому-березні 1937 р. репресії стали масовими. Для того щоб полегшити працівникам органів державної безпеки виявлення «ворогів», їм дозволили застосовувати фізичні методи впливу під час допитів. Унаслідок цього кількість викритих «контрреволюційних організацій» та їхніх учасників стрімко зростала. Серед найбільших були «Український національний центр», «Українська військова організація», «Польська організація військова», «Білогвардійський центр у Києві». Усього в 1930—1941 рр. в Україні було викрито понад 100 «центрів», «блоків» та «організацій». Репресій у період «великого терору» зазнало також компартійно-радянське керівництво республіки. Майже повністю було знищено вище керівництво КП(б)У. Із 62 членів ЦК КП(б)У було репресовано

56 осіб. З 11 членів Політбюро ЦК КП(б)У знищили десять, а з дев'яти членів Оргбюро — усіх, із першим секретарем ЦК С. Косіором включно. Унаслідок цього склад керівних органів республіки повністю змінився. Новим першим секретарем ЦК КП(б)У з 1938 р. став М. Хрущов.

Сталінський терор був спрямований також і на військових. Стратили Й. Якіра — командувача Київського військового округу; фізично винищили весь штаб цього округу. Крім того, загинули або потрапили до концтаборів сотні інших військових командирів і спеціалістів, що підірвало боєздатність Червоної армії.

Усього з 1929 до 21 червня 1941 р. жертвами масових репресій стало 739,9 тис. громадян України. Загальну кількість репресованих так остаточно і не було з'ясовано. Імовірно, вона складає кілька мільйонів.

5 **Сталінська Конституція.** У лютому 1935 р. VII з'їзд рад прийняв рішення про підготовку нової Конституції СРСР. Зокрема, передбачалося демократизувати виборчу систему, замінивши багатоступеневі, відкриті, нерівні вибори на прямі, рівні, із таємним голосуванням. У грудні 1936 р. VIII надзвичайний з'їзд рад СРСР затвердив нову Конституцію СРСР, де було задекларовано побудову в країні соціалістичного суспільства. Запроваджувалися прямі вибори за таємного голосування до всіх органів влади. Селянам надавалися рівні з робітництвом права обирати й бути обраними. Ліквідації підлягали так звані «позбавленці» — особи, що втратили виборчі права за належність до «експлуаторських класів». Замість з'їздів рад різного рівня запроваджувалися сесійні засідання місцевих, республіканських і союзної рад, що давало змогу більш оперативно приймати рішення. У новій Конституції 1936 р. закріплювалася панівна роль Комуністичної партії, яку було визначено як керівний центр усіх громадських і державних організацій.

За зразком союзної XIV з'їзд рад УСРР затвердив у січні 1937 р. нову Конституцію республіки, яка офіційно почала називатися **Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР)**. Найвищим органом влади в республіці ставала Верховна Рада УРСР, а в період між її сесіями — Президія. Найвищим виконавчо-розпорядчим органом була РНК.

12 грудня 1937 р. відбулися вибори до Верховної Ради СРСР. В Україні під час них проголосувало 97 % зареєстрованих виборців. У виборчих бюлетенях був лише один список кандидатів від «блоку комуністів і безпартійних» та рекомендація «залишіть прізвище одного кандидата, за якого ви голосуєте, решту викресліть».

Нові конституції проголошували також свободу зборів, друку, совісті, недоторканність особи, житла й листування, право звинуваченого

на захист, відкритість судового процесу. Однак в умовах «великого терору» ці права й свободи перетворювалися на глузування радянської влади з громадян країни.

! **Висновки.** У 1929—1938 рр. у соціальному складі населення радянської України відбулися значні зміни, спричинені перш за все розгортанням індустріалізації та колективізації.

▶ Панівною верствою радянського суспільства в цей період поступово стала партійно-бюрократична номенклатура.

▶ Життєвий рівень населення республіки під впливом форсованої індустріалізації та суцільної насильницької колективізації знижувався.

▶ Репресивно-каральні органи НКВС стали основним знаряддям боротьби за владу. Масові репресії поширилися на всі верстви населення.

▶ Сталінська конституція через систему рад закріплювала диктатуру партії більшовиків, натомість створюючи ілюзію народовладдя.

? **Запитання та завдання**

1. Кількість якої групи населення УСРР у 1929—1938 рр. зростала найшвидше?
- ◆ 2. Яка верства населення УСРР була позбавлена владою внутрішніх паспортів?
3. Що таке номенклатура? 4. Коли в УСРР для торгівлі хлібом запровадили карткову систему? 5. Якою була кількість репресованих у 1933—1938 рр. в Україні?
- ▲ 6. Які зміни відбулися в соціальній структурі радянської України в 1929—1938 рр.? 7. Як відбувалося формування партійно-бюрократичної номенклатури? 8. Порівняйте життєвий рівень населення України в період непу та в 1929—1938 рр.
- ★ 9. Охарактеризуйте масові репресії в Україні. 10. У чому полягали суперечності між радянською дійсністю й сталінською Конституцією 1936 р.? 11. Складіть розгорнутий план на тему «Суспільно-політичне життя України в 1929—1938 рр.». 12. Складіть таблицю «Характерні риси суспільно-політичного життя УСРР (УРСР) у 1929—1938 рр.».
- ★ 13. Підготуйте повідомлення про жертв масових репресій в тогочасній радянській Україні. 14. Чому сформувався культ особи Й. Сталіна? Дайте обґрунтовану відповідь.

§ 27. Національно-культурне життя радянської України

- ▶▶ 1. Якими були особливості розвитку культури України в 1917—1921 рр.? 2. Якими були основні досягнення тогочасних освіти, науки, літератури й мистецтва? 3. Які риси були притаманні діяльності більшовиків у сфері культури? 4. Що таке українізація? Коли розпочалося її здійснення в республіці? 5. Що нового з'явилося в релігійному житті в цей час?

1 Особливості розвитку культури.

Культурний процес в Україні в 1920—1930-ті рр. поділяється на два етапи, які мають суттєві відмінності. 1920-ті рр. відзначаються піднесенням української культури, а 1930-ті рр. — її погромом.

Політика радянського керівництва в галузі культури офіційно була названа «**культурною революцією**». За короткий час планувалося ліквідувати неписьменність, створити систему народної освіти, сформувати кадри нової інтелігенції, перетворити літературу, мистецтво, гуманітарні науки на інструмент ідеологічного впливу на маси, використати наукові досягнення для соціалістичного будівництва.

Системі, що формувалася, потрібні були виконавці, а не люди, здатні відігравати активну роль у суспільному житті. Водночас реалізація грандіозних планів комуністичного будівництва й створення «нової людини» вимагали певного освітнього і культурного рівня учасників цього процесу. Цим було зумовлено неоднозначний і суперечливий характер культурних перетворень 1920—1930-х рр.

Характерними рисами духовного життя суспільства в цей час стали новаторство і пошук, ламання стереотипів, залучення широких народних мас до культурних надбань, ліквідація неписьменності. Водночас форсованими темпами наростали уніфікація, централізація, тотальна ідеологізація, загальне зниження рівня культури.

Наприкінці 1920-х рр. компартійно-радянське керівництво розпочало згортання українізації. В УСРР у цей період звичним стало недовірливе ставлення до тих, хто користувався українською мовою, як до «націоналістів» і «самостійників».

У 1929—1938 рр. культура України, як і інших радянських республік, розвивалася в несприятливих умовах компартійно-радянської диктатури та сталінського терору. Будь-які спроби відступу від марксистського світогляду жорстоко переслідували. Існувала також чітка визначеність дозволених і заборонених форм, стилів і жанрів.

2 Освіта. Одним із головних завдань в освітній сфері стала боротьба з неписьменністю серед дорослого населення. У травні 1921 р. РНК УСРР прийняла постанову, що зобов'язувала все неписьменне населення віком від 8 до 50 років опанувати грамоту. Загальне керівництво «**лікнепом**» (скорочення від «ліквідація неписьменності») не випадково

«Культурна революція» — перетворення у сфері культури, здійснювані радянською владою наприкінці 1920-х — у 1930-х рр. В основі були заходи з подолання культурної відсталості населення, боротьба з неписьменністю в поєднанні з насадженням єдиної соціалістичної культури, що ґрунтувалася на марксистській ідеології.

Радянський плакат. 1930 р.
Художник О. Дейнека

? Коли було реалізовано гасло плаката?

покладалося на Головополітосвіту, у складі якої було створено Всеукраїнську надзвичайну комісію для боротьби з неписьменністю. Усіх активістів «лікнепу» називали **культурмійцями**. У 1923 р. в республіці утворилося добровільне товариство «Геть неписьменність!», очолюване головою ВУЦВК Г. Петровським. Завдяки розгорнутій кампанії в період непу грамоти навчилися близько 2 млн осіб. Кількість неписьменних серед дорослого населення зменшилася із 76 до 43 %.

У 1930-ті рр. боротьба з неписьменністю посилилася особливо серед дорослого населення. У 1936 р. в республіці почали створювати вечірні школи для дорослих. Ці та інші заходи дозволили ліквідувати неписьменність як поширене явище. Станом на січень 1939 р. в УСРР було лише 15 % неписьменних серед осіб віком до 50 років.

Позитивними моментами реформування освіти було: скасування плати за навчання, створення мережі заочної та вечірньої освіти, скасування поділу навчальних закладів відповідно до статі, відокремлення освіти від церкви, рівність всіх станів у здобутті освіти, розширення мережі навчальних закладів, викладання національними мовами, упровадження новітніх методик навчання.

Система освіти в 1920-ті рр. мала такий вигляд: діти від 4 до 8 років виховувалися в дитячих садках та будинках; із 8 до 15 років — у дитячих будинках і семирічних трудових школах; із 15 років підлітки вступали до профшколи з дворічним терміном навчання. У семирічках основну увагу зосереджували виключно на підготовці молоді для виробництва, і не ставилося завдання підготовки до вищих навчальних закладів. Крім того, змінилися методика викладання і вся система організації навчання від уроку до позашкільної роботи.

У липні 1930 р. було запроваджено **обов'язкову чотирикласну початкову освіту**. В Україні розпочалася масова кампанія — «сенародний похід за всеобуч (загальне навчання)». У 1932/1933 навчальному році в республіці навчалося 98 % дітей віком до десяти років, а всього діяло близько 22 тис. шкіл (4,5 млн учнів).

У 1934 р. у республіці було введено єдину структуру загальноосвітньої школи, що передбачала чотирирічну початкову, семирічну неповну

середню та десятирічну повну середню освіту. Її запровадження супроводжувалося докорінною перебудовою шкільної мережі. Проте гострою залишалася проблема нестачі вчителів. Лише наприкінці другої п'ятирічки в УСРР завершився перехід до обов'язкового семирічного навчання в містах, а в селах — до обов'язкового початкового.

Із 1938—1939 рр. в усіх неросійських школах республіки запровадили обов'язкове вивчення російської мови з другого по десятий клас у кількості чотири-п'ять уроків мови та літератури на тиждень. Фактично це започаткувало процес русифікації загальноосвітньої школи в Україні.

Наступник М. Скрипника на посаді наркома освіти В. Затонський ініціював чистку вчительських кадрів від «класово ворожих елементів». Відповідно до цього зі 140 тис. учителів у республіці в першій половині 1930-х рр. необхідно було прибрати близько 50 тис. осіб.

Політика більшовиків стосовно вищої освіти була спрямована на запровадження обмежень для вихідців із непролетарських верств (дітей дворян, духовенства, чиновників, підприємців, землевласників) і створення полегшених умов для вступу представникам робітництва. При вищих навчальних закладах із 1921 р. створювали спеціальні робітничі факультети (робітфаки). Робітників, що навчалися на них, забезпечували гуртожитком і виплачували стипендії. Станом на 1925 р. в УСРР діяло 30 робітфаків, де навчалося близько 7,5 тис. студентів.

Учні 4-го класу села Шульгівка
Дніпропетровської області.
1939 р.

Політика українізації сприяла поширенню української мови в навчальному процесі вищої школи. В УСРР, як і в інших радянських республіках, було сформовано окрему мережу закладів освіти для партійно-радянських працівників. У 1921 р. в Харкові розпочала роботу Вища партійна школа, на основі якої в 1922 р. створили Комуністичний університет ім. Артема.

Вищими навчальними закладами в УСРР протягом 1922—1929 рр. були технікуми й інститути. До технікумів приймали осіб із 17 років. Тут готували фахівців вузької спеціальності. Із 1933 р. було відновлено діяльність університетів у Києві, Харкові, Дніпропетровську й Одесі. Із 1934 р. встановлено наукові ступені кандидатів і докторів наук та наукові звання доцентів і професорів. Наприкінці 1935 р. було скасовано обмеження для вступу до вищих навчальних закладів, пов'язані із соціальним походженням.

3 Наука. Головним науковим осередком у республіці була Українська академія наук. У квітні 1921 р. вона була реорганізована у **Всеукраїнську академію наук (ВУАН)**, що стала найвищою державною науковою установою республіки. У травні 1922 р. новим головою ВУАН обрали ботаніка **Володимира Липського**, що обіймав цю посаду до 1928 р. У складі ВУАН у цей період діяло близько 40 науково-дослідних установ, об'єднаних в історико-філологічний, соціально-економічний та фізико-математичний відділи.

Володимир Липський

У складі соціально-економічного відділу ВУАН особливо успішно працював Демографічний інститут. Досягнення світового рівня були здійснені вченими фізико-математичного відділу. Серед них вирізнялися математики Д. Граве, фахівець із математичної фізики М. Крилов, хіміки В. Кістяківський і Л. Писаржевський, зоолог І. Шмальгаузен та інші. Класичними в галузі містобудування вважають праці професора К. Симинського. Праці М. Крилова та М. Боголюбова стали основою нової галузі математики — нелінійної механіки.

Після прийняття нового статуту в 1936 р. ВУАН стали називати Академією наук УРСР. Президентом ВУАН у 1928—1929 рр. був Д. Заболотний, а з 1930 р. — О. Богомолець.

У 1928 р. в Харкові розпочав роботу Український фізико-технічний інститут, який швидко перетворився на один із найбільших центрів теоретичної фізики в СРСР та світі. Тут здійснювалися дослідження атомного ядра, фізики металів і молекулярних кристалів, працювали майбутній «батько» радянської водневої бомби І. Курчатов, Л. Ландау.

У 1932 р. з ініціативи Є. Патона було створено Інститут електрозварювання ВУАН.

Данило Заболотний

Важливе значення для розвитку науки мали праці математиків М. Ахієзера, М. Кравчука, хіміків О. Бродського, Л. Писаржевського, біологів О. Богомольця, І. Шмальгаузена, медиків В. Філатова, М. Стражеска.

Плідно працювали у вивченні історії України Д. Багалій, М. Василенко, М. Грушевський, М. Яворський. У лінгвістиці та літературознавстві значних успіхів досягли А. Кримський, М. Зеров, С. Єфремов.

Однак масові репресії 1930-х рр. не оминули українських вчених. Так, за справою «Спілки визволення України» головним обвинувачува-

ним став віце-президент ВУАН С. Єфремов. За справою «Українського національного центру» були заарештовані академіки М. Грушевський та М. Яворський (останнього в 1937 р. було розстріляно). Усього внаслідок масових репресій 1930-х рр. постраждали тисячі вчених і працівників академічних установ.

4 Література. 1920-ті рр. стали періодом відродження української літератури й мистецтва. Позитивний вплив на їхній розвиток мала політика українізації. Українські митці в той час об'єднувалися в численні літературно-художні об'єднання, гуртки, студії тощо. Так, у Харкові існували спілки пролетарських письменників «Гарт» і селянських письменників «Плуг». Крім цього, виникли об'єднання літераторів «Ланка», «Молодняк», «МАРС», «Аспанфут», «Авангард» тощо. У Києві сформувалася група неокласиків, що не визнавали примітивізованої комуністичною пропагандою масової літератури й прагнули привнести в українську літературу найкращі досягнення тогочасних західноєвропейських письменників.

Соціалістичний реалізм — єдиний офіційно дозволений метод радянської літератури й мистецтва, в основі якого було оспівування соціалістичного ладу, романтики праці та становлення нового героя.

i

5 Театральне та образотворче мистецтво. Визначним явищем тогочасного культурного життя республіки стала діяльність реформатора українського театру **Леся Курбаса**, який у 1922 р. в Харкові створив театр «Березіль». Чільне місце в його репертуарі посіли п'єси тогочасного українського драматурга М. Куліша. На сцені театру «Березіль» виступали найвідоміші актори того часу — А. Бучма, М. Крушельницький, О. Мар'яненко, П. Саксаганський та інші. Усього в Україні станом на 1925 р. діяло 45 професійних театрів.

У музичному мистецтві цей час ознаменував творчий злет композиторів Г. Верьовки, П. Козицького, Б. Лятошинського, Л. Ревуцького та інших. Визнання за кордоном і в радянських республіках здобула хорова капела «ДУМКА» під керівництвом М. Городовенка.

В образотворчому мистецтві значна частина художників старшого покоління (І. Їжакевич, Ф. Кричевський, К. Трохименко та інші), об'єднавшись в Асоціацію художників Червоної України, дотримувалися реалізму й намагалися правдиво зображувати дійсність. Прибічники школи І. Бойчука (бойчукісти)

Леся Курбас

Пам'ятник Т. Шевченку
в Харкові. Скульптор
М. Манізер. 1935 р.

наслідували та розвивали творчу манеру й неповторний стиль свого наставника, де поєднувалися елементи староукраїнського та візантійського живопису.

Перші кроки робило українське кіномистецтво. У 1922 р. запрацювала Одеська кінофабрика, а в 1927 р. розпочалося будівництво найбільшої в тогочасній Європі Київської кіностудії. У 1923 р. кінорежисер В. Гардін поставив фільм «Остап Бандура», де грала М. Заньковецька. У 1928 р. з'явився перший фільм О. Довженка «Звенигора», що приніс кінорежисеру світове визнання. Усього в 1924—1925 рр. у республіці було знято понад 15 кінофільмів. У населених пунктах УСРР на цей час працювало близько 500 кінотеатрів. Мистецтво кіно перетворювалося на один із найбільш масових видів мистецтва й улюблених видів відпочинку населення.

Піднесення 1920-х рр. змінилося занепадом 1930-х рр., хоча в Україні працювали видатні діячі. Визначною подією у мистецького життя тогочасної України стало спорудження в 1935 р. в Харкові пам'ятника Т. Шевченку, автором якого був скульптор М. Манізер.

Сталінський терор завдав надзвичайно важкого удару мистецтву України. У 1933 р. був звинувачений в «українському буржуазному націоналізмі» й загинув у концтаборах Лесь Курбас. У 1936 р. за сфабрикованими звинуваченнями заарештували й незабаром розстріляли М. Бойчука та кількох його учнів.

Втрати в літературі й мистецтві України 1930-х рр. були настільки масштабними, що письменники української діаспори назвали цей період добою «розстріляного відродження».

Пошуки проявів «українського націоналізму» в мистецтві інколи взагалі виходили за межі здорового глузду. Так, один з ідеологів ЦК КП(б)У заявив, що кобза й бандура — «класово ворожі інструменти, оскільки орієнтують музичний фронт на часи гетьманів та козацької романтики». У грудні того ж року на заключному етапі Республіканської олімпіади міста й села в Харкові було заарештовано й розстріляно майже 300 учасників кобзарського з'їзду, більшість із яких були літні люди, незрячі та інваліди.

6 Релігійне життя. Період кінця 1920-х — 1930-х рр. характеризується посиленням тиску радянської влади на церкви з метою її остаточної ліквідації як явища суспільного життя. Політика насаджування

державного атеїзму була невід’ємною складовою «культурної революції».

У 1929 р. за сфабрикованими доказами органи державної безпеки звинуватили УАПЦ в антирадянській діяльності. На початку 1930 р. відбувся її надзвичайний з’їзд, де УАПЦ заявила про самоліквідацію. Однак це не перешкодило владі розпочати розправу над нею. Митрополитів В. Липківського, М. Борецького, І. Павловського, майже всіх церковних ієрархів та близько 2 тис. священників УАПЦ було репресовано. У другій половині 1930-х рр. у республіці не залишилося жодної церковної парафії, де богослужіння вели українською мовою.

1933—1937 рр., за висловлюваннями Й. Сталіна, стали «п’ятирічкою знищення релігій», або «безбожною п’ятирічкою». У 1934—1935 рр., відповідно до вимог влади, розпочалося масове руйнування церковних споруд. Зокрема, у Києві були знищені Микільський військовий собор, Михайлівський Золотоверхий собор, Трисвятительська церква та десятки інших храмів, у Харкові — Свято-Миколаївський собор, у Полтаві — Успенський собор. Сотні церковних споруд перетворили на клуби, кінотеатри, лікарні, склади, в’язниці тощо. У результаті заходів радянської влади на середину 1930-х рр. у республіці, порівняно з дореволюційним періодом, залишилося лише 9 % церков. Свої релігійні почуття віруючі в ті часи мали приховувати.

Василь Липківський

! **Висновки.** Політика коренізації, що відбувалася у формі українізації, зумовила деякі позитивні зміни в її культурному житті.

► В освіті цієї доби відбувалися позитивні зрушення, пов’язані з боротьбою з неписьменністю, розвитком освіти, її доступністю для представників робітництва і селянства.

► У сфері літератури й мистецтва в 1920-ті рр. розпочався процес відродження. Однак компартійно-радянське керівництво своїм втручанням зводило його нанівець і калічило долі митців, творчість яких не відповідали комуністичній ідеології.

► Контролю з боку держави зазнали всі галузі культури тогочасної України. Руйнівним ударом для всієї культури стали масові репресії, унаслідок яких влада знищила найталановитіших представників творчої інтелігенції республіки («розстріляне відродження»).

► Усі церковні громади зазнавали обмежень, пов’язаних із насадженням владою атеїзму.

? **Запитання та завдання**

- ◆ **1.** Які основні завдання ставила перед собою радянська влада в культурній сфері? Що в СРСР визначали як «культурну революцію»? **2.** Коли було створено товариство «Геть неписьменність!» в УСРР? Хто його очолював? **3.** У якому році Українська академія наук була реорганізована у ВУАН? Які три відділи існували у складі ВУАН? **4.** Коли запровадили обов'язкову чотирикласну початкову освіту? **5.** Скільки університетів діяло в УСРР із 1933 р.? **6.** Що таке соціалістичний реалізм? **7.** Коли було ліквідовано УАПЦ?
- ▲ **8.** Охарактеризуйте причини, форми здійснення та зміст політики українізації. **9.** Якими були основні зміни, що відбулися в освіті в 1920—1930-ті рр.? Проаналізуйте здобутки і втрати. **10.** Як розвивалася наука в УСРР (УРСР)? Якими були досягнення тогочасних українських вчених? **11.** Охарактеризуйте розвиток літератури й мистецтва України в цей період. Чому в 1920-ті рр. спостерігалось піднесення, а в 1930-ті рр. — занепад у цих галузях культури?
- ★ **12.** Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть питання: які явища були притаманні релігійному життю України? Чим їх можна пояснити? Порівняйте розвиток релігійного життя в Україні в 1920-ті та 1930-ті рр. **13.** Складіть таблицю «Розвиток культури України в 1920—1930-ті рр.».

Галузь культури	Досягнення, видатні діячі

- ★ **14.** Підготуйте повідомлення про діячів (одного-двох за власним вибором) літератури й мистецтва України цього періоду. **15.** Сучасний український історик С. Кульчицький пише, що в період непу «однією рукою режим розгортав культурне будівництво, створював умови для розкриття народних талантів і розвитку масової культури, а другою — держава знищувала таланти, нівечила долі митців, які не вписувалися своєю творчістю в офіційні канони». На підставі яких фактів можна зробити такий висновок? Чим, на вашу думку, була обумовлена така політика радянської влади у сфері культури? **16.** Сформулюйте й обґрунтуйте свою позицію стосовно впливу радянської влади на розвиток культури України.

Практичні заняття

- 1. Голодомор мовою документів, свідчень, чисел**
- 2. Пропагандистський ідеал радянської людини та її повсякденне життя**

Завдання для узагальнення знань і підготовки до тематичного оцінювання за розділом IV «Встановлення й утвердження комуністичного тоталітарного режиму в Україні»

§ 28. Українські землі у складі Другої Речі Посполитої

- 1. Коли існувала Західноукраїнська Народна Республіка? 2. Чому ЗУНР у боротьбі з Польщею не змогла відстояти свою незалежність? 3. Якими були умови Ризького миру між радянськими республіками і Польщею?

1 Політика польських правлячих кіл щодо українських земель. Після поразки визвольних змагань західноукраїнські землі опинилися у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини. До польської окупації потрапили землі Східної Галичини, Західної Волині, Полісся, Холмщини, Підляшшя, на яких, за переписом 1931 р., проживало 5,6 млн українського населення. Польський уряд, маючи на меті повну колонізацію загарбаних українських земель, залежно від внутрішніх та зовнішніх обставин коригував свій курс щодо українства.

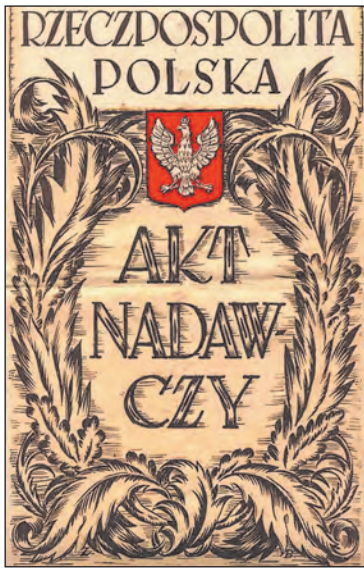
У 1919—1923 рр. польське керівництво намагалося в очах світової громадськості довести свої права на українській землі, а також те, що Польща нібито забезпечує всі права національних меншин. Польська конституція 1921 р. гарантувала права українців на рідну мову на побутовому рівні і в навчанні в початкових школах. Крім цього, закон від 26 березня 1922 р. надав самоврядування Східній Галичині (трьом воєводствам — Львівському, Станіславському, Тернопільському). Проте 14 березня 1923 р. Рада послів Англії, Франції, Італії та Японії визнала Східну Галичину частиною Польщі, і всі ці права залишилися на папері. У цей період українське населення також намагалося відстояти свої права, вдаючись до акцій протесту, збройних виступів, бойкоту перепису 1921 р., виборів 1922 р. до сейму. Однак на той час в існуванні української державності ніхто в Європі не був зацікавлений.

У 1923—1926 рр. польські правлячі кола наполегливо проводили політику, спрямовану на асиміляцію поневолених народів. Для здійснення цієї мети уряд Польщі щодо корінних польських земель (названі **Польща «А»**) і територій переважно із західноукраїнських та західнобілоруських земель (названі **Польща «Б»**, або «східні креси») проводив різну політику. До Польщі «Б» застосовували політику штучного стримування соціально-економічного розвитку й повного скасування поступок національним меншинам. На цих землях стримували проведення аграрної реформи. Згідно

Асиміляція (від латин. *assimilatio* — уподібнення) — процес злиття одного народу з іншим із втратою одним із них своєї мови, культури, релігії, звичаїв, національної самосвідомості. Може бути як природною, так і насильницькою.

Польща «А» — територія етнічно польських земель у Другій Речі Посполитій.

Польща «Б» — території Другої Речі Посполитої, заселені етнічними меншинами (західноукраїнські та західнобілоруські землі).

Акт на право власності на землю, яку виділяли «осадникам». 1922 р.

з таємним циркуляром, українському селянству було дозволено передавати не більше ніж 5 % поміщицьких земель, які підлягали **парцеляції** — поділу на дрібні ділянки, що продавалися.

31 липня 1924 р. був прийнятий закон, за яким польську мову було проголошено державною. Почалося закриття українських шкіл. Польський уряд намагався витравити самі поняття «Україна», «українець». На українські землі переселялися польські колоністи («осадники»), яким виділяли кращі землі. Наприкінці 1930-х рр. налічувалося 47 тис. осадницьких господарств, які володіли понад 500 тис. гектарів землі. В умовах постійного малоземелля це значно погіршувало становище українського селянства і створювало атмосферу ворожнечі між українцями й поляками. Також це було ще однією причиною для еміграції за океан майже 200 тис. українців.

Політична криза 1926 р. спричинила новий поворот у політиці щодо українців. Третій період (1926—1937 рр.) був пов'язаний із встановленням **режиму «санації»** на чолі з Ю. Пілсудським. Нова політика передбачала деякі поступки й компроміси у відносинах із національними меншинами, зокрема з українцями. Сутність нового курсу полягала в державній асиміляції національних меншин (зробити їх патріотами польської держави, складовою польської політичної нації) і відмові від національної асиміляції. Важливим елементом нової моделі національної політики стала спроба перетворити Волинь на «колицю польсько-українського порозуміння». Провідником цієї політики став воевода Волині, колишній заступник міністра внутрішніх справ в уряді С. Пеглюри Генрік Юзевський. Було збільшено державні інвестиції на Волині, почалося масове створення двомовних шкіл (утраквістичних), дозволено певну українізацію православної церкви.

Таку політику проводили з метою внести розкол серед українців: між галичанами й волинянами, між прихильниками й противниками порозуміння з Польщею. Вона мала сприяти позитивному іміджу Польщі як держави, що терпимо ставиться до національних меншин, і зробити Польщу привабливою для українства на тлі жорсткої антиукраїнської політики в СРСР у 1930-ті рр. (Голодомор 1932—1933 рр., масові репресії).

У 1935 р. найбільша українська партія **УНДО** взяла курс на «**нормалізацію**» польсько-українських відносин. Її лідер В. Мудрий став

віце-маршалом польського сейму. Були амністовані в'язні концтабору в Березі-Картузькій (утворений у 1934 р. для політичних в'язнів). Проте в більшості випадків заклики до порозуміння і політичні рішення керівників Польщі наражалися на стійке антиукраїнське ставлення місцевих чиновників, поміщиків, «осадників». Будь-який прояв українського національного життя трактувався як нелояльність до держави, як прояв сепаратизму. До того ж у відповідь на виступи радикальних українців польська сторона здійснила масову **акцію «паціфікації»** (1930 р.), яка супроводжувалася погромами, побиттям, руйнуванням українських установ. Під час акцій «паціфікації» застосовувався принцип колективної відповідальності українців, яких поляки вважали неблагонадійними.

Приводом до «паціфікації» стала акція саботажу радикально налаштованих українців, наслідком чого були підпали майна польських «осадників». Відповідальність за акцію взяла на себе УВО (ОУН). На першому етапі акцію проводила польська поліція, до якої згодом долучилися й військові підрозділи. Їхні дії підтримали воєнізовані організації польських «Стшельців». Акція охопила 30 повітів. Діями поліції були охоплені 325 сіл, армії — 168, було проведено 5195 ревізій у 450 селах. Під час подій було побито 1357 осіб, з'валтовано 40 жінок, 13 осіб загинуло (із них керівник крайових УВО та ОУН Юліан Головінський); ще 1739 українців, переважно молодь, було заарештовано. Ліквідовано й заборонено «Пласт», закрито українські гімназії в Тернополі, Рогатині, Станіславі, Дрогобичі, 6-й клас львівської гімназії, 4-й клас приватної школи в Чорткові. Зазнали нападів і греко-католицькі церкви. Було заарештовано 21 депутата-українця польського сейму й трьох senatorів.

У результаті «паціфікації» представництво українців у польському сеймі скоротилося із 46 послів до 20, з 11 senatorів до чотирьох. Однак у той самий час вона радикалізувала українське населення, фактично виправдала в очах світової громадськості дії УВО та ОУН проти польських урядовців, установ, «осадників», давши потужний інформаційний привід для активізації **«українського питання»** у світі.

Проте починаючи з 1937 р. польські правлячі кола знову змінили курс. Перед загрозою Другої світової війни вони боялися, що «українське питання» стане розмінною картою у великій грі, а будь-які

«Нормалізація» — спроба знайти порозуміння між частиною лідерів українського руху в Польщі та урядовими колами.

Акція «паціфікації» (умиротворення) — репресивні дії польського уряду проти українського населення у Східній Галичині протягом 20 вересня — 30 листопада 1930 р.

«Українське питання» — неврегульованість міжнародним співтовариством права українців на самовизначення.

Читальня «Просвіти», розгромлена польськими жандармами під час «пацифікації». Село Княгиничі (нині Івано-Франківська область), 1930 р.

поступки українству стануть сприятливим чинником для проявів сепаратизму. Були повністю відкинута будь-які поступки, прокотилася нова хвиля репресій. У 1937—1939 рр. була проведена акція «ревіндикації» — навернення православних українців, білорусів на католицький обряд. Метою цієї акції проголошувалося *«повернення до польськості всього, що було польським»*. Вона супроводжувалася руйнуваннями православних храмів на Холмщині та Волині.

У 1930-ті рр. в середовищі польських націонал-демократів визрів план здійснити депортацію українців у західні райони Польщі. Ці наміри були відображені в таємній постанові Ради міністрів від березня 1939 р. Початок Другої світової війни відтермінував втілення цього плану, хоча в 1938—1939 рр. у прикордонній смузі із СРСР були проведені окремі акції з виселення українців. У 1947 р. польська комуністична влада в межах операції «Вісла» все ж таки депортувала всіх українців із їхніх етнічних земель, а ці території увійшли до складу відновленої Польщі.

Польща негативно поставилася до створення Карпатської України і, допомагаючи Угорщині, доклала зусиль для її ліквідації (операція «Лом»). Під час цих подій без суду і слідства польські військові розстрілювали бійців Карпатської Січі, які намагалися відійти на територію Польщі або яких передала угорська влада як польських громадян. На Верецькому, Яблунівському й Ужоцькому перевалах було розстріляно близько тисячі січовиків.

i

2 **Українська кооперація.** Важливим елементом протидії польській політиці на західноукраїнських землях став український кооперативний рух. Кооперативи, діючи під гаслом «Свій до свого по своє», стали формою самоврядування та економічного самозахисту українського населення. Кожне село, кожна місцевість обов'язково створювали в себе кооператив — крамницю, касу, молочарню. На 1925 р. мережу низових кооперативів зміцнили повітові об'єднання, що завершилося створенням чотирьох спеціальних організацій — «Центросоюзу», «Маслосоюзу», «Центробанку» і «Народної торгівлі». Вони мали свої регіональні відділення по всій Галичині. Центральною установою, яка керувала роботою кооперативів, був Ревізійний союз кооператорів. Кількість українських

кооперативів у Східній Галичині зроста з 580 у 1921 р. до майже 4 тис. у 1939 р. Вони об'єднували 700 тис. осіб.

Кооперативи сприяли впровадженню нових засобів господарювання та техніки й поклали край лихварській заборгованості галицького села. Українські кооперативи успішно конкурували з польськими господарськими організаціями, хоча, на відміну від них, аж до середини 1930-х рр. не отримували державних кредитів і субсидій. Завдяки їм економічний стан українського села почав повільно покращуватися, сформувався прошарок заможного українського селянства. Вдалося економічно протистояти польському «осадництву».

Мережа кооперативних організацій разом із мережею українських шкіл, «Просвіти», молодіжних спортивних організацій, політичних партій створювали в Західній Україні інфраструктуру українського національного життя.

i

3

Українські політичні партії та організації.

Незважаючи на антиукраїнську політику правлячих кіл Польщі, тогочасний політичний режим допускав певну політичну діяльність. Використовуючи цю можливість, українці створили політичні партії. Так, на 1925 р. існувало 12 українських політичних партій.

Найбільшою і найвпливовішою серед них було **Українське народно-демократичне об'єднання (УНДО)**, яке утворилося в 1925 р. і було, по суті, ліберальною партією інтелектуальної еліти краю. Лідерами об'єднання були Д. Левицький, В. Мудрий, С. Баран, О. Луцький. УНДО виступала за конституційну демократію і незалежність України, головним практичним завданням вважала захист економічних, політичних, національно-культурних прав українства. Під впливом УНДО перебувала значна частина українських фінансових, кооперативних та культурних закладів краю, товариств, у тому числі й найвпливовіша газета «Діло».

Соціалістичний напрямок українського руху був представлений **Українською соціал-радикальною партією (УСРП)**, що утворилася після об'єднання в 1926 р. найстарішої західноукраїнської партії — Русько-української радикальної партії з Українською партією соціалістів-революціонерів, що діяла на Волині. Її підтримували селянство, сільська інтелігенція. Лідерами партії були Л. Бачинський та І. Макух. Ще однією соціалістичною

Дмитро Левицький

Лев Бачинський

Микола Ганкевич

Євген Коновалець

Дмитро Донцов

партією була **Українська соціал-демократична партія**, яка у своїй діяльності спиралася на нечисленне українське робітництво. У 1924 р. УСДП була примусово розпущена польською владою на підставі звинувачення в поширенні ідей комунізму. У 1929 р. вона відновила свою діяльність. Лідером партії став М. Ганкевич. Решта українських партій були нечисленими і маловпливовими (Українська католицька партія, Волинське українське об'єднання, москвофіли тощо). Майже всі українські партії виступали за об'єднання українських земель у єдину державу.

У 1920-ті рр. більшість українських партій позитивно ставилася до УСРР. Проте в 1930-ті рр. під впливом Голодомору та масових репресій думка щодо УСРР і СРСР докорінно змінилася.

Ще однією впливовою політичною силою була **Комуністична партія Східної Галичини**, яка в 1923 р. перетворилася на **Комуністичну партію Західної України (КПЗУ)**. КПЗУ діяла підпільно. Вона прагнула поєднати національні ідеї з ідеями комунізму, підтримувала ідейну течію націонал-комунізм. Спиралася переважно на найбільшні прошарки суспільства. На чолі КПЗУ стояли Й. Клірик, Р. Кузьма. Політика українізації та непу, що проводилася в УСРР, сприяла зростанню впливу КПЗУ і взагалі прорадянських настроїв у Західній Україні. Проте подальша політика радянського керівництва (колективізація, Голодомор, репресії) викликала критику з боку членів КПЗУ. Під час перебування в СРСР чимало західноукраїнських комуністів було репресовано, а Компартію Польщі, до складу якої входила КПЗУ, за рішенням Комінтерну в 1938 р. було розпущено.

Українські партії максимально намагалися використати легальні можливості впливу на формування державної внутрішньої політики. Із цією метою вони боролися за місця в польському парламенті: якщо в листопаді 1927 р. представництво українців у сеймі складалося із 25 послів і шести senatorів, то в липні 1930 р. — із 46 послів й 11 senatorів.

Поряд із легальними українськими партіями і підпільною діяльністю комуністів зростала ще одна сила, якій судилося стати провідником українського руху в 1930—1950-ті рр., — націоналістичний рух. У 1920—

1930-ті рр. він неухильно розвивався. Організаційні витoki були пов'язані з діяльністю **Української військової організації (УВО)**, що була створена в Празі в 1920 р. групою старшин УСС і УГА на чолі з полковником **Євгеном Коновальцем**. Головною метою УВО була Українська самостійна соборна держава, здобуття якої мало здійснитися загальнонаціональним повстанням українського народу проти окупантів. Основним методом боротьби вважався терор проти представників окупаційної влади, установ тощо. Терористичні акти УВО мали й пропагандистську мету: привернути увагу світової громадськості до несправедливості, яка після Першої світової війни була вчинена щодо українства. Ідеологічною основою націоналістичного руху стали положення інтегрального націоналізму **Дмитра Донцова**. Діяльність УВО та Д. Донцова сприяла консолідації націоналістичних сил.

4 **Створення ОУН. Ідеологічні засади.** У 1929 р. у Відні виникла **Організація українських націоналістів (ОУН)**. На чолі ОУН став керівник УВО полковник Є. Коновалець. Ідеологією ОУН став **інтегральний націоналізм**, розроблений Д. Донцовим. Члени ОУН проголошували найвищою цінністю національну державу, на чолі якої мав стати верховний провідник — вождь. Єдність вождя й народу мали забезпечувати корпорації, коаліції, профспілки, виборні ради. А єдина партія — ОУН, — у свою чергу гарантувала ідеологічну підтримку держави. Ідеологи інтегрального націоналізму мало уваги приділяли майбутньому соціально-економічному устрою держави. Основою теоретичних міркувань було доведення прав українського народу на самостійну соборну державу і визначення шляхів здобуття незалежності. Ідеологи ОУН вважали, що незалежність української держави можна здобути шляхом національної революції — всенародного повстання проти окупаційної влади під керівництвом ОУН. Для підготовки національної революції потрібно всіма можливими засобами розхитувати окупаційний режим (індивідуальний терор, саботаж, напади, демонстрації, акції протесту) та одночасно готувати населення до повстання.

Цій законспірованій організації із суворою військовою дисципліною судилося стати на чолі визвольного руху українства протягом 1930—1950-х рр.

5 **Діяльність ОУН у 1930-х рр.** У 1930-ті рр. ОУН розгорнула на західноукраїнських землях активну діяльність. Вважаючи терор однією з найдієвіших форм боротьби, ОУН здійснила ряд замахів, які набули широкого розголосу. Загалом УВО і ОУН протягом 1921—1939 рр. вчинили 63 замаху, жертвами яких стали 36 українців, 25 поляків, один росіянин та один єврей. Ці замаху здійснювалися з метою привернути

Степан Бандера

увагу світової та української громадськості до «українського питання». Так, убивство в 1933 р. радянського дипломата невисокого рангу О. Майлова мало нагадати про жакливу трагедію українського народу — Голодомор 1932—1933 рр., а вбивство в 1934 р. міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького було, з одного боку, помстою за політику «пацифікації», а з іншого — викликом світовій громадськості у зв'язку з порушенням Польщею прав національних меншин.

Терор був спрямований не лише проти зовнішніх ворогів, а переважно проти «внутрішніх» — проти тих українців, які йшли, на думку ОУН, на співробітництво з польською владою. Так, у Львові було вбито директора української академічної гімназії.

Такі акції не додавали авторитету ОУН, викликали масові репресії з боку польської влади. У 1935—1936 рр. після масових арештів членів ОУН відбулися Варшавський, а згодом Львівський процеси, під час яких С. Бандера, М. Лебець та інші провідники були засуджені до страти, яка за амністією була замінена довічним ув'язненням. (У 1939 р. С. Бандеру було звільнено.) Сотні членів ОУН опинились у концтаборі Береза-Картузька.

Серйозним ударом по ОУН стало вбивство в травні 1938 р. лідера організації Є. Коновальця. Напередодні вирішальних в історії Європи та світу подій організація залишилася без керівника. В ОУН позначився розкол між її закордонним проводом, на чолі якого був А. Мельник, і структурою ОУН на західноукраїнських землях, яку з 1933 р. очолював С. Бандера.

i

! **Висновки.** Після поразки визвольних змагань значна частина західноукраїнських земель увійшла до складу Польщі. Політику польського уряду щодо українства можна оцінити як антиукраїнську. Усі спроби знайти порозуміння на основі перетворення українців на лояльних громадян Польщі теж не мали і не могли мати успіху.

▶ Антиукраїнська політика польського уряду зумовила розгортання потужного українського національно-визвольного руху, який був представлений як легальними, так і нелегальними організаціями.

▶ ОУН через історичні обставини, що склалися напередодні Другої світової війни, очолила національно-визвольний рух українства. Основою діяльності ОУН став інтегральний націоналізм — тоталітарна (авторитарна) ідеологія.

? Запитання та завдання

- ◆ 1. Якими договорами було закріплено входження українських земель до складу Польщі? 2. Які українські землі входили до складу Польщі? 3. Назвіть провідні українські політичні партії, що діяли на території Польщі. 4. Коли було створено ОУН? Хто був ідеологом інтегрального націоналізму? 5. Назвіть найгучніші терористичні акти, скоєні членами ОУН у 1930-ті рр. 6. Коли відбулася акція «пацифікації» українського населення Східної Галичини?
- ▲ 7. Якою була мета правлячих кіл Другої Речі Посполитої в політиці щодо українства? 8. Які події вплинули на позицію українських партій Західної України щодо УРСР? 9. Який вплив мала акція «пацифікації» на розвиток українського національного руху і на україно-польські взаємини?
- ★ 10. Дайте оцінку програми українського національного руху, виходячи з історичних реалій 1930-х рр. 11. Чому український рух був представлений кількома партіями, а не однією загальнонаціональною? 12. Які наслідки для ОУН мав розкол у її рядах? Чи був цей розкол неминучим? 13. Як ви розумієте гасло українського кооперативного руху «Свій до свого по своє»? Якою була інфраструктура українського національного життя в краї? 14. Заповніть таблицю «Політика правлячих кіл Польщі щодо українських земель».

Період	Зміст	Основні заходи	Результат

- ★ 15. Підготуйте презентацію на тему «Митрополит А. Шептицький та український рух у Західній Україні в міжвоєнний період».

§ 29—30. Українські землі у складі Румунії

- ▶▶ 1. Як розвивалися події в Північній Буковині після розпаду Австро-Угорщини? 2. Коли румунські війська окупували територію Північної Буковини, Бессарабії, Мараморощини?

1 **Характер політики румунського уряду щодо українства.** У 1920 р. на території Румунії проживало близько 790 тис. українців (4,7 % усього населення). Основними місцями їхнього розселення були Північна Буковина, Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії, а також Мараморощина (південна частина Закарпаття).

Уряд Румунії із самого початку взяв курс на повну асиміляцію українців, як і інших народів, позбавивши їх можливості національно розвиватися. Натомість економічна політика була більш гнучкою. Найбільший вплив на неї мала політика інтеграції та уніфікації всіх земель, що увійшли до складу Румунії, та загальна економічна відсталість країни. Приєднані землі в переважній більшості були більш розвиненими,

ніж Старе королівство (Регат), тому перші кроки румунського уряду були схожі на пограбування цих областей.

Закріпивши ці землі за собою, румунський уряд став приділяти увагу їхньому економічному розвитку. Буковина через відносно вищий культурний розвиток, наявність кваліфікованих кадрів і значних природних ресурсів стала привабливим регіоном для іноземного капіталу та державних інвестицій. Це дало поштовх до розвитку харчової, легкої, деревообробної, хімічної промисловості. Проте цього не можна сказати про Бессарабію.

Економічна криза, що охопила Румунію ще в 1928 р., негативно вплинула на економічний розвиток. Кількість підприємств у Північній Буковині до 1935 р. скоротилася у 2 рази, а в Аккерманському та Ізмаїльському повітах — більш ніж на чверть. Працівники, що зберегли роботу, отримували платню в половинному обсязі.

Аграрна політика уряду також будувалася відповідно до конкретних соціально-економічних умов різних українських земель. У Бессарабії закон про аграрну реформу набув чинності з 1920 р., у Буковині — із 1921 р.

Реформа в Бессарабії враховувала інтереси поміщиків, у яких у 1918 р. відібрали землю. Влада не наважилася одразу після анексії покінчити з наслідками аграрних перетворень, що відбулися під впливом революційних подій у Російській імперії. Замість цього вони встановили високі орендні й викупні платежі, щоб селянам було не вигідно користуватися поміщицькою землею. На початку реформи орендна плата за 1 га була встановлена в розмірі 1160 лей, а незабаром зросла до 2 тис. лей, що спричинило хвилю розорень. Здебільшого земля повернулася до колишніх власників.

У Буковині, де аграрні перетворення в 1918 р. не відбулися, селянам належало лише 47 % сільськогосподарських земель. Рештою земель володіли поміщики, церква, держава. У результаті реформ у поміщиків було відібрано (із викупом) близько 75 тис. га, або третину земельного фонду.

Середній розмір ділянки, яку отримували за викуп українські селяни, не перевищував 1 га. Натомість колоністи (переважно румунські солдати — ветерани Першої світової війни) отримували щонайменше 0,5 га під садибу, 1 га пасовищ і 4,5 га ріллі. Незважаючи на це, кількість колоністів була незначною. Частина поселенців продавала отриману землю українським селянам і виїжджала на попереднє місце проживання.

Світова економічна криза негативно вплинула й на розвиток сільського господарства Румунії. Тут вона затяглася до кінця 1930-х рр. Посівні площі основних сільськогосподарських культур скоротилися. Селянські господарства розорювалися. Існувала загроза голоду.

Під владою Румунії українські землі перебували протягом 22 років, які історики поділяють на три періоди. У перший період (1918—1928 рр.) на приєднаних землях був запроваджений військовий стан, українські землі активно роздавали офіцерам румунської армії. У цей час будь-який виступ проти влади жорстоко придушувався. Відбувалася активна румунізація краю: було закрито всі українські школи, переслідувань зазнала українська церква, до 1927 р. Буковина втратила автономію, якою володіла, перебуваючи під владою Австрії. Відповідно до закону про шкільництво українців розглядали як «румунів за походженням, що забули рідну мову». У Чернівецькому університеті було закрито українські кафедри. Українська преса була заборонена.

Другий період (1928—1938 рр.) був позначений відносною лібералізацією. Завдяки їй українське громадське життя поступово відроджувалося. Відновлювали роботу культурні товариства, театральні трупи, хори тощо. Діяли студентські товариства «Чорноморе», «Запороже», товариство «Кобзар», спортивне товариство «Довбуш» тощо. З'явилася українська преса: тижневик «Рідний край», єдина українська щоденна газета «Час» за редакцією Лева Когута.

Проте вже в лютому 1933 р. було введено надзвичайний стан, а протягом 1933—1935 рр. парламент Румунії прийняв кілька реакційних законів, у тому числі про реорганізацію й зміцнення поліції та органів безпеки. У 1936 р. з'явився урядовий документ, який забороняв в офіційних документах і в пресі вживати історичні назви населених пунктів. Місцевих жителів почали примушувати навіть прізвища змінювати на румунські.

Із середини 1930-х рр. у Румунії набирали сили фашистські партії та організації («Залізна гвардія», що діяла з 1935 р. під демагогічним гаслом «Все для батьківщини!», націонал-християнська партія тощо). Встановлення в лютому 1938 р. особистої диктатури Кароля II тільки фіксувало той злам у бік зміцнення авторитарного режиму, який розпочався в 1933 р.

Отже, характерними рисами політики Румунії в «українському питанні» були форсована жорстка асиміляція, колоніальна експлуатація, гальмування економічного розвитку окремих земель, блокування політичної активності української спільноти.

В'язниця Дофтана — місце утримування українців у період румунської окупації Буковини. Проіснувала як політична в'язниця до 1944 р.

2 Політика УСРР та СРСР щодо українських земель у складі Румунії. Татарбунарське повстання (1924 р.). Із початку румунської окупації Буковини в 1918 р. Радянська Росія категорично вимагала повернення цих земель. У першій половині 1920-х рр. робилися спроби організувати збройне повстання на цих землях. На територію Румунії в межах дій радянських спецслужб («активної розвідки») закидали озброєні загони, переправляли зброю для бессарабських комуністів. Збройний виступ спалахнув у Татарбунарах у ніч на 16 вересня 1924 р. Однак він був придушений.

i

3 Українські політичні партії. У Румунії були найменш сприятливі умови для діяльності українських політичних партій. Лише в 1927 р. утворилася партія, що відстоювала національні інтереси українців,— Українська національна партія (УНП). Це була партія ліберального спрямування, що діяла легальними методами і прагнула знайти порозуміння з владою. Лідером партії був Володимир-Сергій Залозецький. У 1930 р. вона уклала виборчу угоду з керівною націонал-цараністською партією, унаслідок якої українцям було надано кілька місць у парламенті, а в уряді створено спеціальне відомство у справах національних меншин. Після встановлення в Румунії монархічної диктатури УНП була розпущена, як і всі легальні українські організації та товариства.

Володимир-Сергій
Залозецький

Молоде покоління українських діячів, не задоволене поміркованою позицією УНП, у середині 1930-х рр. створило конспіративну радикальну націоналістичну організацію, близьку за програмовими засадами й діями до ОУН. Вона легалізувала свою діяльність через мережу товариств (спортивне товариство «Мазепа», студентське товариство «Залізник»). На чолі організації стояли І. Григорович, О. Зибачинський, Д. Квітковський.

На території Буковини в 1918—1926 рр. діяла Комуністична партія Буковини, яка увійшла до складу Комуністичної партії Румунії. Лідерами партії були С. Канюк, В. Гаврилук, Ф. Стасюк та інші. Метою їхньої діяльності було возз'єднання з радянською Україною. Після заборони з 1929 до 1934 р. діяла під вивіскою партії «Визволення», яка проголошувала гасло «За Радянську червону Буковину!».

! **Висновки.** Українські землі, що в результаті поразки визвольних змагань українського народу були загарбані Румунією, опинилися в несприятливих умовах (жорстка асиміляторська політика урядових кіл, злиденне соціально-економічне становище). Навіть

у нетривалий період лібералізації політичного життя правлячі кола Румунії не відступали від політики румунізації українського населення.

- ▶ Організований український національний рух існував лише на території Буковини. На інших українських землях у складі Румунії значний вплив мала комуністична партія.

Запитання та завдання

1. Які українські землі після Першої світової війни увійшли до складу Румунії?
- ◆ 2. Коли міжнародним співтовариством було визнано входження до складу Румунії Буковини й Бессарабії? 3. Який термін характеризує політику Румунії щодо українства? 4. Коли відбулось Татарбунарське повстання? 5. Укажіть етапи політики правлячих кіл Румунії щодо українства. 6. Які українські політичні партії діяли в Румунії?
- ▲ 7. Якою була мета СРСР щодо Румунії? 8. Румунська влада сподівалася консолідувати багатонаціональне суспільство силовими засобами румунізації. Чи вважаєте ви дієвими такі методи?
- ★ 9. Порівняйте політику правлячих кіл Польщі та Румунії щодо українства. 10. Назвіть причини і наслідки національного гноблення українців у Румунії. 11. Охарактеризуйте економічне становище українських земель у складі Румунії.
- ★ 12. На українських землях у складі Польщі та Румунії існували прихильники співпраці з правлячими режимами та прихильники безкомпромісної боротьби за національне визволення. Яка із цих течій була більш перспективною? Викладіть свої думки у вигляді есе.

§ 31. Українські землі у складі Чехословаччини. Карпатська Україна

- ▶▶ 1. Які країни претендували на Закарпаття після розпаду Австро-Угорщини? 2. У якому договорі було закріплено входження українських земель до складу Чехословаччини?

1 Політика Чехословаччини щодо Підкарпатської Русі в 1920-ті — першій половині 1930-х рр. За рішенням Паризької мирної конференції Закарпаття опинилось у складі Чехословаччини. На початку 1920-х рр. чеський уряд намагався створити враження, ніби сумлінно виконує свої міжнародні зобов'язання щодо надання Підкарпатській Русі автономних прав, зазначених у Сен-Жерменському договорі (1919 р.). Свої зволікання з наданням автономії вони пояснювали невідповідністю населення краю до самостійного життя через низький рівень освіти й відсутність у достатній кількості кваліфікованих управлінських кадрів. Більшість населення були неграмотними (95 %).

Григорій Жаткович

Костянтин Грабар

Адміністративно-політичну організацію краю визначали празькі статuti 1919—1920 рр. Вони не запроваджували постанов Сен-Жерменського договору та Конституції Чехословацької республіки (ЧСР) щодо Закарпаття, яке було виділено в окрему адміністративно-територіальну одиницю «Підкарпатська Русь», залишивши поза її межами майже 100 тис. українців на землях Словаччини.

Не справдилися сподівання нечисленної місцевої інтелігенції про організацію управління краєм за участю місцевих представників. На посаду **першого губернатора Підкарпатської Русі** президент ЧСР Т. Масарик запросив молодого адвоката, вихідця з України, але громадянина США **Григорія Жатковича**, сформувавши адміністрацію із чехів. Спроби губернатора реалізувати обіцяні широкі автономні права були безуспішними, і 16 жовтня 1921 р. він залишив свою посаду.

Новопризначений губернатор Підкарпатської Русі **Антін Бескид**, адвокат, політичний і громадський діяч, теж не мав реальної влади. Натомість краєм управляли чех віце-губернатор А. Розсипал та очолювана ним адміністрація, до складу якої входили чехи.

Лише в 1937 р. за губернатора **Костянтина Грабаря** почалося розширення автономії Карпатської України — було створено губернську раду, яка отримала деякі повноваження восени 1938 р. під час реорганізації ЧСР на федеративну державу.

У 1922 р. представники різних політичних сил краю звернулися до Ліги Націй зі скаргю, що уряд ЧСР не виконує взяті на себе зобов'язання. Ліга Націй оголосила уряду ЧСР сувору догану. У відповідь уряд 14 липня 1927 р. прийняв «Закон про організацію політичного управління (Закон про адміністративну реформу)», який перекреслив усі надані раніше Закарпаттю автономні права.

Усупереч такій політиці демократичний устрій Чехословаччини справив значний позитивний вплив на життя населення краю. В основному було ліквідовано неграмотність населення, з'явився середній клас. Збільшилася кількість робітництва. Завдяки аграрній реформі селяни отримали землю. Населенню було надано широкі виборчі права. Було відроджено православну церкву. Значний вплив на це справило поширення москвофільських тенденцій серед населення краю.

Особливо помітними були зрушення в культурно-національному розвитку. Уже в 1919 р. чехи взялися за організацію народної середньої та фахової освіти. У цьому напрямку багато зробив міністр освіти ЧСР І. Дерер. Усі національні меншини краю мали свої школи. Проте найбільш швидко й непропорційно щодо кількості дітей зростала кількість чеських шкіл. До роботи в українських школах краю влада ЧСР залучила багато емігрантів із Росії, які здебільшого не знали української мови. Крім цих шкіл, існували й гімназії. У 1931 р. їх налічувалося вісім (чотири — з українською мовою навчання), а в 1938 р. — 11 (п'ять відповідно).

Навчання в народних школах було для всіх дітей до 14 років обов'язковим і безкоштовним. У горожанських і фахових школах — майже безкоштовним. Середні школи були платними, але кращих учнів звільняли від оплати. Багато з них отримували державну стипендію. Вищого навчального закладу в Закарпатті не було, але місцеві жителі могли вільно навчатися у вишах ЧСР та інших країн.

У той самий час чеський уряд зробив все, щоб внести непорозуміння в мовне питання. Вищий адміністративний суд ЧСР своїм рішенням від 28 червня 1925 р. визнав українську мову «чужою» для населення Закарпаття. Це викликало дискусію, якою мовою вести викладання в школах краю. Дискусія набула міжнародного розголосу й закріпила поділ населення на два протилежні табори: український (народовський) та русинський. Остаточно дискусія була розв'язана в 1938 р. після надання краю автономії.

Русинство — політична течія, що виступала за визнання слов'янського населення Закарпаття окремою нацією. Назва походить від самоназви українського населення до XIX ст., що збереглася в Закарпатті, — русин.

i

2 **Боротьба за автономію краю (друга половина 1930-х рр.).** У Закарпатті політичне життя було бурхливим через широкий спектр політичних сил. Уже під час перших виборів до парламенту ЧСР (1922 р.) на території краю діяло 14 партій, а згодом — понад 30. Української партії, яка б діяла самостійно, тут тривалий час не було. Усі найвпливовіші партії ЧСР мали свої організації в Закарпатті, які відбивали настрої та вподобання різних груп населення. Разом із тим кожна з них схилялася до певних національно-культурних традицій, що історично склалися в краї. Найвпливовішими течіями були русинство і народовство. Русинський напрям, який користувався на той час найбільшою підтримкою населення, домагався автономії краю. Його лідером був **Андрій Бродій**. Народовський напрям на чолі з **Августином Волошиним** послідовно відстоював український характер населення краю й теж виступав за автономію.

Андрій Бродій

Августин Волошин

Крім названих течій, значна частина населення Закарпаття на виборах підтримувала комуністів (1924 р. — 30 %; 1929 р. — 15 %; 1935 р. — 26 %). У 1938 р. діяльність комуністів була заборонена.

Прихід до влади в Німеччині нацистів став причиною активізації політичної боротьби в ЧСР, обмеження політичних свобод тощо. Німеччина, а згодом й Угорщина стали на шлях підтримки сепаратистських рухів у ЧСР під гаслом перегляду несправедливої Версальської системи. Ці події пожвавили автономістський рух у Закарпатті, розпочали об'єднання партій краю в блоки.

У 1936 р. угорські партії під гаслом «Один народ — одна партія» об'єдналися в Угорську об'єднану партію, яка активно виступала за приєднання краю до Угорщини. Тоді ж розпочався процес створення «Руського блоку» — партій і прихильників ідеї автономії.

Готуючись до нападу на ЧСР, Генеральний штаб вермахту розробив план «Грюн» (30 травня 1938 р.), у якому містився окремий розділ про шляхи приєднання до нападу на ЧСР угорців і поляків. В основу цього розділу було покладено вислів А. Гітлера, що можливих союзників слід повернути до себе територіальними придбаннями. Перед регентом Угорщини М. Горті відкрилася доволі приваблива перспектива. Шляхом територіальних придбань він намагався вирішити внутрішні проблеми.

Навесні-влітку 1938 р. співвідношення сил у Європі складалося не на користь Німеччини, і в цих умовах А. Гітлер зробив ставку на те, щоб підірвати ЧСР ізсередини. Почалося створення автономістського фронту. Представники партії судетських німців обговорили свої плани з керівниками Угорщини. Угорська сторона запевнила, що готова до співробітництва. У Закарпатті відразу активізувалися проугорські сили. Прискорилося створення «Руського блоку», частина лідерів якого співпрацювала з розвідками Угорщини й Польщі та приховувала справжню мету своєї діяльності — відрив краю від ЧСР і приєднання його до Угорщини.

Після Мюнхенської угоди ЧСР під тиском Німеччини перетворилася на федеративну державу чехів, словаків і русинів.

Вермахт — збройні сили нацистської Німеччини.

Після переговорів та консультацій між різними політичними силами краю був сформований перший автономний уряд на чолі з А. Бродієм, який **11 жовтня 1938 р.** був затверджений у Празі. До нового уряду увійшли представники як русинського, так і народовського блоків. Після затвердження уряду А. Бродій виступив перед населенням і виклав таку програму дій:

- ▶ ЧСР надалі називалася Чесько-Словацько-Карпатська Республіка;
- ▶ усі маєтки в краї мали бути передані місцевій владі;
- ▶ чітко визначалися кордони Підкарпатської Русі.

3 **Карпатська Україна.** 26 жовтня 1938 р. Прем'єр-міністр автономного уряду А. Бродій був заарештований за проугорську діяльність. Новим керівником уряду 28 жовтня був призначений лідер народовців А. Волошин. Нова влада одразу була поставлена перед фактом **I Віденського арбітражу (2 листопада 1938 р.)**. Згідно з його рішенням, від Закарпаття на користь Угорщини була відірвана територія площею близько 1500 км² із містами Берегове, Ужгород, Мукачеве і населенням 173 тис. осіб. Це були найбільш економічно розвинені райони краю.

Незважаючи на це, автономна адміністрація краю взялася за активну державотворчу діяльність. **22 листопада 1938 р.** чехословацький парламент затвердив **автономію Карпатської України** й автономію Словаччини.

Не маючи достатньої опори серед населення, уряд А. Волошина почав користуватися допомогою ОУН та численних українських громад у світі, які надали суттєву фінансову допомогу. Частина діячів ОУН вважала автономію краю слушною нагодою для відновлення Української держави. Переважно з Польщі до краю прибуло чимало української національно свідомої молоді. Вони обійняли найважливіші посади в адміністрації краю, взялися за створення збройних формувань.

Державотворчі процеси в краї розгорталися згідно з теорією інтегрального націоналізму. Так, у краї було заборонено діяльність усіх політичних партій, крім Українського національного об'єднання (УНО). Усіх незгодних було ізольовано. У січні 1939 р. відбулися вибори до сейму. Було оголошено, що за УНО проголосувало 92,4 % виборців.

Спроба створити збройні загони «Карпатська Січ» викликала конфлікт із чеською адміністрацією. Так, у ніч із 13 на 14 березня 1939 р. частини чехословацької армії завдали поразки загонам «Карпатської Січі», які намагалися оволодіти складами зі зброєю (загинуло 102 січовики), а згодом усунули помірковане керівництво Карпатської України. Цей конфлікт виник напередодні вторгнення на територію краю угорських військ. 14 березня 1939 р. 40-тисячне угруповання угорських

Колона січовиків марширує поблизу будівлі Головної Команди Карпатської Січі в Хусті напередодні відправлення на фронт. 14—15 березня 1939 р.

Угорські воїни з польським офіцером прикордонної служби (попереду) після розстрілу січовиків-галичан на Татарському перевалі поблизу села Ясіня. Березень 1939 р.

військ вдерлося на територію краю. Цього ж дня німецькі війська вступили в Прагу, було проголошено незалежність Словаччини.

Чеські війська, за наказом із Праги, не чинили опору. За таких складних умов на захист краю стали загони «Карпатської Січі», які налічували 2 тис. погано озброєних бійців. Їх завзятий опір перетворив наступ угорської армії з «прогулянки» на складну військову операцію. Вирішальні бої розгорнулися на Красному полі під Хустом.

Тим часом **15 березня 1939 р.** у приміщенні гімназії Хуста зібрався сейм Карпатської України, на якому було проголошено її незалежність. Сейм ухвалив закон, що містив такі положення:

- «1. Карпатська Україна є незалежна Держава.
2. Назва Держави є: Карпатська Україна.
3. Карпатська Україна є республіка на чолі з президентом, вибраним Сеймом Карпатської України.
4. Державною мовою Карпатської України є українська мова.
5. Барвами державного прапора Карпатської України є синя і жовта...»

Президентом Карпатської України було обрано А. Волошина. Він звернувся до уряду Німеччини з проханням прийняти Карпатську Україну під свій протекторат. Однак у відповідь отримав пораду припинити опір.

Незважаючи на рішучий опір січовиків, 18 березня 1939 р. територія краю була повністю окупована. Уряд Карпатської України емігрував до Румунії. До кінця квітня окремі загони чинили опір угорським окупантам, однак зупинити агресію не змогли. Трагічно склалася доля рядових січовиків: одні були розстріляні угорськими військовими, румунськими й польськими прикордонниками, інші потрапили до угорського концтабору у Варюлопош, де їм було запропоновано емігрувати до Німеччини. Жертвами угорської агресії стали 5 тис. осіб.

Поразку Карпатської України зумовила й міжнародна ізоляція. Її не підтримали Англія та Франція. Польща рішуче допомагала Угорщині, бажаючи придушити український рух, щоб він не поширився на її територію. Й. Сталін назвав Карпатську Україну «комашкою, що хоче прилучити до себе слона», тобто Україну. Його промова на XVIII з'їзді ВКП(б), у якій він характеризував міжнародне становище, на думку деяких істориків, відкрила шлях до німецько-радянського порозуміння і Другої світової війни.

Карпатська Україна проіснувала лише кілька днів, але мала важливе історичне значення.

Висновки. Українські землі у складі Чехословаччини опинилися в більш сприятливих умовах розвитку, ніж у Польщі та Румунії. Чеський уряд відкрито не здійснював дискримінаційних заходів щодо українства, сприяв економічному й культурному розвитку краю. Чеський уряд до 1938 р. відмовлявся надати гарантовані міжнародними договорами автономні права Карпатській Україні. Цього вдалося досягти лише завдяки зовнішньому впливу.

▶ Здобувши автономію, українці зуміли максимально скористатися ситуацією, і 15 березня 1939 р. було проголошено незалежність Карпатської України.

Запитання та завдання

1. Якою була офіційна назва Закарпаття у складі Чехословаччини? 2. Які реформи здійснив уряд ЧСР у краї в 1920-ті рр.? 3. Коли було створено перший автономний уряд Підкарпатської Русі? Хто його очолив? 4. Якими були рішення І Віденського арбітражу? 5. Коли було проголошено незалежність Карпатської України? 6. Яка держава загарбала Карпатську Україну і коли це сталося?
7. Який статус мала Підкарпатська Русь у складі ЧСР? 8. За додатковими матеріалами визначте, якими були причини домінування русинської течії в політичному житті Підкарпатської Русі. 9. Що стало причиною призначення А. Волошина головою автономного уряду? 10. Чому Німеччина сприяла проголошенню автономії Карпатської України, а потім відмовилась взяти її під свій протекторат? 11. Чому Карпатська Україна не змогла відстояти свою незалежність?
12. Який вплив на державну розбудову Карпатської України мала ідеологія ОУН та її діячі? 13. Охарактеризуйте заходи, вжиті урядом ЧСР щодо розвитку Закарпаття в 1920—1930-ті рр. 14. Назвіть основні заходи уряду А. Волошина.
15. За словами міністра закордонних справ Німеччини Й. Ріббентропа, А. Гітлер заявив: «...коли б він був пов'язаний з українцями та їхніми політичними планами, то у Відні не проголошували б арбітражного рішення, яке зробило Закарпатську Україну нежиттєздатною». Прокоментуйте цю заяву А. Гітлера, дайте їй оцінку.

§ 32. Культурне життя на західноукраїнських землях. Політичне й культурне життя української політичної еміграції

- 1. Поясніть, як ви розумієте термін «лікнеп» і якими були його результати в Україні в 1920 р. 2. Чому радянська влада надавала важливого значення керівництву культурним процесом в Україні в 1917—1920 рр.?

1 **Освіта і наука.** Для української освіти під польською владою настали тяжкі часи порівняно з періодом перебування під владою Австро-Угорщини. Одразу після окупації Галичини Львівський університет було колонізовано й перетворено на університет ім. Яна Казимира; було закрито вісім українських кафедр та звільнено 14 професорів-українців, а обіцянка уряду заснувати окремих Український університет не була виконана. 14 серпня 1919 р. ректорат Львівського університету видав розпорядження, згідно з яким до університету зараховували тільки громадян Польщі й тих, хто служив у польській армії. У результаті українська молодь була позбавлена можливості навчатись у Львівському університеті. Були колонізовані й інші вищі навчальні заклади Львова — Політехніка, Академія ветеринарної медицини та Академія зовнішньої торгівлі. У відповідь українські вчені, викладачі, студенти в 1921 р. заснували **Український таємний університет**, що проіснував до 1925 р.

Першим його ректором став літературознавець і поет **Василь Щурат**. У період свого піднесення університет налічував три факультети, 15 кафедр, у ньому працювали 54 професори і навчалось близько 1500 студентів. У 1922 р. у складі Університету виникла Українська висока політехнічна школа. У 1924 р. до університету було приєднано також відділ мистецтва, яким опікувався митрополит УГКЦ **Андрей Шептицький** (1865—1944). Викладання велося таємно в приміщенні різних українських установ, а іноді навіть у помешканнях професорів. Закордонні університети визнали Український університет у Львові рівноправним із західноєвропейськими вищими школами та зараховували студентам роки навчання в ньому.

Головним осередком української науки та загалом культури залишалось Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ). У 1920—1930-х рр. тут працювало понад 200 науковців. Завдяки підтримці української громади НТШ вдалося утримувати велику бібліотеку, три музеї і два науково-дослідні інститути.

У 1920-х рр. певні кошти на утримання НТШ надходили від уряду УСРР. Членами ВУАН у міжвоєн-

Василь Щурат

ний період було понад 200 представників НТШ, серед них літературознавці В. Гнатюк, М. Возняк, К. Студинський, В. Щурат, історики І. Крип'якевич, С. Томашівський, археолог Я. Пастернак, мовознавець і мистецтвознавець І. Свенціцький, фольклорист і музикознавець Ф. Колесса, математик і фізик В. Левицький, лікарі М. Музика, М. Панчишин та інші. Самогубство М. Скрипника і переслідування М. Грушевського обірвали контакти між ВУАН і НТШ, а західноукраїнські вчені на знак протесту проти більшовицького терору й Голодомору відмовилися від своїх академічних зарплат. Виконуючи вказівку ЦК КП(б)У від вересня 1933 р., президія ВУАН 4 жовтня відрахувала М. Возняка, Ф. Колессу, К. Студинського і В. Щурата із членів президії Академії.

У той час як польський та румунський уряди взагалі не сприяли розвитку української вищої освіти, уряд Праги дав притулок і фінансову підтримку одразу декільком українським вищим навчальним закладам — Українському вільному університету (1921—1945 рр.), Високому педагогічному інституту ім. Драгоманова у Празі (1923—1933 рр.), Українській господарській академії в Подебрадах (1922—1935 рр.). Крім того, у 1922 р. було створено Український гурток пластичного мистецтва, у 1924 р. — Український національний музей-архів (згодом Музей визвольної боротьби) та Українське історико-філологічне товариство в Празі.

Керівництво Українського таємного університету у Львові. 1921 р.

У ЧСР навчалася 2132 українські студенти, із них у чеських навчальних закладах освіту здобували 1389 осіб, в Українському педагогічному інституті — 119, у Господарській Академії в Подебрадах — 476, у малярській школі — 148.

Ареною гострої польсько-української конфронтації стало і шкільництво. Українці прагнули такої школи, яка б допомагала розвивати національну культуру й свідомість, натомість урядові кола вбачали у шкільництві засіб виховання польського державного патріотизму, а в перспективі — асиміляції непольських народів.

У 1924 р. сейм Польщі прийняв закон, який перетворював більшість українських шкіл на двомовні. Прийняті в 1932 р. закони ускладнювали доступ до середньої і вищої освіти представникам українського селянства.

Олександр Олесь

Олег Ольжич

Улас Самчук

У 1923 р. була закрита єдина українська чоловіча семінарія у Львові. Згодом стали двомовними українські жіночі вчительські семінарії у Львові та Перемишлі.

Спробу задовольнити потребу українців у середніх освітніх закладах зробило товариство «Рідна школа», що до 1938 р. заснувало близько 40 гімназій, ліцеїв та професійно-технічних шкіл. Значну частину витрат на ці заходи покривали внески його членів, кількість яких у 1938 р. сягнула понад 100 тис. осіб (у 1914 р. їх було 5 тис.), та внески іммігрантів у США та Канаді. Загальнокультурні потреби задовольняло товариство «Просвіта». У 1939 р. у Галичині діяло 83 філії, що налічували понад 360 тис. членів. Товариство утримувало величезну мережу читалень (3214), публікувало навчальні матеріали, відкривало дитячі садки, вело різні курси. Активно діяло товариство «Просвіта» і в Закарпатті.

Незважаючи на досить ліберальне ставлення чехословацької адміністрації до українства, спостерігались певні тенденції до асиміляції.

2 Літературний процес. Провідне місце в розвитку національної культури на західноукраїнських землях належало Галичині, особливо Львову. У суспільному і літературному житті західноукраїнських земель найпомітнішу роль відігравали часописи «Діло», «Дзвони», «Літературно-науковий вісник», «Ми», «Назустріч» та багато інших. Загалом у Галичині виходило 143 українські періодичні видання. Навколо них гуртувалися найвизначніші постаті — письменники, критики, поети, митці.

У 1920—1930-ті рр. літературний процес на землях Західної України поєднував декілька напрямків. З одного боку, продовжували творчу діяльність письменники, які стали відомими ще на початку ХХ ст., з іншого — література в цей час збагатилася багатьма новими іменами.

Старше покоління літераторів представляли: В. Стефаник, О. Маковей, М. Черемшина, У. Кравченко, Б. Лепкий та інші. Вони об'єднувалися навколо «Товариства письменників і журналістів ім. Івана Франка», яке діяло у Львові в 1925—1939 рр. Товариство об'єднувало близько 60 членів і кандидатів. Із 1933 р. воно влаштовувало конкурси і призначало нагороди за найкращі твори року.

У Чернівцях продовжувала плідно працювати О. Кобилянська. У міжвоєнний період у збірці «Але Господь мовчить» письменниця правдиво відобразила події Першої світової війни на території Північної Буковини. Глибоким символізмом сповнені оповідання «Лісова мати», «Пресвятая Богородиця, помилуй нас» та «Не смійтесь».

Із Західною Україною була тісно пов'язана творчість емігрантів зі Сходу, які оселилися у Празі, Варшаві та Львові, — О. Кандиби (псевдонім — Олександр Олесь) та його сина, поета, археолога та політичного діяча О. Ольжича, Є. Маланюка та інших. Серед молодшого покоління письменників найбільшу популярність мали Богдан-Ігор Антонич, Ю. Косач — племінник Лесі Українки, І. Вільде, У. Самчук та інші.

Провідною ідеєю творчості письменників як старшого, так і молодшого поколінь стало осмислення подій 1914—1920-х рр. До найпомітніших явищ у прозі належали твори У. Самчука (роман «Волинь» та інші), трилогія Р. Купчинського «Заметіль», присвячена історії галицького стрілецтва, історичні та інші повісті Б. Лепкого. Серед прозаїків Західної України й емігрантів у 1930-х рр. вирізнялися В. Софронів-Левицький, Г. Журба, І. Вільде, Н. Королева. Для тогочасного літературного процесу була характерна значна політизація.

i

Однією із форм розвитку літературного життя в Галичині були літературні об'єднання молодих літераторів: «Митуса», «Богема», «Логос», «Західно-українське мистецьке об'єднання» (ЗУМО), «Листопад», «Недея», «Дванадцятка» та інші. Лише деякі гуртки мали свої часописи: «Митуса» — журнал «Митуса» (модерністсько-авангардистське видання), «Логос» — часопис «Поступ» (католицьке видання), «ЗУМО» — «Альманах лівого мистецтва». Через відсутність власного видання деякі літературні об'єднання не могли впливати на розвиток літературного процесу.

3

Мистецтво. У мистецтві 1920—1930-х рр. вирізнялися імпресіоністичні пейзажі й портрети художника **Івана Труша**. У цей же період у його творчості з'явилася соціальна тема — картина «Сільський господар» (1933 р.).

На цей час припадає останній період творчості **Олексія Новаківського**. Центральне місце на його полотнах посідає образ сильної, бунтівної особистості: «Революціонер», «Довбуш — володар гір», «Довбуш». Образ Довбуша став символом тогочасних прагнень, нескореності духу. В останні кілька років життя О. Новаківський переважно виконував портрети на замовлення. Крім того, він чимало часу присвячував педагогічній діяльності, передаючи свій досвід молодим митцям.

Провідне місце в образотворчому мистецтві Західної України належало **Олені Кульчицькій**. Після повернення з концтабору в 1919 р. вона

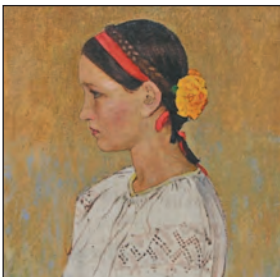

Довбуш. Художник
О. Новаківський

Орлине гніздо. Художник
А. Манастирський

Портрет дівчини.
Художник П. Холодний

продовжила педагогічну працю в Перемишлі, ілюструвала книги В. Гнатюка, М. Коцюбинського (зокрема «Тіні забутих предків»), В. Стефаніка. У 1938 р. переїхала до Львова, де стала співробітником українського етнографічного музею.

Художник **Антін Манастирський** чимало часу присвятив розмальовуванню сільських церков, писав картини історичної тематики, переважно ліричні сцени з історії козацтва. Помітною стала робота українського маляра-імпресіоніста, живописця, художника-монументаліста, графіка, проектанта ужиткового мистецтва, педагога **Петра Холодного**.

Важливу роль у мистецькому житті Західної України відіграла Асоціація незалежних українських митців (АНУМ), яка була створена в 1930 р. на основі Союзу українських митців. Її засновниками були П. Ковжун, М. Осінчук та Я. Музика. Асоціація проіснувала до 1939 р.

Гурток діячів українського мистецтва (ГДУМ) та АНУМ влаштовували щорічні колективні та індивідуальні виставки, об'єднуючи більшість українських живописців, графіків, скульпторів не лише Західної України, але й діаспори. На першій виставці АНУМа експонувалися твори французьких художників П. Пікассо, А. Модільяні, М. Шагала та інших.

У Львові діяли й інші колективи: у 1932 р. відбулася виставка групи «Нова генерація», що проходила під гаслом «На здобуття сучасності». Тоді ж розпочав виставкову діяльність Львівський професійний союз артистів-пластиків (ЛПСАП). Союз об'єднував усіх, хто у Львові захоплювався модерним мистецтвом.

Значний успіх мали закарпатські художники на чолі з **Адальбертом Ерделі** та **Йосипом Бокшаєм**, які створили Товариство діячів образотворчих мистецтв на Підкарпатській Русі. Вони заклали школу образотворчого мистецтва, яка розвивається й зараз.

Зі Львовом пов'язана також діяльність талановитих скульпторів. Серед них **Сергій Литвиненко**, який у 1930—1944 рр. працював у Львові. У своєму баченні скульптурних композицій він поєднав монументальність форми і класицизм. У його творчому доробку надгробок

І. Франку і пам'ятник В. Пачовському (обидва на Личаківському цвинтарі у Львові). У скульптурних портретах митця переважають імпресіоністичні тенденції.

Скульптор **Антін Павлось** виявив себе здібним майстром сюжетних композицій; виконав пам'ятники-погруддя Т. Шевченка, Б. Хмельницького, Д. Галицького, О. Новаківського. Скульптор А. Коверко — відомий різьбяр по дереву. Він автор вівтаря та іконостаса для церкви Святого Духа у Львові, портретів І. Франка, І. Свенціцького, М. Вороного, І. Труша. У Львові працював скульптор і педагог І. Севера.

Забудова західноукраїнських міст відбувалася в руслі загальноєвропейських стилів модернізму і конструктивізму. В архітектурних рішеннях переважала камерність, елегантність, симетрія, що було характерним, наприклад, для ратуші у Станіславі (нині Івано-Франківськ), яка була споруджена в 1929—1932 рр. за проектом інженера Треллі.

4

Театральне життя. Музика. Театральне мистецтво Західної України продовжував представляти театр товариства «Українська бесіда» (із 1861 до 1916 р. «Руська бесіда»), який діяв у Львові до 1924 р.

У червні 1918 р. акторський склад театру товариства «Українська бесіда» залишився без чоловіків. Усі вони вступили до легіону УСС австро-угорської армії. Втрата основного чоловічого складу була причиною майже тримісячної бездіяльності й цілковитого розпаду театру. Відновлена в серпні 1918 р. робота театру тривала недовго, оскільки після початку польсько-української війни окупаційна влада закрила українську сцену у Львові.

Із липня 1920 р. у театрі «Української бесіди» формувався новий сценічний колектив, який активно діяв до жовтня 1921 р. як «Український незалежний театр». До Львова переїхала частина акторів із драматичного театру Вінниці, де вони працювали під керівництвом Г. Юри.

«Український незалежний театр» у 1920—1921 рр. виконав 12 нових драматичних постановок із новітнього українського та європейського репертуару.

Із 8 жовтня 1921 і до 21 червня 1923 р. театр працював під керівництвом О. Загарова та Й. Стадника.

Пам'ятник Й. Бокшаю та А. Ерделі в Ужгороді

Надгробок І. Франку на Личаківському цвинтарі у Львові. Скульптор С. Литвиненко

Станіслав Людкевич

Василь Барвінський

Філарет Колесса

Помітний слід в українській культурі залишив і український театр у Чернівцях, відкритий у липні 1918 р. Наприкінці 1918 р. румунська влада заборонила театр, і він переїхав до Станіслава.

У Львові та Чернівцях відбувалося досить активне музичне життя. Однак українські композитори, які фактично створили окрему львівську композиторську школу, не мали прямого доступу до оперного театру й симфонічного оркестру. Видатні львівські композитори **Станіслав Людкевич, Василь Барвінський, Філарет Колесса** продовжили традиції української класичної і народної музики, активно поєднуючи їх із новітніми стилями.

Під впливом новітніх тенденцій у музичному мистецтві в 1930-ті рр. формуються яскраві модерністичні тенденції музики львівських композиторів-новаторів молодшого покоління — З. Лиська, А. Рудницького, М. Колесси, С. Туркевич, Н. Нижанківського.

Отже, новаторські тенденції творчості українських композиторів Львова 1920—1930-х рр., які можна умовно об'єднати поняттям **львівський музичний модернізм 1920—1930-х рр.**, — це специфічне, цілісне по суті та стилістично різноманітне явище, що було притаманне українській музиці Галичини в міжвоєнний період.

У Західній Україні існували також польські та єврейські культурні осередки. Важливим центром польської культури (поряд з українською) залишався Львів із його Університетом Яна Казимира. Світової слави зажила львівсько-варшавська філософська школа.

5 **Українська політична еміграція.** Поразка в боротьбі за державну незалежність України спричинила другу хвилю української еміграції, яка мала переважно політичний характер. У цей час почали емігрувати діячі часів УЦР, гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР, ЗУНР тощо. Значна частина українських політичних емігрантів осіла в Польщі, Чехословаччині, Австрії, Італії, Німеччині, Франції та США, Канаді.

Формування центрів еміграції відбувалося в декілька етапів. На початку 1920-х рр. більшість української політичної еміграції перебувала на території Польщі та Румунії.

Спочатку лідери еміграції сподівалися за рахунок зовнішньої підтримки відновити українську державність, намагалися зберегти організовані загони інтернованих частин українських армій. Проте після поразки Другого зимового походу ці надії виявилися марними. Країни Заходу не бажали здійснювати нової інтервенції проти радянських республік. Поступово всі збройні формування й державні органи, що опинилися в еміграції, були розпущені або ледь жевріли. Чимало зусиль для розпаду української еміграції доклали дипломатія та розвідувальні органи СРСР. Їм вдалося усунути з прикордонних держав значні сили української політичної еміграції, внести розкол серед провідних діячів, домогтися репатріації на територію УСРР значної частини бійців Армії УНР, діячів українського руху в Галичині. У 1926 р. у Парижі було вбито С. Петлюру.

У 1930-ті рр. у середовищі політичної еміграції відбувалися значні зміни. Голодомор в УСРР та політичні репресії остаточно розвіяли радянськo-фільські настрої. Керівну роль у середовищі еміграції взяли на себе сили, які сповідували жорсткі антикомуністичні націоналістичні погляди. Найбільшу активність у цьому напрямку проявляла ОУН, прагнучи очолити український національний рух. Частина лідерів української еміграції стала вбачати в Німеччині ту силу, на яку можна спертися в боротьбі за відновлення української державності.

Зрештою на кінець 1930-х рр. сформувалися три основні групи української еміграції, які мали різні політичні орієнтири: 1) це організації, які гуртувалися навколо ідеї відновлення УНР. Вони орієнтувалися на підтримку Франції, Англії, Польщі та США і сповідували демократичні цінності. Проте їхній вплив на еміграцію в 1930-ті рр. був доволі обмежений; 2) це прихильники П. Скоропадського, які мали деякі зв'язки у вищих ешелонах влади Німеччини. Однак їхній вплив на еміграцію був незначним, хоча вони й намагалися створити мережі своїх організацій в українській діаспорі США та Канади; 3) це мережа організацій, які перебували під впливом ОУН. Саме вони в той час мали найбільшу підтримку.

Висновки. Національна українська культура на західноукраїнських землях у міжвоєнний період розвивалась як відповідно до загальноєвропейських мистецьких тенденцій, так і в напрямку протистояння асиміляційним процесам, які проводили уряди Польщі та Румунії.

► Незважаючи на несприятливі обставини, українська культура активно розвивалася: працювали та відкривалися школи з українською мовою викладання, громадські та просвітні організації, науково-освітні

заклади, мистецькі товариства, музеї, театри, видавали україномовну пресу, книги тощо. Сформувалася нова плеяда українських діячів культури.

► Поразка в боротьбі за державність спричинила другу хвилю української еміграції, яка мала переважно політичний характер. Саме українська політична еміграція 1920—1930-х рр. об'єднала покоління борців за незалежність України в 1917—1921 і 1940—1950-х рр.

Запитання та завдання

1. Яке місто стало провідним центром розвитку української культури в 1920—1930-ті рр.? 2. Коли існував Український таємний університет? 3. Яке місто Європи стало центром української вищої освіти? 4. Назвіть представників української літератури в 1920—1930-ті рр., що розвивалася в Західній Україні та в середовищі української еміграції та діаспори. 5. Назвіть видатних представників українського образотворчого мистецтва, що творили на території Західної України. 6. У яких країнах зосередилася українська політична еміграція в 1920—1930-ті рр.?
7. Як можна охарактеризувати розвиток української освіти в Західній Україні в міжвоєнний період? Чим була зумовлена різниця в розвитку освіти на українських землях, що входили до складу Польщі, Румунії, Чехословаччини? 8. Чому провідне місце в розвитку культури в Західній Україні належало Галичині? 9. Чим можна пояснити значні радянськості настрої в українській еміграції в 1920-ті рр.?
10. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть питання: які міжнародні події найбільше впливали на діяльність української політичної еміграції? 11. Складіть таблицю «Розвиток української культури Західної України в 1920—1930-х рр.».
12. Підготуйте презентацію на теми (за вибором) «Українські митці Західної України в 1920—1930-х рр.», «Центри української еміграції в міжвоєнний період».

Практичні заняття

1. Повсякденне життя населення в УСРР (УРСР) та українських регіонах у складі Польщі, Чехословаччини, Румунії в міжвоєнний період: спільне й відмінне
2. Срібна земля. Третя спроба утвердження незалежності України у ХХ ст.

Історія рідного краю в контексті загальноукраїнських подій 1914—1939 рр.

Завдання для узагальнення знань і підготовки до тематичного оцінювання за розділом V «Західноукраїнські землі в міжвоєнний період»

§ 33—34. Україна на початку Другої світової війни (1939—1941 рр.)

- ▶ 1. Коли було проголошено незалежність Карпатської України? Агресії з боку якої держави вона зазнала? 2. Якими були причини зближення Німеччини та СРСР напередодні Другої світової війни?

1 Україна в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни. Назрівання Другої світової війни загострило всі ті проблемні питання, що лишилися невирішеними після Першої світової війни. Одним із них було «українське питання». Українці були єдиним великим народом у Європі, що за підсумками Першої світової війни та повоєнного устрою світу був позбавлений власної державності й розділений між СРСР, у складі якого існувало формальне державне утворення УРСР, Польщею, Румунією та Чехословаччиною.

Найактивніше «українську карту» розігрувала нацистська влада, що прагнула оволодіти «життєвим простором на сході» як запорукою встановлення світового панування. «Українське питання» було зручним для порушення внутрішньої стабільності таких країн, як Чехословаччина, Польща та СРСР. У 1933—1934 рр. між Німеччиною та Польщею відбулися переговори про спільний похід проти більшовизму. Саме українські землі в цих переговорах відігравали роль розмінної монети для оплати Польщі.

Коли А. Гітлер під гаслом об'єднання всього німецького народу в одній державі висунув територіальні претензії до Чехословаччини, знову постало «українське питання». Цього разу воно мало сприяти розвалу Чехословаччини, стати засобом тиску на Польщу та СРСР і розмінною монетою у грі з Угорщиною. Отримавши Судетську область, А. Гітлер підтримав становлення Карпатської України, що вкрай занепокоїло Польщу і СРСР, які не бажали відродження української держави. Зрештою «українська карта» зіграла на користь Німеччини. Карпатська Україна була передана Угорщині, яка стала союзником Німеччини. Також було налагоджено контакти з радянським керівництвом, яке розцінило дії Німеччини як крок назустріч.

Ще раз «українську карту» намагалася розіграти Німеччина, готуючи агресію проти Польщі. Розглядався план організації антипольського повстання на українських землях.

2 Радянсько-німецький договір 1939 р. «Пакт Молотова—Ріббентропа». Напередодні Другої світової війни СРСР опинився в центрі міжнародних відносин. Прихильності СРСР домагалися як Англія із Францією, так і Німеччина. Й. Сталін схилився до союзу з Німеччиною.

«Українська карта» — комплекс проблем у міжнародних відносинах, планах окремих держав, пов'язаних із невирішеністю «українського питання» в міжвоєнній Європі.

Після нетривалих переговорів міністра закордонних справ Німеччини Й. Ріббентропа і наркома закордонних справ СРСР В. Молотова **23 серпня 1939 р.** між двома країнами було підписано **Пакт про ненапад**.

Окремою частиною радянсько-німецького договору став **таємний протокол**, який увійшов в історію як «**пакт Молотова—Ріббентропа**». Він передбачав розмежування сфер впливу обох держав у Європі. Німеччина визнавала сферою інтересів СРСР Фінляндію, Естонію, Латвію та Бессарабію, а Литву віднесла до сфери своїх інтересів. У пакті також планувався поділ Польщі по лінії річок Нарев, Вісла, Сян. Таким чином, таємний протокол стосувався українських земель, що входили до складу Польщі та Румунії.

Відаючи українські землі Й. Сталіну, А. Гітлер вдруге наче підкреслював свою незацікавленість Україною (уперше це було підкреслено діями Німеччини щодо Карпатської України, яка була передана Угорщині). Домовленості між СРСР та Німеччиною розв'язали руки останній для агресії проти Польщі й тим самим поклали початок Другій світовій війні.

3 Початок Другої світової війни. 1 вересня 1939 р. Німеччина розпочала збройну агресію проти Польщі. Упродовж першого тижня війни організований опір польської армії було зламано. Уже 3 вересня 1939 р. головнокомандувач збройних сил Польщі маршал Е. Ридз-Смігли зрозумів, що поразка неминуча. Проте окремі польські частини продовжували чинити опір, а іноді навіть здобували поодинокі перемоги. Союзниці Польщі Англія та Франція, хоча й оголосили 3 вересня війну Німеччині, але до реальних дій, які б допомогли їй, так і не вдалися.

Після початку бойових дій більшість українського населення залишилися лояльними до Польщі. Ті українці, що служили в польській

армії, чесно виконали свій обов'язок, проявивши неабиякий героїзм. За оцінками, кожен десятий із них загинув у бою або помер від ран, хвороб у таборях для полонених.

Німеччина, розпочавши війну, намагалася втягнути до агресивних дій і СРСР, щоб зробити його співучасником і своїм союзником. Проте радянське керівництво відповідало, що в потрібний час йому «обов'язково доведеться... почати конкретні дії. Однак ми вважаємо, що цей момент поки що не настав», а «поспішність може зіпсувати справу і сприятиме згуртованості ворогів».

Така позиція радянського керівництва спонукала німецьке командування до вирішення польського

Німецькі солдати ламають шлагбаум на німецько-польському кордоні. Початок вересня 1939 р.

питання без Радянського Союзу. Німецькі війська перетнули лінію, вказану в таємному протоколі, і просунулися далі на схід, підійшовши до Львова, Бреста, а також почали більш детально розглядати питання створення в Галичині Української держави, спираючись на ОУН, яка мала організувати антипольське повстання. Також німецькою розвідкою (абвером) у складі німецької армії було створено український легіон переважно з колишніх вояків Карпатської Січі (200—600 осіб) під командуванням Р. Сушка.

4 **Вступ Червоної армії на територію Західної України.** У той час як німецька армія громила основні сили польської армії СРСР готував свої сили, щоб долучитися до агресії. Для нападу на Польщу було створено Білоруський (командувач М. Ковальов) та Український (командувач С. Тимошенко, начальник штабу М. Ватутін) фронти.

17 вересня 1939 р. Червона армія вступила на територію Західної України та Західної Білорусії. Наступ збігся з від'їздом польського уряду до Румунії. Червона армія просувалася стрімко. Головною метою Українського фронту було якнайшвидше оволодіти Львовом. Такої ж мети дотримувалися й німецькі війська, які 13 вересня підступили до міста, а на 18 вересня оточили його з трьох боків. Польські війська чинили завзятий опір. 19 вересня 1939 р. між німецькими і радянськими частинами через непорозуміння стався бій. Зрештою після переговорів німецькі війська були відведені від міста, а 22 вересня 1939 р. Львів зайняли радянські частини. Польський гарнізон не чинив опору радянським військам. Того ж дня у Бресті, Гродно, Пінську, Перемишлі відбулися спільні паради радянських і німецьких військ на честь перемоги над Польщею.

Плануючи напад на Польщу, радянське керівництво прагнуло знайти пропагандистське обґрунтування цій акції. Свої дії воно пояснювало пригнобленим становищем українців і білорусів у Польщі та їхнім беззахисним становищем після розпаду Польської держави.

Напередодні вступу радянських військ на територію Польщі польському послу в Москві було вручено ноту.

Маючи таке ідеологічне обґрунтування, агресію проти Польщі було подано як «визвольний похід» Червоної армії.

Під час «походу» Червона армія зайняла меншу територію, ніж було передбачено «пактом Молотова—Ріббентропа». Для врегулювання питань кордону в Москві розпочалися переговори між Німеччиною та СРСР, які завершилися підписанням **28 вересня 1939 р. Договору про дружбу й кордон** і двох таємних протоколів до нього. За цим договором було остаточно поділено сфери впливу між двома державами у Східній Європі й встановлено спільний радянсько-німецький кордон.

Територіальні зміни України в 1939—1940 рр.

Рік	Доля українських земель
1939	Закарпаття (Карпатська Україна) — окуповане й приєднане Угорщиною. Східна Галичина, Західна Волинь — увійшли до складу УРСР. Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина — було встановлено німецьку окупаційну владу (увійшли до складу Польського генерал-губернаторства Німеччини)
1940	Північна Буковина, Хотинщина, Придунайський край (Південна Бессарабія) — увійшли до складу УРСР

Відповідно до договору Польська держава ліквідовувалася, новий кордон встановлювався по «лінії Керзона», сферою впливу Радянського Союзу ставала Литва в обмін на етнічно польські землі, що відходили Німеччині. Також за договором до сфери німецького впливу потрапили полонізовані українські етнічні землі — Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина, на яких проживало майже 500 тис. осіб українського походження. Ця обставина свідчить про те, що у своїх діях Й. Сталін керувався не прагненням урятувати «єдинокровних братів» (українців і білорусів), а стратегічними інтересами, спрямованими на опанування більш вигідних рубежів для нового удару на Захід.

У результаті поділу Польщі до СРСР відійшло 51,4 % її території і 37,1 % населення (12 млн осіб).

i

5 Приєднання Бессарабії та Північної Буковини до СРСР і УРСР. Радянський Союз ніколи не визнавав приєднання Бессарабії до Румунії. Пакт про ненапад із Німеччиною і додатковий протокол до нього, а також початок Другої світової війни створили сприятливі умови для вирішення бессарабського питання на користь СРСР.

26 червня 1940 р. В. Молотов вручив румунському послу ноту ультимативного характеру з вимогою передати СРСР Бессарабію та Північну Буковину. Румунія змушена була погодитися. До того ж Німеччина відмовилася надати їй допомогу.

28 червня 1940 р. радянські війська Південного фронту під командуванням Г. Жукова перейшли Дністер і встановили свій контроль над Північною Буковиною та Бессарабією.

Слід зазначити, що Північну Буковину не було згадано в жодній домовленості між СРСР та Німеччиною. Ця територія також ніколи не входила до складу Російської імперії, на відміну від Бессарабії. Тому дії СРСР у Північній Буковині були сприйняті Німеччиною негативно. У середині липня 1940 р. німецький генеральний штаб почав розробку плану «Барбаросса» — нападу на СРСР.

6 **Радянізація нових територій.** Першочерговим завданням нової влади стало формування органів влади та їх узаконення. Спочатку в містах і селах були ліквідовані польські органи влади та створені тимчасові комітети з місцевих комуністів і прорадянськи налаштованих діячів. Заборонялася діяльність партій і громадських рухів. Формувалися робітничі й селянські дружини, які разом з оперативними групами **Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС)** здійснювали масові арешти. Усього було арештовано 21,8 тис. осіб (державні чиновники, поліцаї, жандарми, осадники, діячі політичних партій, окремі представники інтелігенції тощо), яких вважали небезпечними для нової влади. У 1940 р. всі вони були знищені.

Для узаконення радянського режиму в Західній Україні **22 жовтня 1939 р.** під контролем НКВС було проведено вибори до Народних зборів. На виборчих дільницях вони отримали вже складені безальтернативні списки кандидатів у депутати. Наприкінці жовтня Народні збори прийняли Декларацію про входження Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР. 1 листопада 1939 р. сесія Верховної Ради СРСР, а 15 листопада Верховної Ради УРСР ухвалили відповідні закони.

На території Західної України, що офіційно увійшла до складу УРСР, у грудні 1939 р. було створено шість областей — Львівську, Станіславську, Волинську, Тернопільську, Рівненську, Дрогобицьку.

Менше ніж через рік було законодавчо оформлено і включено до складу УРСР території Північної Буковини та придунайських земель. 2 серпня 1940 р. було утворено Молдавську РСР, а на території Північної Буковини та Хотинського повіту Бессарабії утворено Чернівецьку область і передано до складу УРСР. У грудні 1940 р. було утворено Ізмаїльську область, до складу якої увійшли Аккерманський та Ізмаїльський райони.

У листопаді 1940 р. між Українською РСР і Молдавською РСР було встановлено новий кордон. Частина колишньої Молдавської АРСР у складі УРСР було передано Молдавській РСР. У результаті від України було відчужено Придністров'я з етнічним українським населенням.

Після приєднання західноукраїнських земель до СРСР розпочався процес радянізації, тобто впровадження в усі сфери життя вироблених за роки радянської влади стратегічних напрямків модернізації життя: націоналізація, колективізація, індустріалізація, «культурна революція». У Західній Україні насаджували тоталітарний режим.

Війська Червоної армії вступають у Чернівці. 28 червня 1940 р.

Олександр Довженко виступає на перед-
вборчому мітингу на Гуцульщині.
Жовтень 1939 р.

? Як ви вважаєте, про що міг говорити
О. Довженко на зібранні?

Для зміцнення нової влади в Західну Україну було направлено 86 тис. партійних, радянських, комсомольських, профспілкових діячів. Сюди також надіслали вчителів, культпрацівників, агрономів, медиків тощо. Більшість із них були молоді люди без освіти й відповідного досвіду роботи, що викликало чимало конфліктів із місцевим населенням через нерозуміння специфіки регіону.

Найбільш позитивно українське селянство зустріло заходи щодо розподілу поміщицьких земель і земель «осадників», інвентаря, худоби, посівного матеріалу та майна. Загалом було розподілено близько 2 млн га землі. Щоб забезпечити собі

додаткову підтримку, нова влада звільнила від податків третину найбідніших селянських господарств. Однак ставлення селянства швидко змінилося, коли почали створювати колгоспи. Перші колгоспи з'явилися в 1940 р., а на 1 червня 1941 р. 140 тис. селянських господарств було об'єднано у 2,6 тис. колгоспів.

Нова влада цілеспрямовано ліквідувала приватну власність. Так, були націоналізовані земля та її надра, промислові підприємства (2,2 тис.) та заклади торгівлі. На націоналізованих підприємствах за радянським зразком створювалися профспілки. Запроваджувався 8-годинний (замість 13—14-годинного) робочий день, скорочувалась кількість безробітних, істотно збільшувалася заробітна плата. Щоб підприємства працювали, їм надавали державні замовлення й забезпечували сировиною. Завдяки таким заходам за кілька місяців було ліквідовано безробіття. Тих, хто не зміг знайти роботу на місці, відправляли на підприємства Донбасу.

Одним із заходів радянізації був розподіл націоналізованого житла колишніх польських чиновників, власників підприємств, поміщиків тощо. Значну кількість квартир отримали переселенці з Наддніпрянщини.

Міське населення було вражене запровадженням безоплатного медичного обслуговування та освіти, організацією дитячих садків і ясел, шкіл та курсів із ліквідації неписьменності та малописьменності для дорослих. Сенсацією стало повсюдне запровадження української мови, а також українського репертуару в театрах, різке збільшення українських шкіл (до 5,6 тис.) з одночасним скороченням польських. Було підвищено заробітну плату працівникам освіти та охорони здоров'я.

Якщо до 1940 р. у Північній Буковині існувало 72 лікувальні заклади зі штатом 112 лікарів, то після включення її до складу СРСР медичне обслуговування населення здійснювали 200 закладів і понад 500 лікарів.

Львівський університет було перейменовано на честь І. Франка, мовою викладання в ньому та Львівській політехніці стала українська. Кількість українських студентів зросла в 4 рази і становила 50 %. У Львові було засновано філіал Академії наук УРСР.

Періодичні видання перевели на українську мову. Зі східних областей було привезено багато українських книжок. Влаштовувалися гастролі театральних труп, хорових і музичних колективів зі Сходу.

Проте із часом населення почало помічати, що через такі дії влада намагається нав'язати нові радянські цінності. Одночасно було ліквідовано старі українські періодичні видання, культурно-просвітні організації, «Просвіту», НТШ тощо.

Соціальні перетворення супроводжувалися репресіями, метою яких було якнайшвидше вирішити питання про суспільний лад та утвердити радянську владу в регіоні.

Репресії, як уже згадувалося, розпочалися одразу після вступу у край Червоної армії, але спочатку вони торкнулися переважно польського населення. Серед українства раніше за інших зазнали репресій активісти політичних партій. Широкомасштабні репресії українського народу почалися із грудня 1939 р. Їх здійснювали без суду і слідства. Найпоширенішою формою репресій стала депортація. Першими до Сибіру й Казахстану в лютому 1940 р. було депортовано польських військових «осадників» і лісничих. Друга хвиля депортації відбулась у квітні 1940 р. — це були родини репресованих. Третя (червень 1940 р.) і четверта (травень-червень 1941 р.) хвилі торкнулися переважно біженців із нацистської зони окупації Польщі. Загалом було депортовано 320 тис. осіб. Смертність серед депортованих склала 16 %.

Єдиною організованою силою опору новій владі була ОУН, яка зберегла свою підпільну мережу. Підпілля поширювало листівки, об'єднувало молодь на майбутню боротьбу, іноді здійснювало збройні акції проти представників нової влади. ОУН налагодила співпрацю з нацистською розвідкою й вела підготовку до дій під час майбутньої війни між СРСР та Німеччиною.

Органи державної безпеки докладали багато зусиль для боротьби з оунівським підпіллям. У січні у Львові відбувся закритий процес над 59 членами ОУН. Найпомітнішою фігурою на процесі був уніатський священник Р. Берест. Частина підсудних було страчено, іншу засуджено до тривалих строків ув'язнення.

! **Висновки.** «Пакт Молотова—Ріббентропа» відкрив шлях до розв’язання Другої світової війни. Німеччина (1 вересня) та СРСР (17 вересня) здійснили агресію проти Польщі.

▶ Скориставшись поразкою Польщі, СРСР загарбав Західну Україну і Західну Білорусію. Таким чином уже з першого дня війни українські землі стали театром бойових дій у Другій світовій війні, а українці — її учасниками.

▶ На новоприєднаних землях (Східна Галичина, Західна Волинь, Північна Буковина, Південна Бессарабія) розгорнулися заходи з радянізації, які мали забезпечити поширення тих форм життя, які вже утвердилися в Наддніпрянській Україні. Як і раніше в Наддніпрянщині, нову владу встановлювали жорсткими репресивними діями. Такі заходи налаштували проти радянської влади більшість населення Західної України.

? **Запитання та завдання**

1. Коли почалася Друга світова війна? 2. Якою мала бути доля західноукраїнських земель згідно з «пактом Молотова—Ріббентропа»? 3. Коли до УРСР були приєднані Північна Буковина й Південна Бессарабія? 4. Які українські землі були передані новоствореній Молдавській РСР? 5. Які області УРСР були утворені на щойно приєднаних землях у 1939—1940 рр.? 6. Яким було ідеологічне обґрунтування агресії Червоної армії проти Польщі та Румунії? 7. Що таке радянізація? Якими були її етапи й складові?
- ▶ 8. Як провідні європейські країни ставилися до «українського питання» напередодні Другої світової війни? 9. Чому радянське керівництво відклало дату нападу на Польщу? 10. Як були врегульовані відносини між Німеччиною та СРСР після захоплення Польщі? 11. Який термін, на вашу думку, є найбільш доречним для характеристики подій «золотого вересня»: «приєднання», «возз’єднання», «входження», «інкорпорація», «анексія»?
- ★ 12. Дайте оцінку радянсько-німецьким договорам від 23 серпня і 28 вересня 1939 р. 13. Охарактеризуйте ставлення населення Західної України до заходів радянізації. Визначте, які з них сприймалися позитивно, а які негативно. Відповідь подайте у вигляді таблиці. 14. Дайте характеристику методам, якими здійснювалася радянізація Західної України. Визначте спільне й відмінне в заходах радянізації Наддніпрянської і Західної України. 15. Покажіть на карті атласу, яких політичних та адміністративно-територіальних змін зазнали українські землі протягом 1939—1940 рр.
- ★ 16. Деякі історики вважають, що, підписавши пакт із Німеччиною та взявши участь у розподілі Польщі, СРСР сприяв розв’язанню Другої світової війни. Чи згодні ви з такою точкою зору? 17. Швейцарському історика В. Хоферу належать слова: «Сталося виняткове явище — договір уклали між собою антинацист №1 Й. Сталін і антибільшовик №1 А. Гітлер. При цьому кожен із них зрадив свою ідеологію: Й. Сталін зрадив світовий комуністичний рух, а А. Гітлер поведився так, нібито відмовився від планів щодо завоювання життєвого простору на сході». Як ви розумієте вислів історика? Чи згодні ви з його думкою?

§ 35—36. Україна на початку німецько-радянської війни

- ▶ 1. Коли почалася Друга світова війна? 2. Які українські землі увійшли до складу УРСР у 1939—1940 рр.? 3. Яким було ставлення населення західноукраїнських земель до заходів радянізації?

1 Початок німецько-радянської війни. Поразки й відступ Червоної армії.
22 червня 1941 р. о 3-й годині 30 хвилин війська вермахту завдали потужного артилерійсько-мінометного удару по місцях розташування підрозділів Червоної армії. За кілька хвилин армія Німеччини перетнула кордон СРСР. Її авіація завдала удару по містах і важливих промислових центрах, аеродромах, де було знищено 1,2 тис. радянських літаків.

Удар Німеччини, незважаючи на ретельну підготовку Радянського Союзу до війни, виявився повною несподіванкою як для народу, так і для сталінського керівництва.

За детально розробленим планом «Барбаросса» Німеччина та її союзники для нападу на СРСР зосередили 190 дивізій загальною кількістю 5,5 млн осіб. Їм протистояло угруповання радянських військ, яке налічувало 170 дивізій і дві бригади (2,9 млн осіб). Нацистський план був розрахований на **блискавичну війну** («бліцкриг»).

В Україну було спрямовано наступ німецької групи армій «Південь» (командувач генерал-фельдмаршал Г. Рундштедт), у складі якої були також румунські та угорські війська, а згодом приєдналися словацькі, італійські підрозділи та інші союзники Німеччини. Згідно з **планом «Барбаросса»** наступ на Україну був допоміжним. Головні нацистські сили мали наступати через Білорусію на Москву.

Угрупованню сил, що наступали в Україні, протистояли підрозділи Київського особливого та Одеського військового округів, які з початком війни були перетворені відповідно на Південно-Західний (командувач М. Кирпонос) і Південний фронти (командувач І. Тюленев).

Загалом німецькі війська поступалися радянським військам в Україні як кількісно, так і в озброєнні. Однак у напрямку головного удару група армій «Південь» мала перевагу. Вона мусила в перший тиждень війни оволодіти Києвом. Проте події розгорталися інакше. Уздовж кордону нацистські підрозділи зустріли відчайдушний опір прикордонників та невеликих гарнізонів ще недобудованих і не до кінця обладнаних прикордонних укріплених районів «лінії Молотова».

23 червня 1941 р. головні частини німецьких військ були контратаковані радянськими механізованими корпусами в районі міст **Луцьк**—

Блискавична війна («бліцкриг») — теорія досягнення швидкої перемоги у війні, побудована на тому, що противник буде захоплений зненацька і не встигне активізувати свої сили.

Рівне—Дубно—Броди. Розгорілася перша в Другій світовій війні грандіозна **танкова битва**, що тривала до **29 червня**. Просування Німеччини було затримано на тиждень, однак це було досягнуто дорогою ціною: із 4,2 тис. танків Південно-Західного фронту залишилося лише 737. Німецька армія втратила лише декілька десятків танків.

Проте удар радянських механізованих корпусів зірвав спробу Німеччини одразу оволодіти Києвом і дав можливість підготувати оборонні рубежі на підступах до міста. **5 липня 1941 р.** нацистські війська вийшли до оборонних споруд Києва. Цей день вважається початком **Київської стратегічної оборонної операції**, що тривала 83 дні.

Німецьке командування оцінило прорив як вирішальну перемогу, і падіння Києва вважалося справою найближчого часу. На 21 липня 1941 р. А. Гітлер призначив парад на Хрещатику. Проте цим планам не судилося здійснитися. Героїчні захисники міста (понад 120 тис. бійців, із яких 33 тис. становило народне ополчення) стійко тримали оборону. Наступ на Київ тимчасово припинився. Таким чином, оборона Києва примусила німецьке командування відступити від плану «Барбаросса» і тимчасово відвернути значні сили для розгрому радянських військ в Україні, припинивши наступ на Москву.

Із часом ситуація навколо Києва почала ускладнюватися. На початку липня 1941 р. війська Німеччини, Угорщини та Румунії перейшли в рішучий наступ проти Південного фронту радянських військ, які продовжували утримувати радянсько-румунський кордон. 8 вересня 1941 р. біля Умані були оточені й розгромлені війська Південного фронту. Лише в полон потрапило 103 тис. червоноармійців. Це дало змогу німецько-угорсько-румунській армії вийти до Дніпра на південь від Києва, а також зайти у глибокий тил військ Південного фронту. Уже 10 серпня єдиного Південного фронту не існувало.

Залишена радянська техніка поблизу міста Дубно (нині Рівненська область). Червень 1941 р.

Частина військ (30 тис. осіб) Південного фронту була затиснута в Одесі, а решта — між Південним Бугом і Дніпром. Й. Сталін заборонив військам Південного фронту відступати за Дніпро. Лише 14 серпня, коли війська вже опинилися в оточенні, було дозволено прориватися на лівий берег Дніпра. З оточення вийшло тільки 12 тис. бійців. Лише Одеса до 16 жовтня 1941 р. впродовж 73 днів тримала оборону.

Розгромивши війська Південного фронту на Правобережжі, німецькі війська

створили загрозу Південно-Західному фронту з півдня. Така сама ситуація виникла і з Півночі, де німецькі підрозділи оволоділи Смоленськом. Щоб уникнути катастрофи, представник Ставки Г. Жуков пропонував відвести війська за Дніпро й залишити Київ. Проте Й. Сталін категорично відмовився від цієї пропозиції. Лише 17 вересня Ставка віддала наказ залишити Київ, але було вже пізно. Війська Південно-Західного фронту потрапили в оточення і були розгромлені. Загинуло майже все керівництво фронту на чолі з М. Кирпоносом. У полон потрапило 665 тис. радянських солдатів. 19 вересня в Київ вступили німецькі війська.

Розгром Південного й Південно-Західного фронтів радянських військ дав змогу нацистським військам продовжити наступ на Лівобережжі й прорватися в Крим. Подальша оборона Одеси втратила сенс, 16 жовтня 1941 р. захисники залишили місто.

Напередодні відступу приморські райони міста, частину поранених і все те, що неможливо було вивезти (коні, машини тощо), було затоплено в морі. Евакуйовані частини перекинули в Севастополь, який опинився в оточенні. Героїчна оборона міста тривала 250 днів (із 30 жовтня 1941 до 4 липня 1942 р.). Оборона Севастополя зірвала плани Німеччини щодо швидкого наступу на Кавказ і Закавказзя.

За п'ять місяців війни німецьким військам і їх союзникам вдалося просунути на 900—1200 км у глиб України. Неокупованими залишилися лише території на сході УРСР. Незважаючи на поразку радянських військ в Україні та її окупацію, плани блискавичної війни були зірвані.

2 **Мобілізаційні заходи та евакуація на схід.** Війна поставила на порядок денний питання про негайну мобілізацію всіх наявних матеріальних і людських ресурсів для відсічі нацистській агресії. Указом Президії Верховної Ради СРСР на території України, як і в інших прифронтових районах, було введено воєнний стан. До рук військового керівництва переходили всі функції державного управління.

26 червня 1941 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ про режим робочого часу на період війни. На виробництві скасовувалися чергові та додаткові відпустки, збільшувався робочий час до 11 годин. На оборонних підприємствах і транспорті впроваджувався режим воєнного часу. За самовільне залишення підприємства робітника оголошували дезертиром і засуджували на строк від п'яти до восьми років ув'язнення.

Уже через тиждень після початку війни всі підприємства виконували військові замовлення.

30 червня 1941 р. був утворений Державний Комітет Оборони (ДКО), до якого перейшла вся повнота політичної, державної та

військової влади в СРСР. Його, як і Ставку Верховного Головнокомандування (СВГ), очолив Й. Сталін.

Лише 3 липня 1941 р. Й. Сталін, після двотижневого мовчання, коли він перебував у повній розгубленості, звернувся до народу з промовою по радіо і проголосив війну з німецькими загарбниками «священною», «Вітчизняною».

Першочерговим завданням радянського керівництва стало зміцнення Червоної армії. Щойно розпочалася війна, оголосили масовий призов до лав Червоної армії. У перші місяці війни в 16 областях України було мобілізовано 2,515 млн осіб. Причому велика кількість людей звернулася до військкоматів добровільно. Активно формувалося народне ополчення з осіб, які не підлягали призову за віком або станом здоров'я. До нього до кінця 1941 р. вступило 1,3 млн осіб.

Незважаючи на масштабні мобілізаційні заходи, людський потенціал України було використано лише частково. Мобілізаційні заходи на західноукраїнських землях були повністю зірвані. Це пояснюється швидким просуванням німецьких військ, негативним ставленням більшості населення західноукраїнських земель до радянської влади, репресивними діями НКВС тощо. У в'язницях на території Західної України було розстріляно без суду й слідства щонайменше 22 тис. політичних в'язнів.

Більш дієвими були заходи з переведення промисловості на випуск військової продукції. Вдалося різко збільшити військове виробництво, але воно не могло покрити тих втрат, яких зазнала Червона армія у прикордонних боях. Крім того, швидке просування німецьких військ змушувало партійне керівництво організувати заходи з евакуації матеріальних цінностей.

До східних районів СРСР було евакуйовано понад 550 великих підприємств 30 галузей промисловості (після визволення повернулося лише кілька), 23 потужні будівельні організації і майно дев'яти залізничних господарств, 30 тис. тракторів, 125 млн пудів зерна та іншого

Евакуація на схід. 1941 р.

Зруйнований Дніпрогес. 1941 р.

продовольства, 6 млн голів худоби. Евакуйовано установи Академії наук УРСР, 70 вузів, 50 театрів. Виїхало 3,5 млн осіб, половина з яких були висококваліфікованими робітниками та інженерами.

Усе, що не підлягало евакуації, мало бути знищено за Директивою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. Виконуючи це рішення та інші розпорядження, було зруйновано сотні промислових підприємств, шахт, підірвано цілі вулиці міст (у Києві, Харкові та інших містах), спалено тисячі гектарів незібраного врожаю, лісів тощо.

3 **Завершення окупації України.** Наприкінці осені — на початку зими 1941 р. вирішальні бої на радянсько-німецькому фронті розгорілися під Москвою. Червоній армії вдалося зупинити нацистську навалу й завдати потужного контрудару (грудень 1941 — січень 1942 р.).

Після перших успіхів у наступі під Москвою в радянського командування склалося враження про можливість розгортання наступальних операцій на всьому радянсько-німецькому фронті. Так, Південно-Західному й Південному фронтам було поставлено завдання прорвати фронт німецьких військ у районі Балаклії та Артемівська, вийти в тил донбаського угруповання противника й відрізати йому відхід на захід. Одночасно передбачалося завдати удару в напрямку Краснограда, маючи на меті забезпечити успіх наступальних дій із півночі й визволити Харків. Хоча в результаті наступу **18—31 січня 1942 р. (Барвінківсько-Лозівська операція)** радянські війська й просунулися на захід на 100 км, утворивши Барвінківський виступ, але жодної стратегічної мети не було досягнуто.

Своїєї мети — порятунку Севастополя і визволення Криму — не досягла й **Керченсько-Феодосійська десантна операція (25 грудня 1941 — 2 січня 1942 р.)**. Червона армія змогла лише звільнити Керченський півострів.

У той самий час німецьке командування готувало на південному фланзі радянсько-німецького фронту масштабний наступ, що мав відбутися влітку 1942 р. В Україні були зосереджені головні ударні сили вермахту. Німецьке командування передбачало одним ударом вийти до річки Волги в районі Сталінграда і на Кавказ. Радянське керівництво очікувало на новий наступ на Москву.

За такого стратегічного розміщення сил рішення радянського командування про наступальні дії навесні 1942 р. на Харків із Барвінківського виступу виявилися помилковими й призвели до нових поразок. До німецького полону потрапило 227 тис. червоноармійців. Радянські війська зазнали поразки і на Керченському півострові. У полон потрапило 180 тис. бійців. Деякі частини Червоної армії (15 тис. осіб) закріпилися в Аджимушкайських каменоломнях під Керчу і тривалий час чинили запеклий опір, марно сподіваючись на допомогу. Це дало

змогу німецьким військам розгорнути вирішальний наступ на Севастополь. 4 липня 1942 р. після 250-денної оборони місто було захоплено. Останній рубіж оборони залишався на півострові Херсонес. У полон потрапило близько 100 тис. радянських бійців.

Нові поразки радянських військ призвели до повної окупації України 22 липня 1942 р. Німеччиною.

4 **Український національний рух у 1941—1942 рр.** Український національний рух напередодні Другої світової війни гуртувався навколо декількох центрів. Перший центр був представлений урядом УНР в екзилі (вигнанні) на чолі з М. Левицьким. Вони не мали чіткої єдиної позиції щодо того, чий бік зайняти. Частина заявила про свою прихильність ідеалам демократії і, відповідно, англо-французькій коаліції. Проте поразка Польщі, а згодом і Франції переконала в тому, що доля України залежатиме від результату протистояння Німеччини та СРСР. Тому представники УНР спробували налагодити співпрацю з Німеччиною. Крім того, військові структури УНР запропонували створити на Волині збройні загони «Січі». Із початком радянсько-німецької війни ці загони мали організуватися в армію, яка разом із німецькими військами звільнила б Україну від більшовизму. Реалізувати цю ідею почали в середині 1940 р.

Співробітництво з Німеччиною намагалися налагодити й українські монархісти на чолі з П. Скоропадським. Проте нацистський уряд оцінював його вплив на Україні як вкрай низький і не брав його до уваги у своїх розрахунках.

Найбільш дієву позицію серед українських політичних сил посідала ОУН, яка спиралася на розгалужене підпілля на західноукраїнських землях, а також на осередки в різних країнах Європи. Однак в ОУН у 1940 р. стався розкол. Організація розділилася на прихильників голови проводу українських націоналістів (ПУН) А. Мельника — **ОУН(М)** і керівника Крайової езекутиви на західноукраїнських землях С. Бандери — **ОУН(Б)**. Головним питанням, яке викликало розбіжності між двома ОУН, стало визначення стратегії подальшої боротьби.

Водночас ОУН(Б) активно формувала **похідні групи** (загальна кількість 5 тис. осіб), які мали рухатися слідом за німецькою армією й здійснювати пропаганду та агітацію, а також формувати місцеві органи влади, громадські організації, міліцію, суди, щоб поставити Німеччину перед фактом відновлення Української держави. У складі похідних груп був заздалегідь сформований політичний осередок із провідних діячів ОУН на чолі з Я. Стецьком. **30 червня 1941 р.** у Львові ОУН(Б) провела Національні збори (близько 100 осіб) й оголосила **Акт відновлення Української держави**.

Заявлене ОУН(Б) будівництво Української держави рішуче перервало німецьке керівництво. Почалися репресії проти членів ОУН(Б). 8 липня 1941 р. ОУН(Б) вирішила перейти в підпілля. Наступного дня було заарештовано Я. Стецька, згодом — інших провідників ОУН, зокрема С. Бандеру. На всі вимоги німецького керівництва скасувати Акт провідники ОУН(Б) відповіли відмовою.

Подальші репресії проти українських націоналістів та окупаційна політика нацистської влади остаточно переконали провідників ОУН(Б) у тому, що необхідно розпочати повстанську боротьбу проти окупантів.

Сподіваючись на підтримку Німеччини, ОУН(М) також направила в Україну похідні групи. Їхнім завданням було створення українського уряду, який мав організувати суспільно-політичне, економічне й культурне життя в Україні. Провідну роль у діяльності організації відігравав заступник голови проводу ОУН(М) О. Ольжич. 5 жовтня 1941 р. в Києві відбулися установчі збори (були присутні 130 осіб), на яких було обрано **Українську Національну Раду (УНРаду)**. Головою було обрано професора М. Величковського. За кілька днів у Києві було сформовано міську управу на чолі з професором О. Оглобліним, якого згодом змінив професор В. Багазій. Провідники ОУН(М) очолили місцеве самоврядування в Києві, Житомирі, Харкові, Полтаві, Чернігові та інших містах. Уже в жовтні вони організували на Київщині освіту в національному дусі, почали випуск газет (понад 100), відкривали «Просвіти».

Однак 20 листопада 1941 р. керівників УНРади викликали до окупаційної адміністрації, де оголосили про заборону діяльності. Почалися арешти активістів ОУН та місцевих рад. Лише в Києві було заарештовано 621 члена ОУН. Частина їх було страчено в Бабиному Яру, зокрема поетесу О. Телігу.

Більшість президії Київської УНРади на чолі з М. Величковським виїхала до Львова, де об'єдналася із Львівською УНРадою, діяльність якої було дозволено окупаційною адміністрацією. До неї також приєдналися і деякі депутати Союму Карпатської України. Таким чином було здійснено символічний акт єдності українського народу. Львівську УНРаду очолив К. Левицький, а з листопада 1941 р. — А. Шептицький. При УНРаді діяв Український крайовий комітет, який опікувався

Жителі Львова в очікуванні проголошення Акта відновлення української державності. 30 червня 1941 р.

Ярослав Стецько

Олена Теліга

Володимир Кубійович

питаннями національного, суспільного, господарського, культурного життя українства. У лютому 1942 р. митрополит А. Шептицький надіслав до Берліна меморандум із приводу геноциду єврейського народу, а також заявив про права українців на власну державу. Це стало приводом до розпуску в березні 1942 р. Львівської УНРади.

Серед українських політичних і військових угруповань, що претендували на першість у протистоянні з окупаційною владою, була «Поліська Січ» під проводом Тараса Бульби (Боровця). У серпні 1940 р. він прибув на Волинь, де створив збройне підпілля. Після початку війни Тарас Бульба (Боровець) за завдання німецької влади боровся із залишками радянських підрозділів та партизанами на Волині та Поліссі. Під його командуванням було близько 3 тис. бійців. Із часом Тарас Бульба (Боровець) своєю діяльністю охопив значну територію, де проголосив «Поліську республіку» із центром в Олевську. Йому вдалося налагодити співпрацю з ОУН(М) та гетьманцями. Проте наприкінці 1941 р. нацистське командування розпустило формування Тараса Бульби (Боровця). Сам він із невеликим загonom пішов у підпілля.

Посилення репресій і свавілля з боку німецького окупаційного режиму змусило отамана Тараса Бульбу (Боровця) знову взятися за зброю, але вже проти Німеччини. У лютому-березні 1942 р. він організував Українську повстанську армію, яка розпочала збройну боротьбу проти окупантів (у липні 1943 р. була перейменована на Українську народно-революційну армію (УНРА). У листопаді 1943 р. Тарас Бульба (Боровець) намагався шляхом переговорів із німецькою адміністрацією змінити окупаційну політику в Україні. Під час переговорів його було заарештовано й відправлено до концтабору. УНРА злилася з УПА.

На початок 1943 р. серед усіх українських партій та організацій легальну роботу продовжував лише Український центральний комітет, що був створений у Кракові в 1940 р. на чолі з В. Кубійовичем. На початку 1944 р. німецька влада здійснила ще одну хвилю арештів. Так, були заарештовані провідники ОУН(М): А. Мельник, О. Ольжич та інші. Українство стало на шлях збройної боротьби проти окупаційної влади.

- !** **Висновки.** 22 червня 1941 р. Німеччина здійснила напад на СРСР. На територію України наступала група армій «Південь».
- ▶ Червона армія хоча і мала перевагу, але зазнала нищівної поразки. Лише героїзм рядових бійців не дав нацистським військам реалізувати свої плани. «Бліцкриг» провалився.
 - ▶ 22 липня 1942 р. Німеччина повністю захопила територію України.
 - ▶ Початок війни між Німеччиною та СРСР намагалися використати українські політичні сили, що виступали за незалежність України. 30 червня 1941 р. ОУН(Б) у Львові проголосила Акт відновлення Української держави. Проти цього категорично виступила нацистська влада. Лідери українського руху були заарештовані й ув'язнені.

? **Запитання та завдання**

1. Як називався план нападу Німеччини на СРСР? 2. Коли почалась німецько-радянська війна? 3. Де відбулася найбільша танкова битва в роки війни? 4. Скільки українських підприємств було евакуйовано у східні райони СРСР? 5. Коли було завершено окупацію України військами Німеччини? 6. Що таке «похідні групи»? 7. Коли було створено «Поліську Січ»? 8. Де і коли було проголошено Акт відновлення Української держави?
- ▶ 9. Які стратегічні наміри щодо України знайшли відображення у плані «Барбаросса»? 10. Чому Червона армія, маючи кількісну й технічну перевагу, зазнала поразки влітку-восени 1941 р.? 11. Як бойові дії в Україні в 1941 р. вплинули на реалізацію німецького плану «Барбаросса»? 12. Які мобілізаційні заходи були проведені в Україні? Чи були вони ефективними? 13. Чому на початку німецько-радянської війни провідники українського національно-визвольного руху покладали такі значні надії на Німеччину? Чи були вони виправданими?
- ★ 14. Охарактеризуйте перебіг і результат прикордонних боїв німецьких і радянських військ у 1941 р. Назвіть найважливіші оборонні бої Червоної армії в 1941 р. в Україні. 15. Визначте основні причини поразок радянських військ в Україні в 1941 і 1942 рр. Відповідь подайте у вигляді таблиці.
- ★ 16. Чому Німеччині не вдалося реалізувати план «Барбаросса»? 17. Якими методами намагалися діяти провідники українського національно-визвольного руху? Як ви їх оцінюєте? Чи можна вважати провідників українського національно-визвольного руху поплічниками нацистів?

§ 37. Україна в умовах нацистської окупації

- ▶▶ 1. Коли було завершено окупацію України? 2. Якою була головна мета нацистів?

1 **Нацистський «новий порядок».** У всіх окупованих країнах нацистська влада запроваджувала «новий порядок». На різних землях він мав свої відмінності. Українські землі передбачалося перетворити на «життєвий

«Новий порядок» — назва окупаційного режиму, встановленого нацистською владою на загарбаних територіях. Вирізнявся особливою жорстокістю й масовими знищеннями мирних жителів.

простір» для «арійської раси». Українські землі як найбільш родючі мали стати джерелом постачання продукції та сировини для «нової Європи». Частину населення окупованих територій планували перетворити на рабів, решта підлягала знищенню. Після завершення війни загарбані території мали бути колонізовані або онімечені.

«Новий порядок», запроваджений нацистами, передбачав: 1) систему масового знищення людей; 2) систему пограбування; 3) систему експлуатації людських і матеріальних ресурсів.

Особливістю німецького «нового порядку» був тотальний терор. Із цією метою було створено систему каральних органів — **державну таємну поліцію (гестапо)**, збройні формування **служби безпеки (СД)** і озброєні загоони **Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП) (СС)**. Із місцевого населення формувалися допоміжна поліція, низові ланки окупаційної адміністрації: бургомістри — у містах, старости — у селах. Загалом окупаційні формування становили близько 350 тис. осіб.

Перша колонія почала створюватися в липні 1942 р. у Вінницькій області площею 500 км². Вона отримала назву Гегевальд. Там було збудовано і Ставку А. Гітлера Вольфшансе («Вовче лігво»).

Наміри німецької влади на окупованих східних територіях були викладені в **плані «Ост»** — плані знищення населення та «освоєння» окупованих територій на сході. Його розробляли під керівництвом А. Гітлера, Г. Гімmlера, А. Розенберга та інших нацистських діячів.

Для управління окупованими територіями **Третім рейхом** було створено спеціальне Управління (Міністерство) окупованих територій. Очолював міністерство А. Розенберг. Воно складалося із чотирьох відділів: політичного, адміністративного, економічного, цивільного.

Захопивши Україну, окупаційні війська перш за все знищили її цілісність. Вони поділили українські землі на чотири частини, підпорядкувавши їх різним державам і різним адміністративним органам. Так, було створено три губернаторства — **«Бессарабія»** (шість повітів Молдавської РСР та Ізмаїльська область УРСР з центром у місті Кишинів), **«Буковина»** (Чернівецька область і деякі північні райони МРСР із центром у місті Чернівці) і **«Трансністрія»** (Одеська, південні райони Вінницької, західні райони Миколаївської областей, лівобережні райони Молдавії із центром у місті Тирасполь, а згодом Одеса). Вони перейшли під управління союзниці Німеччини — Румунії.

Західноукраїнські землі — Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська області — на правах окремого **дистрикту** (округу) під назвою «Галичина» були включені до складу польського генерал-губернаторства, що охоплювало польські землі із центром у Кракові. Ці землі стали безпосередньою складовою Третього рейху.

Чернігівщину, Сумщину, Харківщину і Донбас як прифронтові області підпорядкували безпосередньо військовому командуванню.

Інші українські землі входили до складу **рейхскомісаріату «Україна»** із центром у Рівному. Рейхскомісаріат поділявся на шість генеральних округів із центрами у Дніпропетровську, Мелітополі, Миколаєві, Києві, Житомирі, Рівному. Територія рейхскомісаріату від військової зони відділялася кордоном, який місцевому населенню під загрозою смерті заборонялося переходити.

У вересні 1941 р. А. Гітлер призначив на посаду рейхскомісара України «випробуваного бійця» НСДАП **Еріха Коха**.

Заходи зі встановлення «нового порядку» стали ще однією трагедією українського народу. На окупованих територіях було знищено мільйони мирних жителів, існувало майже 300 місць масового знищення населення, 180 концтаборів, понад 350 гетто тощо.

Щоб запобігти поширенню руху Опору, німецька влада запровадила систему заручників і колективної відповідальності за акт терору чи саботажу. Місцями наймасовіших убивств мирних жителів стали Бабин Яр у Києві (від 100 до 150 тис.), Дробицький Яр у Харкові (30 тис.), Доманівка і Богданівка на Одещині (понад 50 тис.) тощо. Загалом на території України під час окупації було знищено 3,9 млн мирних жителів.

Порушуючи міжнародні конвенції (але слід зазначити, що СРСР не визнавав і не підписував ці документи), нацистська влада вдалася до масового знищення військовополонених на території України. Загалом в Україні було знищено майже 2 млн військовополонених.

Третій рейх — назва Німеччини в 1933—1945 рр. за часів правління НСДАП на чолі з А. Гітлером.

Окупаційні зони (в Україні) — адміністративно-територіальні зони, створені нацистами після окупації України. Передбачали розчленування території України, знищення її як єдине ціле. На території України було створено рейхскомісаріат «Україна», дистрикт «Галичина», «Трансністрію» і зону військової адміністрації, яка включала східні райони України до Азовського моря і Крим.

Засобом знищення мирного населення мав стати голод. У листопаді 1941 р. А. Гітлер прийняв рішення про створення штучного голоду в Україні.

Крім масових знищень окупаційна влада проводила й ідеологічну обробку населення (агітація й пропаганда). Видавалися 190 газет загальним

Руїни Корюківки. 1943 р.

накладом 1 млн примірників, діяли радіостанції, кіномережа, пересувний пропагандистський центр — спецбатальйон V3 тощо. У своїй ідеологічній роботі нацистське командування використовувало факти недавнього минулого: масові злочини сталінського режиму (терор, Голодомор тощо).

Жорстокість, зневага до українства та людей інших національностей як до людей нижчого ґатунку були головними рисами німецької системи управління. Військовим чином, навіть нижчим, надавалося право розстрілювати без суду й слідства. Весь час окупації в містах і селах діяла комендантська година. Магазины, ресторани, перу-

карні обслуговували тільки окупантів. Населенню міста заборонялося користуватися залізничним і комунальним транспортом, електрикою, телеграфом, поштою, аптекою. Повсюдно можна було бачити оголошення: «Тільки для німців», «Українцям вхід заборонено» тощо.

Окупаційна влада одразу почала проводити політику економічної експлуатації та нещадного гноблення населення. Робітників примушували працювати по 12—14 годин на добу за мізерну заробітну плату або лише за мінімальні продовольчі пайки. Близько 2,2 млн дівчат і хлопців було вивезено на примусові роботи до Німеччини.

Нацистська влада не стала знищувати колгоспи і радгоспи, а на їх базі створювала так звані громадські збори, або загальні двори, і державні маєтки. Їхнім головним завданням було постачати хліб та інші сільськогосподарські продукти для німецької армії, а також вивозити до Німеччини. Приблизно 85 % постачання Німеччини продуктами з окупованих радянських територій здійснювалося за рахунок України.

i

Одним із заходів «нового порядку» стало тотальне привласнення культурних цінностей УРСР. Музеї, картинні галереї, бібліотеки, храми зазнали масового пограбування. До Німеччини вивозили коштовності, шедеври живопису, історичні цінності, книги. За роки окупації було знищено значну кількість архітектурних пам'яток.

2

Життя населення в умовах окупації. Остарбайтери. В окупації опинилося 92 % довоєнного населення України. Головною проблемою для більшості людей було забезпечення власного виживання, збереження сім'ї, дітей. У ситуації, що склалася, кожен мав зробити свій вибір, як поставитися до окупаційної влади. Репресії і каральні акції показали, яку долю насправді готувала Німеччина місцевому населенню. У ході каральних заходів в Україні було знищено 215 сіл разом із населен-

ням. Так, повністю було знищено містечко Корюківка на Чернігівщині разом із 7 тис. його жителів.

У тяжкому становищі опинилися жителі великих індустріальних міст, де було зруйновано виробництво та системи життєзабезпечення. Лише в Харкові від голоду померло понад 100 тис. осіб. Частина населення намагалася перебратися до сіл, інша була змушена шукати роботи в окупаційній владі, щоб вижити.

Користуючись ситуацією, нацистська влада вимагала максимальної праці за мінімальну заробітну плату. Також проводилися трудові мобілізації для виконання певних робіт, ухилення від яких жорстоко карали. Щоб підкреслити свою зверхність, німцю та українцю за одну й ту саму роботу нацисти виплачували різну заробітну плату (різниця становила майже в 10 разів).

Справжньою трагедією для України стало вивезення людей, у першу чергу молоді, на роботу до Німеччини. Їх називали **остарбайтери**.

Спочатку окупаційна влада намагалася вербувати добровольців. Засоби масової інформації поширювали пропагандистські матеріали про щасливе життя робітників у Німеччині.

Проте реалії виявилися зовсім іншими. Умови життя більшості остарбайтерів були нестерпними, за винятком окремих випадків. Мінімальна норма харчування й фізичне виснаження від надмірної праці спричиняли поширення хвороб і високий рівень смертності.

Щоб забезпечити виконання вказівки А. Гітлера, із початку 1943 р. поліція і військові підрозділи проводили масові облави на молодь.

Гуманітарна катастрофа — стан суспільства, який характеризується загрозою його знищення в результаті міграції, голоду, втрати моральних орієнтирів, епідемій, насилля щодо мирного населення. Найчастіше загроза гуманітарної катастрофи виникає під час бойових дій, стихійного лиха, актів геноциду тощо.

Остарбайтери — офіційна назва, яку використовувала нацистська влада щодо робітників, вивезених зі східних окупованих територій.

Нацистський пропагандистський плакат для залучення остарбайтерів

3

Колабораціонізм. На території України, крім окупаційних військової і цивільної адміністрацій, створювали допоміжну адміністрацію із представників місцевого населення, які виявили бажання співпрацювати з нацистською владою. На це погодилося близько 1 % населення.

i

Причини, що спонукали людей іти на службу до окупаційної влади, були різними:

- ▶ бажання помститися радянській владі за всі кривди, що вона їм завдала (репресії, розкуркулення тощо); за підрахунками вчених, така категорія складала 20—30 %.
 - ▶ ідеологічне несприйняття радянської влади, комуністичної ідеології, антисемітизм;
 - ▶ страх за своє життя і життя близьких;
 - ▶ кар'єризм, прагнення пристосуватися до нових умов життя (комуністів, комсомольців, радянських активістів серед колаборантів було 30—50 %);
 - ▶ позиція радянського уряду щодо військовополонених, яких вважали зрадниками;
 - ▶ підозріле й вороже ставлення радянської влади до всіх, хто опинився під окупацією;
 - ▶ обман нацистської пропаганди;
 - ▶ прагнення за допомогою Німеччини боротися за Українську державу.
- У європейських країнах уряди і громадян, які пішли на співробітництво з ворогом, називають **колаборантами**. Цей термін є тотожним слову «зрадник». Проте чи доцільно застосувати цей термін щодо України, є суперечливим питанням.

Незважаючи на те що нацистська ідеологія вважала українську націю «расово неповноцінною», військові потреби примусили Німеччину до формування не тільки допоміжних поліцейських підрозділів, а й національних формувань у складі розвідки (Абверу) та ваффен-СС (бойових підрозділів СС). Проте їхній командний склад був німецьким. Загалом у німецьких мундирах служили декілька сотень тисяч українських солдатів.

i

У роки війни нацистське командування формувало бойові підрозділи і з інших народів СРСР: дивізії литовців, латвійців, естонців, народів Середньої Азії, Закавказзя, кубанських і донських козаків. Найчисленнішим формуванням була Російська визвольна армія під командуванням колишнього радянського генерала, героя оборони Києва в 1941 р. О. Власова. Загалом російських солдатів у німецькій армії налічувалося 700—800 тис. осіб.

4 Голокост на території України. Становлення «нового порядку» було тісно пов'язане з «остаточним вирішенням єврейського питання». Напад на Радянський Союз став початком планомірного й систематичного знищення єврейського населення спочатку на території СРСР, а згодом і в усій Європі. Цей процес отримав назву **Голокост**.

Символом Голокосту в Україні став Бабин Яр. 29 вересня 1941 р. тут за один день було знищено 33 711 євреїв. Далі протягом 103 тижнів за наказом окупаційної влади в Бабиному Яру щовівторка і щоп'ятниці розстрілювали людей різних національностей, переважно представників єврейства (100—150 тис. осіб).

Спеціально створені чотири айнзатцгрупи (дві з них — «С» і «Д» — діяли в Україні) мали знищувати «ворожі й расово неповноцінні елементи», особливо представників єврейського населення та ромської громади. В Україні айнзатцгрупи знищили близько 700 тис. євреїв.

У січні 1942 р. нацистське керівництво прийняло рішення про створення на території Польщі шести таборів смерті, обладнаних газовими камерами і крематоріями (Треблінка, Собібор, Майданек, Аушвіц, Белжець, Хелмно), до яких, зокрема, вивозили єврейське населення із західних областей України. Євреїв селили у спеціально створених районах міст — гетто, які після знищення їхніх жителів ліквідували.

За рятування єврейського населення близько 2 тис. українців були удостоєні парламентом Ізраїлю почесного звання «Праведник народів світу», зокрема Олена Вітер.

Голокост — планомірне й організоване знищення єврейського населення в роки Другої світової війни. Жертвами Голокосту стали 6 млн осіб єврейського походження (в Україні — 1,4 млн), що становило близько 63 % європейського і 36 % світового єврейства.

Олена Вітер

! **Висновки.** Суть окупаційного режиму полягала в тому, щоб жорстокістю й терором залякати людей, зламати їхній опір і перетворити на покірних рабів. Військово-поліцейський апарат проводив організоване пограбування населення, створював нестерпні умови, прирікав на голодне вимирання.

► Нацистський «новий порядок» в Україні викликав загальне обурення народу, сприяв розгортанню масового руху Опору.

? **Запитання та завдання**

1. Як називався нацистський окупаційний режим?
2. За яким планом Німеччина здійснювала свою окупаційну владу?
3. Якою була мета нацистської окупації?
4. Скільки українців було вивезено на примусові роботи до Німеччини? Як називали цих робітників?
5. Кого називають колабораціоністами?
6. Що стало символом Голокосту в Україні?
7. Скільки українців опинилося в евакуації?

- ▲ **8.** Із якою метою нацистська влада розділила територію України? **9.** Назвіть методи здійснення окупаційної політики Німеччини. **10.** Що спонукало населення до співпраці з нацистською владою? **11.** Якими були масштаби Голокосту в Україні?
- ★ **12.** Визначте основні риси нацистського «нового порядку» в Україні. Складіть тези. **13.** Складіть порівняльну таблицю «Особливості життя українського населення в окупації та евакуації».
- ★ **14.** Чи можна вважати людей, що боролися за незалежність України та йшли на співробітництво з Німеччиною, колаборантами? **15.** Чому саме євреї стали об'єктом тотального знищення нацистами? Обгрунтуйте свою думку.

§ 38. Рух Опору та його течії в Україні

- ▶▶ Що таке «новий порядок»? Яку політику здійснювала нацистська влада на окупованих територіях?

1 **Розгортання радянського підпільного й партизанського руху.** Унаслідок поразок у перші місяці війни Червона армія була змушена відступати. Це зумовило поспішну й некваліфіковану організацію підпільної і партизанської боротьби в тилу німецьких військ. Із відданих радянській владі людей у населених пунктах створювалися підпільні групи. Для розвідувальної і підривної роботи в німецькому тилу залишилося чимало співробітників НКВС. Восени 1941 р. в Україні формувалися підпільні обкоми, райкоми, первинні організації і групи ВКП(б). У лісах з'явилися партизанські загони.

Однак із 3,5 тис. партизанських загонів і диверсійних груп, залишених на окупованій території, влітку 1942 р. діяло лише 22 загони, інші розпалися або були розгромлені. Проти підпільників і партизанів діяли нацистські каральні органи, що мали досвід боротьби з рухами опору в країнах Європи. Карателі за перший рік знищили близько 30 тис. осіб. Проте радянський партизанський і підпільний рух проти нацистської окупації не вщухав.

Причини розгортання радянської течії руху Опору:

- 1) окупація батьківщини загарбниками;
- 2) жорстокість окупаційного режиму;
- 3) цілеспрямована діяльність радянського керівництва з організації руху Опору на окупованих територіях.

Були поширені й пасивні форми боротьби: різноманітна допомога партизанам; відмова співпрацювати з окупаційною владою; саботаж заходів окупаційної влади: випуск зіпсованої продукції; зрив поставок продовольства для окупаційної армії; ухилення від робіт і відправки до Німеччини тощо.

Проявами активних форм боротьби стали: партизанський рух та диверсійна та пропагандистська діяльність підпілля.

В Україні найбільш сприятливими для діяльності партизанів були північні райони. Саме там і формувалися найбільші партизанські загони. Проте радянські партизанські з'єднання діяли переважно в Чернігівській, Сумській, частково Харківській, Київській та Житомирській областях.

Радянське керівництво стимулювало розгортання партизанського руху, але водночас із недовірою ставилося до цієї форми боротьби, боячись, що в майбутньому ці люди можуть виступити і проти радянської влади. Тому робилися спроби встановити контроль за діями партизанів. До кожного командира загону був прикріплений спеціальний комісар.

У травні 1942 р. було створено Український штаб партизанського руху (УШПР), який очолив Т. Строкач. Штаб мав координувати дії партизанських загонів та Червоної армії, забезпечувати партизанів зброєю, вибуховими пристроями, продовольством тощо. Він підпорядковувався Центральному штабу партизанського руху на чолі з П. Пономаренком.

Джерелами формування партизанських загонів стали: залишені в тилу ворога спеціально сформовані загони, окремі солдати і підрозділи, що опинились в оточенні й не мали змоги прорватися для з'єднання з фронтовими частинами; громадяни, які не були призвані до армії, але були здатні носити зброю і за своїми переконаннями і бажанням готові були вести партизанську боротьбу.

Із кінця 1942 р. розпочався новий етап розвитку радянського партизанського руху. Він став більш численним та організованим. Свої дії партизани почали координувати з діями Червоної армії. Був створений підпільний ЦК КП(б)У, який прийняв перший план бойових дій партизанів на зиму 1942—1943 рр. Новою формою боротьби стали рейди в тилу противника. 26 жовтня 1942 р. з'єднання **Сидора Ковпака** й **Олександра Сабурова** рушили із Сумщини на захід. Подолавши Дніпро, рухаючись північними районами Київщини та Житомирщини, партизани нищили німецькі комунікації та гарнізони. Цей рейд примусив нацистське командування збільшити свою сили в тилу. Яскравою сторінкою партизанської боротьби в Україні в перші місяці 1943 р. став «Степовий» рейд партизанського з'єднання під командуванням **Михайла**

Партизанський рух — рух військових загонів, засланих у тил протилежної сторони, що діяли на окупованій території з диверсійно-розвідувальною метою. Вони координували дії з армією і частково залучали місцеве населення до своєї діяльності.

Рух Опору — національно-визвольний рух народів, окупованих Німеччиною та її союзниками в роки Другої світової війни. Боротьба набирала різних форм — від духовного опору до збройної боротьби.

Наумова. Партизани пройшли з боями понад 2,3 тис. км до Одеської області й під тиском німецьких військ відійшли до Білорусії.

Найзухвалішим рейдом партизанського з'єднання С. Ковпака став **Карпатський рейд** у червні—вересні 1943 р., що тривав 100 днів. З'єднання С. Ковпака налічувало 1,9 тис. бійців. Партизани мали дев'ять гармат, 33 міномети, 32 протитанкові рушниці, 140 кулеметів. У боях вони підбили два літаки, чотири танки, п'ять гармат, 333 автомашини. Було зруйновано 40 нафтових вишок, 13 нафтосховищ, три нафтопереробні заводи, підірвано 19 ешелонів, 47 мостів. Втрати партизанів становили третину бійців. Загинув комісар з'єднання С. Руднев.

Пріоритетною формою діяльності партизанів у 1943 р. стала боротьба на комунікаціях вермахту. Так, улітку 1943 р. партизани здійснили широкомасштабні операції «Рейкова війна» і «Концерт», паралізувавши транспортну систему німців. Крім того, партизани допомагали Радянській армії під час форсування Дніпра й визволення Правобережної України.

i

2 **Націоналістичний підпільний рух. Створення Української повстанської армії (УПА).** Крім радянського партизанського й підпільного руху, сформувався і націоналістичний. Як уже згадувалося, перше українське національне збройне формування — «**Поліська Січ**», очолюване Тарасом Бульбою (Боровцем), з'явилося на Волині.

14 жовтня 1942 р. з ініціативи ОУН(Б) почалося формування **Української повстанської армії (УПА)**. До її загонів на заклик ОУН(Б) приєдналося 5 тис. колишніх українських поліцейських.

Радист групи УПА-Північ за роботою. Волинь, 1943 р.

За короткий час повстанська армія взяла під контроль частину території Волині, Полісся, згодом Галичину та Черкащину. Своєю метою УПА проголосила боротьбу проти більшовизму та нацизму. Проте в обставинах тих років першим противником УПА стало польське населення й польські збройні загопи на Волині. Збройне протистояння між українцями й поляками стало справжньою трагедією двох народів.

Одночасно бійці УПА воювали й проти нацистської влади. У липні—листопаді 1943 р. було проведено 120 боїв. За неповними даними, було знищено 4,5 тис. німецьких солдатів та офіцерів. Втрати повстанців становили 1,6 тис. бійців. Найвідоміший бій відбувся **8—12 вересня 1943 р.** біля **Загорівського монастиря** на Волині, де 44 повстанці

відбивали атаки німецьких сил, що значно переважали. У бою загинуло 29 повстанців. Німецькі війська втратили 540 осіб убитими й 700 — пораненими.

Нацистський окупаційний режим, потреба в широкій підтримці населення спонукали ОУН(Б) до змін у своїй ідеології. 21—25 серпня 1943 р. відбувся III Надзвичайний великий збір ОУН(Б). Він виробив соціально-економічну платформу організації, яка передбачала безоплатну передачу землі селянам, свободу вибору форм господарювання. ОУН(Б) також визнавала право на існування інших політичних течій і партій. Відбулася фактична відмова від гасла «Україна для українців».

У листопаді 1943 р. ОУН(Б) організувала Конференцію поневолеваних народів. Під час роботи було висловлено тезу, що визволити Україну можна лише в союзі з іншими поневоленими народами і що необхідно враховувати інтереси національних меншин, які проживають в Україні. Було засуджено загарбницьку політику Москви й Берліна.

i

3 **Польський визвольний рух на західноукраїнських землях.** Окупація і розчленування Польщі не зломилі волю польського населення до відродження власної держави. Уже з 1939 р. почав формуватися підпільний рух, яким керував польський емігрантський уряд із Лондона. Підпільна мережа існувала і на території Східної Галичини й Волині. У 1939—1941 рр. вона намагалася боротися проти радянських каральних органів і завдати ударів по комунікаціях, якими до Німеччини із СРСР доправляли нафту та іншу сировину. Відчайдушними були напади на склади зброї. Проте така діяльність швидко поставила підпільну мережу під удар каральних органів, і вона фактично була розгромлена.

Після нападу Німеччини на СРСР стратегія польського підпілля змінилася. У Східній Галичині та на Волині почалося відновлення підпільної мережі, формування бойових підрозділів.

Із листопада 1941 р. у Галичині та Волині, як і на власне польських землях, польське командування активно створювало **Армію крайову (АК)**. Керівництво АК розглядало Волинь як частину польських східних територій і не раз на міжнародному рівні заявляло про необхідність у повоєнний час відродити Польську державу в межах 1939 р. Спочатку стратегічним завданням армії було накопичити сили і в сприятливий момент підняти загальнонаціональне повстання (план «Буря»). Перед підрозділами АК у Галичині й Волині ставилося завдання не допустити передислокацію окупаційних військ у центральні райони Польщі, де мав бути центр повстання. Проте не всі поляки поділяли погляди емігрантського уряду «тримати рушницю при нозі». Одні виступали за негайні дії проти окупаційної влади, інші дотримувалися прорадянських

поглядів. Це привело до формування загонів **Армії людової (АЛ)** і Батальйонів хлопських. Загалом утворення регулярних загонів АК завершилося до лютого 1942 р. Кількість польських підрозділів у Східній Галичині й на Волині сягала 10—20 тис. осіб.

4 **Українсько-польське протистояння. Трагедія Волині.** Умови для розгортання українсько-польського конфлікту були створені тими реаліями, у яких опинилися два народи в роки Другої світової війни. У цьому конфлікті були зацікавлені обидва тоталітарні режими — нацистський і радянський.

Польсько-українське кровопролиття розпочалося на Холмщині в 1942 р. Обидві сторони знищували національних активістів і звинувачували одна одну в співпраці з нацистською владою. Проводилися взаємні «відплатні акції», у яких брали участь поліцейські підрозділи, сформовані з українців або поляків, кожен на своєму боці. Нацистське командування передавало зброю польському населенню. Поступово це протистояння перекинулося на Волинь,

а в конфлікт втягувалися УПА та Армія крайова, які розглядали ці землі як свою базу боротьби. Збройні загони почали нищити цілі села з мирним населенням. ОУН і УПА розглядали виселення або знищення польського елемента на Волині та у Східній Галичині як усунення перешкоди до незалежності.

Етнічні чистки — система насильницьких заходів, які передбачають виселення, знищення певної етнічної групи на певній території, яку інша етнічна група вважає «своєю».

Армія крайова винищення українського населення розглядала як ліквідацію ще одного противника й засіб утвердження польського права на ці землі. У 1944 р. протистояння перекинулося на Східну Галичину й Холмщину. Серед українських і польських провідників були сили, які прагнули не допустити або припинити українсько-польське протистояння. Здійснювалися спроби вирішити проблему шляхом переговорів. ОУН засуджувала українсько-польський конфлікт і заборонила антипольські дії. Проте лише **1 вересня 1944 р.** ОУН офіційно відмовилася від антипольських акцій і почала шукати порозуміння з Армією крайовою з метою спільної боротьби проти радянської окупації.

На сьогодні остаточно не встановлено кількість жертв цього етнічного конфлікту. Дослідники називають цифри в десятки тисяч осіб з обох сторін.

Український народ, як і польський, мав повне право прагнути здобуття незалежності, проте ті варварські методи і засоби, що застосовували українці проти польського населення, а поляки проти українців, не можуть бути виправдані.

Висновки. Рух Опору в Україні в роки Другої світової війни боровся як проти нацистської окупації, так і за створення Української держави. Комуністичний і націоналістичний партизанський та підпільний рух наближали час перемоги. Однак вони залишалися на різних політичних позиціях, тому радянські війська й УПА перебували у стані відкритої війни, що розгорнулася в 1944 р. і тривала до середини 1950-х рр.

▶ У діяльності руху Опору в 1943 р. відбулися значні зміни. Радянський партизанський рух став більш організованим і почав координувати свої дії з військами, що наступали. Здійснювалися глибокі рейди в тилу німецьких військ.

▶ III Надзвичайний великий збір ОУН(Б) у серпні 1943 р. засвідчив ідеологічні зміни, що відбулися в організації. ОУН(Б) відмовилася від ідеології інтегрального націоналізму на користь демократичних ідеалів.

▶ У 1943 р. Волинь стала осередком українсько-польського збройного протистояння, яке було трагедією для двох народів.

Запитання та завдання

1. Коли в Україні розпочався рух Опору проти нацистських загарбників? 2. Які течії руху Опору сформувалися в Україні? 3. До яких форм та методів боротьби вдавалися учасники руху Опору в Україні? 4. Назвіть імена найвідоміших командирів радянського партизанського руху. 5. Коли було створено Українську повстанську армію? 6. Як називали формування польського руху Опору?
- ▶ 7. Як відбувалося формування руху Опору в Україні? 8. Який вплив радянський партизанський рух в Україні мав на події, що відбувалися на фронтах? 9. Яка спільна мета об'єднувала всі течії руху Опору в Україні? 10. Які умови сприяли утворенню УПА? 11. Із якою метою було створено Український штаб партизанського руху? 12. Які зміни в ідеології ОУН відбулися в роки війни?
- ★ 13. За картою атласу визначте райони дій радянських партизанів та УПА. Простежте напрямки рейдів радянських партизанів. 14. Визначте причини та передумови, що призвели до трагедії Волині.
- ★ 15. Чим була зумовлена ворожнеча між різними течіями руху Опору в Україні? Як це впливало на хід боротьби з нацистською окупацією?

§ 39. Вигнання нацистських загарбників з України

- ▶▶ 1. Коли Україна була окупована нацистськими загарбниками? 2. Яка битва стала переломною в бойових діях на радянсько-німецькому фронті?

Початок визволення України. Бої на Лівобережжі. Після розгрому нацистських військ у битві під Сталінградом почалося їх вигнання з України. Першим населеним пунктом, звільненим **18 грудня 1942 р.**, було

Вуличні бої біля будівлі Держпрому в Харкові. Лютий 1943 р.

село Півнівка Ворошиловградської (тепер Луганської) області. Було звільнено більшу частину Харківщини разом із Харковом і частину Донбасу. Передові частини радянських військ навіть підійшли до Дніпропетровська і Запоріжжя, просунувшись на 700 км у глиб окупованої території України. Однак невдовзі стрімке просування радянських військ було зупинено. У лютому 1943 р. німецькі війська завдали відчутних контрударів, у результаті яких радянським військам довелося знову залишити територію України. 15 березня 1943 р. німецькі

війська вдруге захопили Харків, а 18 березня — Белгород. Під контролем радянських військ залишилися лише північ Ворошиловградської та східна частина Харківської областей. У результаті німецьких контрударів утворився так званий **Курський виступ**, де з квітня до липня 1943 р. панувало відносне затишшя. Обидві сторони готувалися до рішучих боїв улітку 1943 р.

Курська битва розпочалася 5 липня 1943 р. Німецькі танкові з'єднання завдали потужних ударів із півдня й півночі Курського виступу. Проте радянська оборона вистояла, і наступ було зупинено.

Почалася реалізація наступальних планів радянського командування. Першими пішли в наступ війська Західного, Брянського і Центрального фронтів, які здійснювали операцію «Кутузов». **Із 12 липня до 17 серпня 1943 р.** війська фронтів ліквідували Орловський виступ і звільнили місто Орел.

У цей момент було дано наказ про проведення Донбаської операції. Передбачалося прорвати рубіж «Міус-фронт» і звільнити територію Донбасу. Проте наступ радянських військ 17—30 липня 1943 р. провалився.

Упродовж **3—23 серпня 1943 р.** відбувся наступ радянських військ на Белгород-Харківському напрямку (операція «Полководець Рум'янцев»). Радянські війська витіснили німецьку армію з Курського виступу та оволоділи містами Белгород і Харків.

13 серпня 1943 р. радянські війська розпочали другу Донбаську операцію. Цього разу їм вдалося подолати нацистську оборону й примусити противника залишити Донбас. Одночасно розпочався наступ на Лівобережжі.

Німецьке командування вирішило перейти до оборони. 11 серпня було віддано наказ про будівництво системи укріплень на річках Дніпро і Молочна, яка отримала назву «Східний вал». Війська, що відступали, мали якомога довше стримувати радянський наступ на Донбасі та Лівобережжі.

2 **Битва за Дніпро. Визволення Києва.** Відступаючи, німецькі війська прагнули перетворити Лівобережжя на пустелю. Рейхскомісар «України» Е. Кох вимагав знищувати все, що не можна було вивезти в тил. «...Необхідно добитися того, щоб при відході з районів України не залишилося жодної людини, жодної голови худоби, жодного центнера зерна, жодної рейки, щоб не зберігся жоден дім, жодна шахта, яка б не була виведена з ладу на довгі роки, щоб не лишилося жодного колодязя, який би не був отруєний. Противник повинен знайти справді повністю спалену і зруйновану країну...»

Лише стрімкий наступ радянських військ урятував Лівобережну Україну від повного знищення. В умовах наростання наступу було прийнято рішення про відведення армії за Дніпро. Тепер усю надію покладали на «Східний вал».

Німецьке командування намагалося використати повноводну річку з високим правим берегом як природне укріплення. На Дніпрові кручі німецькі війська стягли групу армій «Центр» у складі 62 дивізій.

У радянських планах на осінь 1943 р. першочерговим завданням було захоплення плацдармів на правому березі Дніпра, закріплення там і розгортання наступальних операцій на Правобережжі. Це завдання було виконано, але ціною значних втрат.

Переправа радянських військ через Дніпро. 1943 р.

? У яких умовах відбувалося форсування річки?

Протягом жовтня радянське командування вело підготовку до штурму «Східного валу». Прагнучи піднести бойовий дух військ, які опинившись в Україні, поповнювалися здебільшого за рахунок місцевих жителів, Ставка перейменувала Воронезький, Степовий, Південно-Західний і Південний фронти відповідно на Перший, Другий, Третій і Четвертий Українські фронти.

Штурм Дніпра супроводжувався надзвичайно великими, часто невиправданими жертвами. Загинули десятки тисяч новобранців, так званих «сірих піджаків» (або «чорносвітників») — неозброєних, ненавчених юнаків, насіх мобілізованих у придніпровських областях України. На Лівобережжі до лав Радянської армії в 1943 р. було мобілізовано близько 1 млн осіб.

Спочатку вирішальний наступ передбачалося розпочати з Букринського плацдарму (це на південь від Києва), але всі спроби вирватися

на оперативний простір не мали успіху. Напередодні рішучого наступу на Київ радянське командування використало воєнну хитрість. Німецьке командування було переконано, що з Букринського плацдарму планується великий наступ. На очах у німецької армії туди переправлялися великі з'єднання танків. Проте вночі ці танки здійснили марш на Лютізький плацдарм (на північ від Києва), і вже вранці звідси почався масштабний наступ.

У перші дні листопада спалахнули вирішальні бої за Київ. **6 листопада 1943 р.** місто було визволено.

Далі радянські війська просунулися на захід й оволоділи Житомиром, але утримати місто не змогли. Німецьке командування завдало потужних контрударів, намагаючись повернути Київ. Однак радянські війська відбили контрнаступ і підготували умови для подальшого наступу на Правобережжі.

3 **Визволення Правобережної та Південної України.** Обидві воюючі сторони напрямком зосередження головних зусиль у зимовій кампанії 1944 р. визначили територію України. Наприкінці 1943 р. тут були зосереджені найпотужніші угруповання військ.

Командування Радянської армії розробило ряд великих наступальних операцій, спрямованих на розгром вермахту на Правобережній та Західній Україні. Планувалося завдати почергових потужних ударів силами всіх чотирьох Українських фронтів і вийти на кордони Румунії, Польщі та Чехословаччини.

Початком великої битви стала **Житомирсько-Бердичівська операція**, що здійснювалася силами Першого Українського фронту з **24 грудня 1943 до 14 січня 1944 р.** У результаті 31 грудня 1943 р. радянські війська вдруге зайняли місто Житомир і витіснили німецькі війська на захід. На початку січня 1944 р. радянські війська несподівано повернули ударні частини на південь, захопили велику станцію Жмеринка і створили загрозу оточення значних німецьких сил у районі Білої Церкви, Фастова і Черкас. Щоб не допустити оточення, німецькі війська 11—12 січня 1944 р. завдали потужного контрудару, унаслідок якого їм вдалося витіснити радянські частини зі Жмеринки. Фронт стабілізувався.

Тим часом **із 5 до 16 січня 1944 р.** війська Другого Українського фронту здійснили **Кіровоградську операцію**. Німецькі сили було відтиснуто на 40 км на захід від Кіровограда.

Проведення Житомирсько-Бердичівської та Кіровоградської операцій створило загрозу із флангів угрупованню німецьких військ, яке утримувало території Черкаської та півдня Київської областей і виходило до Дніпра. Склалася сприятлива обстановка для проведення операції з оточення значної кількості військ вермахту.

24 січня — 17 лютого 1944 р. силами Першого та Другого Українських фронтів було здійснено **Корсунь-Шевченківську наступальну операцію**. Радянські фронти завдали флангових ударів і 29 січня 1944 р., з'єднавшись біля Звенигородки, оточили 80-тисячне німецьке угруповання, яке загалом було знищене. Через великі втрати Німеччини Корсунь-Шевченківську операцію часто називають «Сталінградом на Дніпрі», або «другим Сталінградом».

Майже одночасно з початком Корсунь-Шевченківської операції в наступ перейшло північне (праве) крило Першого Українського фронту, розгорнувши **Луцько-Рівненську наступальну операцію**, що тривала з 27 січня до 11 лютого 1944 р. Радянській армії вдалося одночасно вибити німецькі війська із двох обласних центрів Північно-Західної України. У ході цієї операції Радянська армія просунулася на 200—250 км, зайняла важливі комунікаційні вузли — Сарни, Рівне, Здолбунів, Шепетівку, створила загрозу оточення німецьким військам, які утримували територію Вінницької та Кам'янець-Подільської областей України.

Із метою звільнення економічно важливих районів Кривого Рогу та Нікополя командування Радянської армії розробило **Нікопольсько-Криворізьку наступальну операцію**, що тривала з 30 січня до 29 лютого 1944 р. і здійснювалася силами Третього і Четвертого Українського фронтів.

У результаті зимової кампанії радянські війська звільнили територію сучасних Київської, Черкаської, Житомирської, Рівненської, Дніпропетровської, Запорізької, окремі райони Миколаївської, Вінницької, Хмельницької, Волинської областей. Було заблоковане угруповання німецько-румунських військ у Криму.

Німецьке командування покладало великі сподівання на весняне бездоріжжя, яке могло б зупинити безперервне просування радянських військ та дозволило б вермахту перегрупувати власні сили. Однак новопризначений командувач Першого Українського фронту маршал Г. Жуков віддав наказ про початок **Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції (4 березня — 17 квітня 1944 р.)**.

Радянська армія зуміла «розрізати» німецьку групу армій «Південь» на дві частини (переформовані згодом у дві групи армій «Південна Україна» та «Північна Україна»). Радянські війська оволоділи такими важливими містами, як Вінниця, Жмеринка, Проскурів, Тернопіль, Кам'янець-Подільський, Чернівці, Хотин.

Одночасно війська Першого Українського фронту своїм північним флангом провели локальну **Поліську наступальну операцію (15 березня — 5 квітня 1944 р.)**, під час якої блокували із трьох сторін важливий залізничний вузол — станцію Ковель.

Радянські війська на шляху до Одеси. 1944 р.

У ході **Умансько-Ботошанської операції** (із 5 березня 1944 р.) радянські війська послідовно форсували три великі річки — Південний Буг, Дністер і Прут, відкинувши вермахт із території Українського Поділля та Молдавії. **26 березня 1944 р.** частини Другого Українського фронту вперше вийшли на кордон СРСР із Румунією і пішли до міста Ботошани.

Одночасно війська Третього Українського фронту провели ще дві операції — **Березнегувато-Снігурівську** (6—18 березня

1944 р.) й **Одеську** (26 березня — 14 квітня 1944 р.). До 17 квітня 1944 р. війська Третього Українського фронту досягли Дністра в його нижній течії та перейшли до оборони.

8 квітня 1944 р. війська Четвертого Українського фронту розпочали **Кримську операцію**. Уже 10 квітня 1944 р. вони перетнули Сиваську затоку й несподівано вийшли в тил німецьких військ на Перекопі. Німецькі частини почали відступ на південь Криму. Румунські частини масово здавалися в полон. Німецькі дивізії до 15 квітня 1944 р. відступили до Севастополя, де очікували на евакуацію. Однак протягом трьох тижнів боїв (до 7 травня 1944 р.) німецькому флоту вдалося вивести тільки частину німецьких і румунських дивізій. 5 травня почався штурм севастопольських укріплень. Особливо жорстокі бої розгорнулися на **Сапун-Горі**. Після 9-годинного штурму вона вже була в руках радянських військ. **9 травня 1944 р. Севастополь** було взято. **12 травня 1944 р.** було завершено розгром німецьких і румунських військ у Криму.

До кінця весни 1944 р. з українських земель під контролем вермахту і його союзників залишилися лише незначні території Волині та Волинського Полісся на захід від Луцька й Ковеля, більша частина Галичини, частина Буковини та все Закарпаття.

i

4 **Депортація кримських татар та інших народів.** Радість населення Криму з визволення від нацистської окупації була затьмарена ще одним злочиним сталінізму. Усе кримськотатарське населення звинуватили в співробітництві з окупаційною владою і за рішенням Державного комітету оборони від 11 травня 1944 р. виселили до Узбецької РСР та інших східних районів СРСР.

Депортація розпочалася на світанку **18 травня 1944 р.** й тривала до 16-ї години **20 травня**. На збори людям давали від кількох хвилин до півгодини, після чого вантажівками відвозили на залізничні станції.

Звідти кримськотатарське населення ешелонами під конвоем відправляли до місць заслання. Тих, хто не міг іти, розстрілювали на місці. Під час транспортування людей тримали напівголодними, а померлих ховали вздовж залізничних колій або просто скидали з вагонів. За офіційними даними, за два с половиною дні було виселено 183 155 осіб, із яких дорогою померла 191 людина. Депортація не торкнулася колабораціоністів — більшість із них евакуювали до Німеччини, а ті, хто залишився, у квітні-травні 1944 р. були віддані під суд. Депортовані були й ті кримські татари, які повернулися в Крим з евакуації після відходу німецьких військ, а також ветерани війни. До 1946 р. близько 9 тис. із них, навіть ті, хто мав високі урядові нагороди, були вислані (серед них 254 офіцери). Найвідоміші з ветеранів не були депортовані, але отримали заборону на проживання в Криму, зокрема двічі Герой Радянського Союзу льотчик **Амет-Хан Султан**.

Амет-Хан Султан

У червні з Криму та Півдня України було виселено 14,7 тис. греків, 8,5 тис. вірмен, 12,4 тис. болгар. У 1945 р. Крим з автономної республіки був перетворений на область. До 1948 р. перейменовували понад 80 % населених пунктів Криму, назви яких мали татарське походження.

Значна кількість депортованих (від 15 до 46 %) померла від голоду й хвороб першої ж зими 1944—1945 рр. Їх не торкнулася амністія 1953 р., і до 1956 р. вони мали статус спецпоселенців без права залишити місце проживання під страхом кримінальної відповідальності. На відміну від інших депортованих народів, які повернулися в рідні землі до кінця 1950-х рр., кримські татари формально отримали таке право лише в 1974 р., а фактично — у 1989 р., коли Верховна Рада СРСР засудила депортацію кримських татар і визнала її незаконною та злочинною.

Згідно з постановою Верховної Ради України № 792-VIII від 12 листопада 2015 р., депортацію кримських татар 1944 р. було визнано геноцидом, а 18 травня відзначається як День пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу.

i

5 **Завершення вигнання окупантів з України.** У червні 1944 р. основні наступальні операції Радянська армія перенесла на Прибалтійську та Білоруську ділянки Східного фронту. Однак уже в липні активні бойові дії знову розгорнулися в Україні. 13 липня — 29 серпня 1944 р. на території Галичини силами Першого Українського фронту (новий командувач — маршал І. Конєв) було здійснено масштабну **Львівсько-Сандомирську наступальну операцію** проти німецької групи армій «Північна Україна».

Радянські танки на вулицях Львова.
Липень 1944 р.

16 липня 1944 р. радянські війська прорвали три потужні лінії оборони в районі міста Колтова. Не очікуючи на підхід стрілецьких з'єднань, командувач 3-ї гвардійської танкової армії генерал П. Рибалко увів у вузький Колтівський коридор танкові з'єднання, які «розірвали» німецьку оборону на дві частини, просунувшись уперед на 50—80 км. У районі Бродів було оточено сім німецьких дивізій і дивізію СС «Галичина». До 22 липня 1944 р. більшість оточених дивізій було розбито.

Близько 5 тис. вояків «Галичини», щоб уникнути радянського полону, приєдналися до загонів УПА, що діяли в цьому районі.

27 липня 1944 р. радянські війська увійшли до Львова, а 29 липня 1944 р. перетнули Віслу, захопивши в районі Сандомира плацдарм на західному березі річки. Під час Львівсько-Сандомирської операції вермахт зазнав катастрофічних втрат.

Наприкінці липня 1944 р. війська Першого Українського фронту перейшли в наступ на території Волині, вигнали німецькі війська із західної частини Волинської області, форсували Західний Буг і 24 липня взяли польське місто Люблін.

У той час як завершувався розгром групи армій «Північна Україна», війська Другого та Третього Українських фронтів у результаті **Ясько-Кишинівської операції (20—29 серпня 1944 р.)** розбили групу армій «Південна Україна». Радянські війська завершили звільнення Півдня України, Молдавії та вступили на територію Румунії.

Під впливом перемог радянських військ у Бухаресті відбулося антифашистське національне повстання, у результаті якого було повалено режим І. Антонеску. 24 серпня 1944 р. новий уряд Румунії оголосив війну Німеччині. Аналогічні події відбувалися і в Болгарії. Це дало змогу радянським військам із півдня вийти на кордони Угорщини й вступити на територію Югославії.

На початку серпня 1944 р. Четвертий Український фронт (був тимчасово ліквідований після звільнення Криму) розгорнув наступ у напрямку Карпат. За кілька днів радянські війська оволоділи нафтовими промислами регіону. Німецькі й угорські частини відступили в гори й перекрили основні перевали на Головному Карпатському хребті (Дуклинський, Лупківський, Радошицький, Руський, Татарський, Ужоцький, Яблуницький, Вишковський і Верецький), закріпившись на угорській оборонній межі — «лінії Арпада».

Із метою виходу на Закарпаття радянський Генеральний штаб розробив **Східно-Карпатську наступальну операцію**. Прорив мали здійснювати війська Першого й Четвертого Українських фронтів. Вона тривала з **8 вересня до 28 жовтня 1944 р.** Радянське командування сподівалося узгодити свої дії з антинімецьким національним повстанням у Словаччині. Однак первинний задум не вдалося реалізувати. Прорив через Дуклинський перевал на Лемківщині затягнувся.

На початку жовтня 1944 р. для штурму Дуклинського перевалу було кинуте також війська Першого Чехословацького корпусу, сформованого в СРСР переважно з вихідців із Закарпаття (80 % бойового складу). 28 жовтня 1944 р. радянські війська були змушені припинити наступ.

Тим часом радянські війська, що наступали з території Румунії, прорвали угорську оборону в районі Дебрецена та створили загрозу оточення закарпатському угрупованню угорських армій. Це змусило угорське командування відвести війська на Придунайську рівнину. Відхід угорських армій дав можливість військам Четвертого Українського фронту здолати головний Карпатський хребет. **28 жовтня 1944 р.** радянські війська остаточно витіснили угорські та німецькі частини з території України. Незважаючи на втрати, радянським військам вдалося завершити вигнання німецької армії та її союзників із території України.

Плакат «Україна вільна!».
Художник В. Литвиненко, 1944 р.

! **Висновки.** У 1943—1944 рр. радянські війська здійснили серію вдалих наступальних операцій, які призвели до вигнання нацистів та їхніх союзників із території України.

► 28 жовтня війська Четвертого Українського фронту звільнили залізничну станцію Чоп на території Закарпаття. Цей день став датою остаточного визволення України.

? **Запитання та завдання**

1. Перемога в якій битві дала змогу радянським військам розпочати визволення України від нацистських загарбників?
2. Як називалася оборонна лінія, яку створили нацистські загарбники вздовж правого берега Дніпра?
3. Коли Київ було звільнено від нацистських загарбників?
4. Яку битву на території України назвали «другим Сталінградом»?
5. Які народи були виселені з території Криму в 1944 р.?
6. Яку дату вважають днем визволення України?

- ▲ **7.** Як відбувалося звільнення Лівобережної України та Донбасу? **8.** Які чинники сприяли успішному просуванню радянських військ в Україні в 1943—1944 рр.? **9.** Чому німецьке командування надавало важливого значення утриманню території України? **10.** Які заходи вживала радянська влада на територіях, звільнених від нацистської окупації?
- ★ **11.** Наведіть факти масового героїзму радянських солдатів у битві за Дніпро. **12.** Складіть перелік бойових операцій радянських військ зі звільнення України.
- ★ **13.** Чому битву за Дніпро вважають завершенням корінного перелому в Другій світовій війні? **14.** Якою була ціна визволення України від нацистських загарбників?

§ 40. Україна на завершальному етапі війни.

Радість і смуток перемоги

- ▶▶ **1.** Коли завершилося визволення України від нацистських загарбників? **2.** Які течії руху Опору існували в Україні?

1 **Участь Українських фронтів у визволенні від нацизму країн Європи.** Після звільнення українських земель від нацистської влади бойові дії перемістилися на територію Центральної та Південно-Східної Європи. Другий, Третій і Четвертий Українські фронти, у складі яких налічувалося 60—80 % воїнів-українців, узяли участь у звільненні від нацистського ярма народів Румунії, Угорщини, Болгарії, Югославії, Австрії, Чехословаччини.

Так, **наприкінці жовтня 1944 р.** війська Другого і Третього Українських фронтів розпочали **Будапештську операцію** з метою виведення з війни Угорщини. Операція тривала до лютого 1945 р. і супроводжувалася великими втратами. Навесні 1945 р. Другий Український фронт брав участь у визволенні Чехословаччини й Австрії. У вересні 1944 р. армії Третього Українського фронту взяли участь у визволенні Болгарії.

Наприкінці вересня 1944 р. війська Третього Українського фронту вийшли на болгарсько-югославський кордон. На белградському напрямку було створено могутнє угруповання у складі двох армій Третього Українського фронту, підсилених військами Другого, а також трьох болгарських армій і з'єднань Народно-визвольної армії Югославії. У жовтні вони разом із підрозділами Другого Українського фронту, болгарськими військами та югославськими партизанами звільнили Белград і долучилися до Будапештської операції.

Одночасно війська Першого Українського фронту визволяли від німецьких загарбників польські землі (**Вісло-Одерська, Силезька операції**), а у квітні-травні 1945 р. разом із Першим і Другим Білоруськими фронтами штурмували **Берлін**, провели **Празьку операцію**, у ході якої було

завершено розгром нацистської Німеччини. **8 травня 1945 р.** Німеччина капітулювала, а **9 травня** в СРСР було оголошено Днем Перемоги. У незалежній Україні 8 травня відзначається як День пам'яті та примирення, а 9 травня — як День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні.

Групу бійців, яким було поставлене завдання підняти Прапор Перемоги в Берліні над рейхстагом, очолював лейтенант Олексій Берест. П'ятеро бійців, серед яких були лейтенант М. Єгоров і сержант М. Кантарія, що стали всесвітньо відомими за цей вчинок, здобули звання Героя Радянського Союзу. Проте серед нагороджених лейтенанта О. Береста не було. У 1953 р. він був безвинно засуджений, відбував покарання в Пермських таборих. У 1970 р. О. Берест загинув, рятуючи дитину з-під колес потяга. Лише у 2004 р. йому посмертно було присвоєно звання Героя України.

Коли військові дії в Європі призупинилися, частина військ Другого Українського фронту була перекинута на Далекий Схід і взяла участь у розгромі Квантунської армії милітаристської Японії. 2 вересня 1945 р. молодий генерал-українець К. Дерев'янка від імені СРСР підписав на борту лінкора «Міссурі» документ про капітуляцію Японії. Друга світова війна була завершена.

2

Повернення радянської влади. Населення України, що страждало під ярмом нацистського «нового порядку», переважно з радістю зустрічало Радянську армію. Однак багато людей сприймали її з певною тривогою.

Повернення радянської влади супроводжувалося відновленням громадського порядку, ліквідацією безробіття, створенням мінімальних умов для проживання місцевого населення. У повному обсязі відновили свою діяльність і карально-репресивні органи.

Після визволення республіки гостро постала проблема відбудови народного господарства, адже найбільших руйнувань у війні зазнала саме Україна. Проте ресурси для цього були вкрай обмеженими.

Тільки Донбас і Кривбас у 1943—1944 рр. отримали певну кількість матеріалів, обладнання та продовольства, адже війна тривала, і країні потрібні були сталь і вугілля. Незважаючи на те, що збитки, завдані Україні німецькою окупацією, становили понад 40 % загальних втрат СРСР, республіці були виділені кошти, які покривали ці збитки лише на 6,2 %.

Ще складнішою була ситуація в сільському господарстві, де, крім нестачі матеріальних і людських ресурсів, існувала проблема з очищення полів від вибухонебезпечних предметів.

Ситуація в зруйнованому господарстві України ускладнювалася тим, що не вистачало робочої сили, насамперед кваліфікованих спеціалістів. Основною робочою силою стали жінки й підлітки. Завдяки

Репатріація — повернення на батьківщину військовополонених, переміщених осіб, біженців, емігрантів.

їхній виснажливій праці до середини 1944 р. в Україні відновили свою роботу 2376 підприємств, було відбудовано частину шахт і до кінця року видобуто понад 17 млн т вугілля.

На батьківщину змогли повернутися громадяни, які опинилися за її межами: оstarбайтери, полонені, біженці тощо. У прикордонній зоні СРСР було створено шість збірно-порежимних пунктів, а також 70 обласних приймально-розподільчих пунктів для **репатрійованих**. У серпні—грудні 1945 р. через репатріаційну мережу пройшло 1,334 млн осіб (із них 1,129 млн — цивільне населення). Загалом до 1950 р. в Україну повернулося 1,850 млн колишніх оstarбайтерів. Близько 200 тис. осіб залишилося на заході.

Нелегко було колишнім військовополоненим. За розпорядженням Й. Сталіна в розташуванні Першого та Четвертого Українських і Першого та Другого Білоруських фронтів було створено 100 «фільтраційних таборів» для перевірки солдатів на благонадійність. Першим запитанням було: «Чому не застрелився, щоб не потрапити в полон?» Через ці фільтри пройшли 1,834 млн полонених, серед них не менше третини — українці. Тих, хто не пройшов перевірку, у примусовому порядку відправляли в табори ГУЛАГу (майже 300 тис. осіб).

3 Рух Опору на завершальному етапі війни. Незважаючи на скорочення окупованої території, радянський підпільний і партизанський рух набирав усе більшого розмаху. Особливістю партизанського руху цього часу була його тісна взаємодія з Радянською армією. Швидке просування військ Першого Українського фронту було забезпечене визволенням партизанами районів Рівненської та Волинської областей. Партизанські загони взяли активну участь у звільненні 47 міст, зокрема Рівного, Луцька, Умані, Камінь-Каширського тощо. Тривали рейди партизанів по глибоких тилах німецьких військ.

У січні—квітні 1944 р. тривав Львівсько-Варшавський рейд Першої Української партизанської дивізії з'єднання С. Ковпака під командуванням П. Вершигори. Під час рейду партизани пройшли з боями 2100 км територією України, Білорусії, Польщі. У той же час рейд західноукраїнськими землями здійснило і з'єднання під командуванням М. Наумова.

Суттєвою була допомога радянських партизанів у боротьбі словацького народу під час національного повстання 1944 р. На території Польщі діяло сім з'єднань і 26 окремих загонів, а також багато диверсійно-розвідувальних груп. На територіях Румунії та Угорщини діяли спеціальні диверсійно-розвідувальні групи.

Незважаючи на нищівні поразки в ході наступальних операцій радянських військ на території України, нацистська влада не змінила свого негативного ставлення до її самостійності. У лютому 1944 р. був заарештований А. Мельник, у травні один із керівників підпілля ОУН(М) О. Ольжич був страчений. У 1944 р. головний штаб вермахту видав інструкцію, у якій було зазначено: «З огляду на їхню ненадійність, не може бути й мови про якісь спільні дії з УПА...». Лише у вересні 1944 р. після втрати території України нацистський уряд звільнив з концтаборів лідерів ОУН С. Бандеру, Я. Стецька, А. Мельника та інших, сподіваючись, що їхня боротьба проти радянської влади в Україні дасть змогу полегшити становище нацистських військ на фронтах. Лідери ОУН категорично відмовилися йти на співробітництво з Німеччиною. У той самий час УПА не заперечувала можливості поповнити свій збройний потенціал за рахунок німецької армії та її союзників, зокрема Угорщини. У листопаді 1944 р. УПА видала окреме звернення, у якому підкреслювалося, що нацистська влада знову прагне використати східні народи для своїх імперіалістичних цілей.

Партизани.
Художник В. Чеканюк, 1975 р.

Після звільнення С. Бандери з концтабору 5 жовтня 1944 р. з ним зустрівся німецький генерал Г. Бергер, який мав донести до українського провідника інформацію, що Німеччина змінює свою політику щодо УПА і пропонує співробітництво. Проте С. Бандера відмовився від пропозиції. У звіті про зустріч Г. Бергер зазначав: «Бандера — це незручний, упертий і фанатичний слов'янин. Своїй ідеї він відданий до останнього. На цьому етапі надзвичайно цінний для нас, опісля — небезпечний. Ненавидить як росіян, так і німців».

Починаючи із січня 1944 р. розгорілися бої УПА з Радянською армією. Для ведення антипартизанської боротьби в західні області України було направлено значні підрозділи військ НКВС. Поштовхом до широкомасштабних акцій проти УПА стало смертельне поранення командувача Першого Українського фронту генерала М. Ватутіна, який потрапив у засідку бійців УПА на схід від Рівного.

Із лютого 1944 до 1 січня 1946 р. радянськими військами і військами НКВС проти УПА було проведено понад 39 тис. операцій, убито 110,7 тис. осіб, заарештовано 15,9 тис. повстанців і 8,3 тис. членів ОУН; 50 тис. учасників УПА з'явилися з повинною. Було вилучено 60,9 тис. одиниць вогнепальної зброї.

Крім бойових операцій, проти УПА та ОУН застосовувалися:

- ▶ облави та арешти тих, кого підозрювали у співробітництві з повстанцями;
- ▶ арешт і депортація у східні райони СРСР підозрілих у зв'язках із повстанцями, членів їх сімей та близьких. Такі акції тривали до 1949 р. Загалом було депортовано понад 200 тис. осіб;
- ▶ проведення масових мобілізацій до лав Радянської армії, що підривало соціальну базу повстанського руху;
- ▶ агітація, пропаганда, ідеологічний тиск на мирне населення;
- ▶ каральні дії переодягнених у повстанців спецзагонів НКВС, які влаштовували терор щодо місцевого населення;
- ▶ створення загонів самооборони;
- ▶ здійснення політики радянізації;
- ▶ проголошення амністій учасникам повстанського руху.

i

Перша амністія була проголошена в травні 1945 р. Нею скористалася 41 тис. повстанців, дезертирів і тих, хто ховався від призову до Радянської армії. Також було амністовано 17 тис. осіб, яких раніше було заарештовано. До 1949 р. було проголошено ще чотири амністії, але вони вже не мали таких наслідків.

4

Місце України в Другій світовій війні. Героїзм українців. Боротьба за визволення України мала загальнонародний характер. Український народ боровся за існування себе як етносу, за збереження України як своєї Батьківщини. У лавах Радянської армії воювало понад 7 млн українців. Кожен другий із них загинув на фронті, кожен другий із тих, хто залишився живим, дістав інвалідність. Українці складали в Радянській армії другу за кількістю національну групу. Серед вищих офіцерів, зокрема командувачів фронтів та армій, було чимало осіб українського походження. Найвідоміші з них — А. Єрьоменко, С. Тимошенко, Р. Малиновський, М. Ватутін, І. Черняхівський, П. Рибалко, К. Москаленко, П. Жмаченко, С. Руденко, І. Кириченко та інші.

Подвиг багатьох українців на всіх фронтах Другої світової війни відзначено найвищими нагородами. Серед них 2072 особи удостоєні звання Героїв Радянського Союзу, 32 українці — двічі. А льотчик-винищувач **Іван Кожедуб** став тричі Героєм. Багато представників українства стали й повними кавалерами ордену Слави. Із 7 млн орденів і медалей, вручених солдатам та офіцерам Радянської армії, 2,5 млн отримали жителі України.

У той самий час УПА (через лави якої пройшло близько 500 тис. осіб) боролася за незалежність своєї Батьківщини і не хотіла миритися з пануванням на її території тоталітарних режимів.

Також 120 тис. українців воювали в арміях антигітлерівської коаліції (США, Канади, Франції, Польщі, Чехословаччини).

На відзнаку мужності й героїзму українського народу, який захищав свою землю від поневолювачів, почесне звання «Місто-герой» було присвоєно Києву, Одесі, Керчі та Севастополю.

Перемогу над Німеччиною українське населення наближало і своєю героїчною працею в радянському тилу: на заводах, копальнях, колгоспах, лабораторіях, навчальних закладах тощо.

Ціна перемоги виявилась занадто високою. Це було зумовлено жорстокістю нацистського «нового порядку» і пануванням сталінської системи, яка не цінувала людське життя. О. Довженко писав у своєму щоденнику: «В урочистій грізній промові Жукова не було ні паузи, ні траурного маршу, ні мовчання... наче ці 30, якщо не 40, мільйонів жертв і героїв, не жили... Перед великою їхньою пам'яттю, перед кров'ю і муками не встала площа на коліна, не задумалась, не вздохнула, не зняла шапок (літо 1945 р.)».

i

5 **Культура в роки війни.** Війна стала випробуванням для української науки і культури. Вона руйнувала історичні надбання українського народу, завдавала значної шкоди історичним пам'яткам, освіті, науці, мистецтву тощо. Обставини воєнного часу змусили евакуювати у східні райони СРСР заклади освіти і науки.

Після початку війни припинили свою діяльність 173 вузи, 700 технікумів, із яких лише 72 були евакуйовані у глибинні райони СРСР. Частково відновити їхню роботу вдалося тільки в 1942 р.: у Казахстані розпочав роботу об'єднаний український університет у складі Київського та Харківського університетів, Одеський університет у Туркменії. Більшість підрозділів Академії наук УРСР та її Президія розміщувалася в Уфі (із 1943 р. — у Москві). Поеднуючи свої зусилля із вченими і науковцями інших республік, представники української науки брали активну участь у розробці нових видів озброєння.

При Президії АН УРСР був створений Науково-технічний комітет сприяння обороні, який очолив президент АН УРСР О. Богомолець.

На оборонні програми працювали вісім лабораторій фізико-технічного інституту АН УРСР. Вони розробляли військові прилади для авіації, радіолокації і пеленгації. Інститут чорної металургії випробував бойові якості артилерійських систем. Інститут будівельної механіки виконував завдання командування військово-повітряних сил. Інститут електрозварювання АН УРСР на чолі

Олександр Богомолець

з відомим вченим Є. Патонем застосував метод автоматичного дугового зварювання під флюсом під час збирання корпусів танків, що покращило якість танків та швидкість їх виробництва. Завдяки цьому радянська танкова промисловість випустила танків удвічі більше, ніж Німеччина (102 тис. проти 48 тис.).

Академік О. Богомолець разом із колегами Інституту клінічної фізіології винайшов сироватку для лікування ран. Тільки за 1943 р. було виготовлено 3 млн доз препарату. Інститут біохімії АН УРСР (академік О. Палладін) створив препарат для згортання крові. У Новосибірську діяв інститут-госпіталь із діагностики і терапії проникних поранень грудної клітки. Завдяки розробленим новим методам лікування вдалося значно скоротити смертність серед поранених. Група наукових працівників клінічної медицини під керівництвом академіка М. Стражеска, досліджуючи інфекцію і сепсис ран, удосконалила систему лікування, завдяки якій вдалося врятувати сотні тисяч бійців. Хірург-офтальмолог академік В. Філатов очолив у Ташкенті Український інститут хвороб ока, успішно здійснював операції на роговиці ока й тим самим зберіг зір багатьом пораненим бійцям.

Значним був внесок і вчених-суспільствознавців, головним завданням яких було зміцнення морального духу народу та армії. Радянське керівництво розуміло, що для мобілізації всіх можливих ресурсів необхідно було послабити ідеологічний тиск на митців. У творах були дозволені національні мотиви, патріотичні висловлювання тощо.

Вагому роль у ті часи відігравали українська література та мистецтво. На фронт добровольцями пішли А. Головка, І. Ле, С. Скляренко, Я. Качура, Л. Первомайський, П. Усенко та інші. Загалом на фронтах воювали 109 із 200 членів Спілки письменників України. Здебільшого українські письменники працювали військовими кореспондентами, редакторами 50 фронтових видань (газет, фронтових листків).

31 липня 1941 р. вийшов перший номер газети «За радянську Україну!» для партизанів. До редколегії газети входили М. Бажан, В. Василевська, А. Корнійчук.

Військовим кореспондентом газети «Красная Армия», потім — «Известия» був О. Довженко, що добровільно прибув на Південно-Західний фронт. У роки війни публіцистика стала головною зброєю майстрів слова. О. Довженко опублікував у цей час реалістичні твори «Перед боєм», «Мати». У трагічні дні війни були створені його кінострічки «Битва за нашу Радянську Україну», «Перемога на Правобережній Україні». Улітку 1943 р. була завершена одна з головних робіт великого митця — «Україна в огні».

Героїко-патріотичні теми стали провідними у творах М. Бажана «Клятва», «Данило Галицький», П. Тичини «Йдемо на бій», «Перемагають і жить!», М. Рильського «Слово про рідну матір», А. Малишка

«Україно моя», В. Сосюри, О. Корнійчука. Роботи майстрів слова підносили бойовий дух бійців і командирів, надихали їх на героїчні вчинки.

Із початку війни тема захисту Вітчизни стала основою творчості українських художників. Вони працювали над створенням плакатів, листівок, карикатур.

Понад 100 фронтових концертних бригад було відряджено на фронт. Із великою віддачею працювали творчі колективи майже 50 евакуйованих з України театрів. Основна увага приділялася виступам у військових частинах, госпіталях, колгоспах, на заводах і фабриках.

Значну роль у мобілізації населення на боротьбу з нацизмом і піднесенні бойового духу відіграло радіо. Воно ставало джерелом альтернативної нацистській інформації про події на фронтах для громадян, що залишилися на окупованих територіях. У листопаді 1941 р. почали роботу українські радіостанції ім. Т. Шевченка в Саратові та «Радянська Україна» в Москві. У 1942 р. почала свою роботу радіостанція «Партизанка». Із 1943 р. у прифронтовій смузі запрацювала пересувна радіостанція «Дніпро».

Не припинили свою роботу й періодичні видання. У тилу видавали українські республіканські газети «Комуніст» (із 1943 р. — «Радянська Україна») та «Советская Украина» (із 1944 р. — «Правда України»), «Література і мистецтво» та журнали «Україна», «Українська література» та інші.

У роки війни важливим ідеологічним засобом стало кіно. Документальна хроніка яскраво доповнювала інформацію газет та радіо. У роки війни не припинялося і створення художніх фільмів. Евакуйовані Київська та Одеська кіностудії створили фільми «Олександр Пархоменко», «Як гартувалася сталь», «Партизани в степах України» та інші. У 1943 р. режисер М. Донської зняв фільм «Райдуга» за однойменною повістю В. Василевської. Цей фільм став найкращим досягненням українського художнього кіно повоєнного часу. Картина отримала «Оскара» — премію Академії кіномистецтва США, а в 1946 р. була удостоєна Державної премії СРСР.

Трагедією для України стало пограбування нацистським урядом її культурних цінностей. Спеціальна інструкція, яка надійшла з Берліна до окупованих областей, повідомляла: «Як тільки війська займуть яке-небудь велике місто, негайно туди виїдять начальники спецкоманд з різними спеціалістами. Вони оглядають музеї, картинні галереї, виставки, культурні й художні установи, з'ясовують, у якому вони перебувають стані, і конфіскують усе, що становить цінність». За матеріалами Державної Надзвичайної Комісії з розслідування злочинів нацистських

Плакат до кінофільму «Райдуга». Художник М. Хейфіц, 1943 р.

загарбників було встановлено: в Україні було зруйновано 151 музей, 9 тис. клубних приміщень, 660 кінотеатрів, 110 корпусів вищих навчальних закладів, понад 8 тис. шкіл, 62 театральні приміщення, вивезено до Німеччини 330 тис. найцінніших музейних експонатів та понад 50 млн книг. Зруйновано й пошкоджено велику кількість пам'ятників архітектури.

i

! **Висновки.** У 1944 р. територію України було повністю визволено від нацистської окупації. Проте для українського народу війна не закінчилася. Українські солдати, що воювали у складі Радянської армії, продовжили боротьбу за звільнення країн Європи від німецької окупації.

► У західних областях України розгорталася збройне протистояння між прихильниками радянської України та ідеї незалежної України. У нерівну боротьбу зі сталінським режимом вступила УПА. Таким чином, для України 9 травня 1945 р. мир не настав.

► Друга світова війна дорого коштувала Україні: величезними були людські жертви й матеріальні втрати. Український народ зробив вагомий внесок у перемогу над нацистською Німеччиною.

? **Запитання та завдання**

1. У визволенні яких країн брали участь українські солдати у складі Радянської армії?
2. Яка дата вважається Днем перемоги над нацизмом? 3. Що таке репатріація?
4. Який винахід дозволив економіці СРСР випустити вдвічі більше танків, ніж у Німеччині?
5. Який внесок зробили воїни-українці у звільнення народів Європи від нацистських загарбників? 6. Яким є внесок України в перемогу над нацистською Німеччиною? 7. Як можна оцінити боротьбу ОУН і УПА проти сталінського режиму?
8. Як можна охарактеризувати внесок українських митців у перемогу? 9. Якими були наслідки нацистської окупації для української культури?
10. Якими були людські й матеріальні втрати України у війні? Відповідь подайте у вигляді таблиці. 11. Складіть перелік здобутків українських вчених у роки війни.
12. Чому сталінський режим у роки війни був змушений послабити ідеологічний тиск на суспільство? Як це проявлялося? Дайте розгорнуту відповідь.

Практичні заняття

1. Дослідження документів та матеріалів усної історії про Другу світову війну
2. Війна в пам'ятниках рідного краю

Завдання для узагальнення знань і підготовки до тематичного оцінювання за розділом VI

«Україна в роки Другої світової війни (1939—1945 рр.)»

Автокефалія (походить від грецьких слів «сам» і «голова») — адміністративна незалежність національної (помісної) церкви. Православна церква існує у вигляді самостійних помісних церков; ця самостійність виключно адміністративна, зовнішня й не порушує єдності віри, священнодіяства, духовного досвіду.

Агресія — незаконне застосування збройної сили однієї держави проти іншої, порушення суверенітету, територіальної цілісності, позбавлення політичної незалежності.

Акція «пацифікації» (умиротворення) — репресивні дії польського уряду проти українського населення у Східній Галичині протягом 20 вересня — 30 листопада 1930 р.

Антисемітизм — одна із форм національної нетерпимості, яке виражається у ворожому ставленні до єврейської нації, прагненні обмежити її права.

Асиміляція (від латин. *assimilatio* — уподібнення) — процес злиття одного народу з іншим із втратою одним із них своєї мови, культури, релігії, звичаїв, національної самосвідомості. Може бути як природною, так і насильницькою.

«Білий терор» — масове неприховане насильство, здійснюване в роки революції антибільшовицькими силами з використанням державного апарату проти народу з метою придушити будь-які прояви опору.

Блискавична війна («бліцкриг») — теорія досягнення швидкої перемоги у війні, побудована на тому, що противник буде захоплений зненацька і не встигне активізувати свої сили.

«Вільне козацтво» — українські добровільні військово-міліційні формування, створені для захисту інтересів народу й охорони правопорядку в Україні в 1917—1918 рр.

«Воєнний комунізм» — внутрішня політика радянської влади, запроваджена

в роки громадянської війни з метою зосередження всіх ресурсів у руках держави. Відображала тогочасні уявлення більшовиків про функціонування державного господарського механізму.

Геополітика — політологічна концепція, за якою зовнішня політика держав визначається географічними чинниками (місцезональними країни, природними ресурсами, кліматом тощо). Термін «геополітика» використовується для характеристики певного вливу географічних чинників на зовнішню політику.

Голодомор — акт геноциду українського народу, ініційований і здійснений керівництвом ВКП(б) способом штучно створеного голоду та репресій. Охопив територію України й Кубані. 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Голодомор 1932—1933 рр. в Україні», що офіційно визнає Голодомор 1932—1933 рр. актом геноциду українського народу.

Геноцид (від грец. *genos* — рід, племя і латин. *caedo* — вбивати) — діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової або релігійної групи способом позбавлення життя членів такої групи або заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне або часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому через насильницьку передачу дітей з однієї групи в іншу.

Голокост — планомірне й організоване знищення єврейського населення в роки Другої світової війни. Жертвами Голокосту стали 6 млн осіб єврейського походження (в Україні — 1,4 млн), що становило близько 63 % європейського і 36 % світового єврейства.

Денаціоналізація — втрата національних особливостей культури, звичаїв, побуту, мови тощо.

Депортація — примусове, за наказом органів державної влади, виселення осіб або груп населення, а інколи й народів за межі постійного проживання.

Директорія — тимчасовий революційний орган, створений для керівництва антигетьманським повстанням, а після його перемоги — верховний орган влади відновленої УНР.

Експропріація — примусове вилучення незаконно отриманого майна.

Ідеологізація — прагнення та спроби пов'язати розвиток якої-небудь сфери життя суспільства з певною ідеологією.

Колгосп (колективне господарство) — форма колективного ведення господарства, що набула поширення в СРСР після проведення колективізації.

Комнезами (комітети незаможних селян) — селянські організації в Україні, створені більшовиками для зміцнення своєї влади на селі в 1920 р., що використовувалися для здійснення політики радянської влади в сільському господарстві. Ліквідовані після завершення суцільної колективізації.

Культ особи — звеличення ролі однієї людини, приписування їй за життя визначального впливу на хід історичного розвитку.

«Культурна революція» — перетворення у сфері культури, здійснювані радянською владою наприкінці 1920-х — у 1930-х рр. В основі були заходи з подолання культурної відсталості населення, боротьба з неписьменністю в поєднанні з насадженням єдиної соціалістичної культури, що ґрунтувалася на марксистській ідеології.

Куркуль (куркульство) — поширена назва заможного селянства в Україні. Ярлик, який радянська влада навішувала противникам створення колгоспів.

«Листопадовий зрив» («Листопадовий чин») — українське повстання, здійснене в ніч із 31 жовтня на 1 листопада

1918 р. Українською Національною Радою силами Українських січових стрільців у Львові з метою встановлення влади Української Держави (згодом Західноукраїнської Народної Республіки) на землях, на які вона обґрунтовано претендувала.

Модернізм — сукупність течій у мистецтві ХХ ст., якій притаманні змішування елементів різних стилів і революційні перетворення засобів виразності.

Муфтій — титул представника вищого мусульманського духовенства, що має право роз'яснювати спірні богословсько-юридичні питання.

Націонал-комунізм — узагальнена назва політичних течій і напрямків в Україні та поза її межами в першій третині ХХ ст., що поєднували ідеї комуністичної перебудови суспільства та створення суверенної Української держави.

Національна революція — докорінні якісні зміни суспільного життя з метою створення умов, необхідних для повноцінного розвитку певної національної спільноти.

Неокласицизм — об'єднання українських літераторів-модерністів початку ХХ ст.

«Новий порядок» — назва окупаційного режиму, встановленого нацистською владою на загарбаних територіях. Вирізнявся особливою жорстокістю й масовими знищеннями мирних жителів.

Новітня історія України — період вітчизняної історії після Нової історії, що охоплює події, які відбувалися в 1914 р. — на початку ХХІ ст.

Номенклатура — панівна верства радянського суспільства, у складі якої були працівники партійно-державного апарату різних рівнів, яких призначали на свої посади вищі органи.

«Нормалізація» — спроба порозуміння між частиною лідерів українського руху в Польщі та урядовими колами.

Остарбайтери — офіційна назва, яку використовувала нацистська влада щодо

робітників, вивезених зі східних окупованих територій.

Отаманщина — засилля різноманітних неконтрольованих збройних формувань (як правило, із селянства) в умовах відсутності або слабкості державної влади в Україні в 1918—1923 рр.

Партизанський рух — рух військових загонів, засланих у тил протилежної сторони, що діяли на окупованій території з диверсійно-розвідувальною метою.

Політичний режим — сукупність методів, за допомогою яких здійснюється державна влада в суспільстві.

Пропаганда — друковане й усне поширення та роз'яснення ідей, уявлень, поглядів політичних, наукових та інших знань.

Реквізиція — примусове вилучення (за певну плату, на відміну від контрибуції) майна громадян, підприємств або установ.

Репресії — заходи державного примусу, покарання, у тому числі за ідейні переконання, нерідко позасудовим шляхом.

Розкуркулення — кампанія експропріації селянських господарств у 1930-ті рр., складова частина насильницької колективізації. Формально була спрямована проти найзаможніших селян, на практиці вилилась у репресії проти значної кількості середняків, які в Україні становили 2/3 селянства.

Рух Опору — національно-визвольний рух народів, окупованих Німеччиною та її союзниками в роки Другої світової війни. Боротьба набирала різних форм — від духовного опору до збройної боротьби.

Світова війна — глобальне протистояння союзів держав із застосуванням зброї, що охоплює велику частину світу.

Символізм — одна зі стильових течій модернізму. Зосереджувалася на художньому вираженні за допомогою символів та ідей, що перебувають за межами чуттєвого сприйняття.

Соціалістичний реалізм — єдиний офіційно дозволений метод радянської лі-

тератури й мистецтва, в основі якого було оспівування соціалістичного ладу, романтики праці та становлення нового героя.

Суцільна колективізація — політика насильницького перетворення сільського господарства наприкінці 1920-х — у 1930-х рр. на основі розкуркулювання і суцільного насадження колективних форм господарства (колгосп) з усуспільненням значної частини селянської власності.

Тоталітарний режим — політичний лад, за якого державна влада зосереджується в руках певної групи (найчастіше політичної партії), що знищує демократичні свободи, цілком підпорядковує всі сфери життя своїм інтересам та утримує контроль над суспільством методами терору, політичного й духовного пригнічення.

Українізація — форма здійснення більшовицької політики коренізації в УСРР (УРСР) у 1923—1938 рр.

«Українізація» армії — процес утворення українських національних збройних формувань із частин російської армії в роки революції.

«Українська карта» — комплекс проблем у міжнародних відносинах, пов'язаних із невіршеністю «українського питання» в міжвоєнній Європі.

«Українське питання» — нерегульованість міжнародним співтовариством права українців на самовизначення.

Ультиматум — категоричні вимоги однієї сторони до іншої. Висування ультиматуму, як правило, супроводжується погрозами.

Футуризм — авангардний напрямок у мистецтві, що заперечував загальноприйняті мовні й мистецькі норми, пропагував крайній індивідуалізм та формалізм.

«Червоний терор» — масове насильство, яке здійснювали більшовики проти соціальних груп, оголошених «класовими ворогами» або звинувачених у контрреволюційній діяльності.

Передмова	3
§ 1. Вступ.....	5
Розділ I. Україна в роки Першої світової війни	
§ 2. Перша світова війна та український національний рух	9
§ 3. Воєнні дії на території України в 1914—1915 рр.	14
§ 4. Воєнні дії на території України в 1916 — на початку 1917 р.	19
Практичне заняття. Перша світова війна як виклик людському виживанню. Повсякденне життя на фронті та в тилу.....	23
Завдання для узагальнення знань і підготовки до тематичного оцінювання за розділом I «Україна в роки Першої світової війни»	23
Розділ II. Початок Української революції	
§ 5. Розгортання Української революції в березні—травні 1917 р.	24
§ 6. Проголошення автономії України	30
§ 7. Проголошення Української Народної Республіки (УНР)	36
§ 8. Перша війна більшовицької Росії з УНР та проголошення незалежності УНР	41
§ 9. Події 1917 р. у Криму	48
§ 10. Вигнання більшовиків та розвиток УНР взимку-навесні 1918 р.	51
Практичне заняття. Державне будівництво УЦР: здобутки і прорахунки	55
Завдання для узагальнення знань і підготовки до тематичного оцінювання за розділом II «Початок Української революції»	55
Розділ III. Розгортання Української революції. Боротьба за відновлення української державності	
§ 11. Українська Держава	56
§ 12. Україна наприкінці 1918 — у першій половині 1919 р.	61
§ 13. Західноукраїнські землі в 1918—1919 рр.	71
§ 14. Україна в другій половині 1919 р.	78
§ 15. Україна наприкінці 1919 — на початку 1920 р.	84
§ 16. Україна навесні 1920 — у 1921 р.	91
§ 17. Розвиток культури в роки Першої світової війни та на початку Української революції	99
§ 18. Розвиток культури України за часів Української Держави П. Скоропадського та Директорії УНР	103
§ 19. Розвиток культури України за більшовицького режиму (1918—1920 рр.)	106
Практичне заняття. Місця пам'яті Української революції в моєму населеному пункті	109
Завдання для узагальнення знань і підготовки до тематичного оцінювання за розділом III «Розгортання Української революції. Боротьба за відновлення української державності»	109

Розділ IV. Встановлення й утвердження комуністичного тоталітарного режиму в Україні	
§ 20. Статус УСРР на початку 1920-х рр. Входження до складу СРСР. Адміністративно-територіальні зміни УСРР у 1930-ті рр.	110
§ 21. УСРР на початку 1920-х рр. Масовий голод 1921—1923 рр. Запровадження негу	114
§ 22. Політика коренізації в УСРР	121
§ 23. Форсована індустріалізація	128
§ 24—25. Насильницька колективізація та опір їй населення. Голодомор 1932—1933 рр.	135
§ 26. Масові репресії. Сталінська конституція	146
§ 27. Національно-культурне життя радянської України	152
Практичні заняття. 1. Голодомор мовою документів, свідчень, чисел 2. Пропагандистський ідеал радянської людини та її повсякденне життя	160
Завдання для узагальнення знань і підготовки до тематичного оцінювання за розділом IV «Встановлення й утвердження комуністичного тоталітарного режиму в Україні»	160
Розділ V. Західноукраїнські землі в міжвоєнний період	
§ 28. Українські землі у складі Другої Речі Посполитої	161
§ 29—30. Українські землі у складі Румунії	169
§ 31. Українські землі у складі Чехословаччини. Карпатська Україна	173
§ 32. Культурне життя на західноукраїнських землях. Політичне й культурне життя української політичної еміграції	180
Практичні заняття. 1. Повсякденне життя населення в УСРР (УРСР) та українських регіонах у складі Польщі, Чехословаччини, Румунії в міжвоєнний період: спільне й відмінне 2. Срібна земля. Третя спроба утвердження незалежності України у XX ст.	188
Історія рідного краю в контексті загальноукраїнських подій 1914—1939 рр.	188
Завдання для узагальнення знань і підготовки до тематичного оцінювання за розділом V «Західноукраїнські землі в міжвоєнний період»	188
Розділ VI. Україна в роки Другої світової війни	
§ 33—34. Україна на початку Другої світової війни (1939—1941 рр.)	189
§ 35—36. Україна на початку німецько-радянської війни	197
§ 37. Україна в умовах нацистської окупації	205
§ 38. Рух Опору та його течії в Україні	212
§ 39. Вигнання нацистських загарбників з України	217
§ 40. Україна на завершальному етапі війни. Радість і смуток перемоги	226
Практичні заняття. 1. Дослідження документів та матеріалів усної історії про Другу світову війну 2. Війна в пам'ятниках рідного краю	234
Завдання для узагальнення знань і підготовки до тематичного оцінювання за розділом VI «Україна в роки Другої світової війни (1939—1945 рр.)»	234
Основні поняття й терміни	235

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (РІВЕНЬ СТАНДАРТУ)»
підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видає за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Провідні редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*. Редактор *С. С. Павлюченко*.
Технічний редактор *А. В. Пліско*. Художнє оформлення *В. І. Труфен*.

Комп'ютерна верстка *І. А. Кожанова*.

Коректор *Н. В. Красна*

В оформленні підручника використано зображення,
розміщені в мережі Інтернет для вільного використання

Підписано до друку 17.09.2018. Формат 70×90/16.

Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 17,55. Обл.-вид. арк. 16,8. Тираж 113644 прим. Зам. №99/09.

ТОВ Видавництво «Ранок»,

вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5215 від 22.09.2016.

Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61145.

E-mail: office@ranok.com.ua. Тел. (057)719-48-65, тел./факс (057)719-58-67

Надруковано у ПП «Юнісофт»,
вул. Морозова, 136, Харків, 61036.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5747 від 06.11.2017.